vestigia
Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban
szerkesztette Domokos György, Mátyus Norbert, Armando Nuzzo

Vestigia
Mohács előtti magyar források
olasz könyvtárakban

Vestigia

Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban

Szerkesztette:

Domokos György
Mátyus Norbert
Armando Nuzzo

Kiadja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara
Piliscsaba, 2015

A tanulmánykötet az OTKA K 81430. számú, *XIV–XVI. századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban* című kutatási projekt támogatásával jött létre.

© a szerzők

ISBN 8-052-803-369-879

PDF ISBN 978-963-308-351-2

Felelős kiadó: a PPKE BTK dékánja
Nyomta és kötötte Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató
Borítóterv: Huszthy Ádám
Tördelőszerkesztő: G. Kiss Zoltán

TARTALOM

Rácz György
Előszó 7

Domokos György, Mátyus Norbert, Armando Nuzzo
Szerkesztői jegyzet 12

1. Fondok

Patrizia Cremonini
Jegyzetek a Modenai Állami Levéltárban őrzött magyar vonatkozású forrásokról 13

Chiara Maria Carpentieri
Minima hungarica. Jegyzetek a lombardiai könyvtárakban őrzött, magyar vonatkozású XV–XVII. századi kéziratokról és nyomtatványokról 31

Kuffart Hajnalka
Bevezetés Estei Hippolit számadáskönyveihez 47

Szovák Márton
Itáliai levelek regesztái az akadémiai másolatgyűjteményből. Összefoglaló a MTAK Kézirattárának 4936/VI és VII. csomóinak feldolgozottságáról 83

2. Források

Armando Nuzzo
Kiadatlan levelek Hunyadi Mátyás magyar királlyá választásáról a Milánói Állami Levéltárban (1458) 97

Mátyus Norbert
Vespasiano da Bisticci és két György: Handó és Kosztolányi (1467) 113

Laura Zanichelli
Gergelylaki Buzlay Mózes milánói követjárása (1489) 125

Labancz Dóra
Az 1491-es év eseményei Magyarországon a Milánói Állami Levéltárban őrzött dokumentumokon keresztül 131

Királyné Belcsák Eszter
Tommaso Amadei esztergomi érseki helynök levelei a Modenai Állami Levéltárban (1495–1505) 141

Domokos György
A pestis és a gepárd: Ercole Pio, Estei Hippolit egy ügynökének beszámolói Magyarországról, 1508–1510 185

3. Perspektívák

Kovács Zsuzsa
Aragóniai Eleonóra és Beatrix (szerelmi) élete az Ambrosiana egyik kódexében 197

Cornelia Endesfelder
„Az állam minden ügyét ő irányította". Egy reneszánsz hercegnő politikai szerepvállalása: Aragóniai Eleonóra (1450–1493), Ferrara hercegnője 215

W. Somogyi Judit
Nyelvi és nyelvhasználati jellemzők a Milánói Állami Levéltár (ASMi) magyar vonatkozású, népnyelven írt dokumentumaiban 225

Bibliográfia 237

Előszó

> Magyarország viharos történelme során az ország történetére vonatkozó hazai forrásanyag jelentős része elpusztult, a megmaradt források tetemes része szétszóródott… Ezeknek az okoknak a következménye, hogy a magyar múlt nem ismerhető meg az országhatáron kívül található források feltárása és feldolgozása nélkül. A külföldön található forrásanyag jelentőségének felismerése egyidős a modern magyar történettudomány megszületésével, feltárása és összegyűjtése a Magyar Tudományos Akadémia megalapításával egyidejűleg kezdődött. A források összegyűjtésében a 19. században a MTA Történettudományi Bizottsága és a Magyar Történelmi Társulat játszott nagy szerepet.

E szavakkal összegezte legutóbb Fazekas István a magyarországi hunkarika kutatás jelentőségét és múltját.[1] Bár a kutatás a 19. század óta kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatos volt, a különböző országokba irányuló eltérő érdeklődés és a központi irányítás hiánya miatt az utóbbi évtizedekben elsősorban az egyéni érdeklődés határozta meg, hogy a kutatók hol és mit kerestek külföldön. Szervezett, intézményi szintű hungarika kutatás csak néhány esetben valósult meg, elsősorban az Országos Levéltár és a megyei levéltárak kezdeményezésére és elsősorban azokon a területeken, amelyek egykor a történeti Magyarország részét képezték, illetőleg azokban a levéltárakban, amelyekben a Magyarországot (vagy itt is működő intézményeket) külföldről igazgató központi szervek iratait őrzik (a Vatikán, a Habsburg Monarchia központi szervei, az Oszmán Birodalom központi szervei, illetve az egykori Szovjetunió szerveiről van szó). Bár az olaszországi levéltári anyag nem tartozik egyik kiemelt területhez sem, egyéni kezdeményezések után a Római Magyar Akadémia és jogelőd intézményei jóvoltából mégis tekintélyes mennyiségű magyar vonatkozású iratanyag került napvilágra a 19. század óta.[2] Az 1860-as évektől ugyanis igen komoly szervezéssel indult meg ezeknek az anyagoknak a feltárása és másolása, a kor magas színvonalán, részint

[1] Fazekas 2013: 5.
[2] Egy részük publikációban: http://www.roma.balassiintezet.hu/hu/kiadvanyaink/

kapcsolódva az Akadémia Történeti Osztályán készülő monográfiák (Aragóniai Beatrix, Bakócz Tamás, Corvin János és mások) gyűjtőmunkájához is. Nyáry Albert modenai, Berzeviczy Albert, Nagy Iván és Fraknói Vilmos és társaik szinte egész Itáliában folytatott kutatásai a magyar történelem ismeretlen és érdekes forrásait kapcsolták be a történettudomány vérkeringésébe. Az ekkor készült másolatok legnagyobb része az MTA Könyvtárának Kézirattárába került, ahol elérhetővé váltak a későbbi kutatók számára is. Az ekkor feltárt forrásanyag szervesen beépült a magyarországi történetírásba, alapos feltáró munkájuk ma is kivívja az utókor elismerését.

2009-ben fogalmazódott meg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Olasz Tanszékén az a gondolat, hogy a 19. században megkezdett, de az I. világháború után abbamaradt feltáró munkát intézményes keretek között kellene folytatni a mai tudományos és technikai lehetőségek alkalmazásával. A történészek csak elismeréssel tekinthetnek a vállalkozásra, hiszen elsősorban italianista nyelvészek, irodalmárok (Armando Nuzzo, Domokos György, Mátyus Norbert) dolgozták ki a programot abban a reményben, hogy hozzájárulhatnak a hungarikák feltárásához. Nem utolsósorban az is szerepelt motivációik között, hogy diákjaik számára alkalom nyíljon kiadatlan, eredeti dokumentumokon dolgozni, alkalmasint a szakdolgozatukat is ilyen kéziratos anyagból írhassák. Az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok támogatásával 2010-ben megkezdődhetett a „XIV–XVI századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban" elnevezésű projekt. A kutatás célja a modenai és a milánói állami levéltárak, valamint a milánói Ambrosiana és a modenai Estense Universitaria Könyvtár 1301–1550 közötti magyar vonatkozású anyagainak feltárása volt. Az említett kutatási előzmények miatt azonban praktikus okokból a munka az MTA Kézirattárában kezdődött a másolatgyűjtemény vonatkozó dokumentumainak adatbázisban történő rögzítésével. Így beazonosíthatóvá vált, hogy milyen anyagokat láttak, másoltak a korábbi kutatók, melyek azok a levéltári fondok, amelyek felülvizsgálata feltétlenül szükséges. Mint később kiderült, az olaszországi kutatás során az MTA másolatgyűjteményéből bedolgozott adatok szúrópróbaszerű összevetése az eredeti dokumentumokkal igen hasznos módszertani szempontnak bizonyult.

A kutatás az elmúlt öt évben hihetetlen mennyiségű és minőségű forrásanyagot tárt fel. Az elkészült adatbázis több mint 3000 rekordot tartalmaz, a modenai és milánói állami levéltárak anyagának magyar vonatkozású dokumentumairól készített fényképek száma több ezres nagyságrendű, ezek egységes feldolgozása folyamatos és elérhető a vestigia.hu oldalon keresztül. Már az eddigi szórványos publikációk alapján is sejteni lehetett, hogy a magyarországi forrásanyaghoz szokott kutatók számára szenzációs leletek kerültek haza a projekt révén. A nálunk

szinte ismeretlen könyvelési technikával készített számadáskönyvek, az Itáliában megfordult magyar követek külső ruházatának leírásai, a nyelvtudásukra, fejedelmi ajándékokra vonatkozó adatok a hazai birtokjogi oklevelek után reményt adnak arra, hogy a magyar középkorkutatók is bekukkanthatnak az élet olyan rejtelmeibe, amelyek eddig csak a tőlünk nyugatabbra fekvő országok történészeinek adatott meg.

Ez a kötet egyfajta számadása az elmúlt négy-öt év kutatómunkájának. Csak egyfajta számadás, a közben tudományos eredménnyé érlelődött ötletek hagyományos módon történő publikálásával. A többi eredmény még folyamatosan bővül, alakul: az adatbázis feldolgozottsága napról-napra növekszik, a kutatás alapján készülő szemináriumi és szakdolgozatok, konferencia előadások, mind-mind eredményei és egyben számvetései az elmúlt évek megfeszített tempóban folytatott begyűjtő munkájának. A kutatócsoport tevékenységében talán az a leginkább szimpatikus, ahogyan munkájukkal szolgálják a tudományt: nyíltan és intézmények közötti csapatmunkában. Mindvégig kiemelt partner volt a Milánói Szent Szív Katolikus Egyetem, ahol Giuseppe Frasso professzor személyében szakmai hídfőállást építhettek ki: az elmúlt években egy doktori disszertációt és négy szakdolgozatot vezetett a lombardiai gyűjtemények magyar vonatkozásaival kapcsolatban. A kutatócsoport fontos tagjai az ELTE Olasz Tanszékének munkatársai is, valamint fontos támogató a többi partner intézmény (MTA Könyvtára, Magyar Nemzeti Levéltár). Diákok tucatjait sikerült bevonni a kutatásba a Campus Hungary ösztöndíjprogram keretében. Igazi csapatmunka eredményét kapjuk tehát most kézbe.

Jelen kötet tanulmányai, forrásközlései az első csokrát adják a legfrissebb eredményeknek. Alapjául a 2014 szeptemberében rendezett, az OTKA kutatást lezáró konferencia anyaga szolgált, kiegészítve az azóta, újonnan született dolgozatokkal. Patrizia Cremonini írása az Este-ház levéltárában, Modenában őrzött olyan anyagokról, rajzokról és akvarellekről számol be, amelyeket nem ismer a magyar történettudomány és kartográfia, és igen hasznosnak ígérkeznek a XIV–XVI. századi események megértésben, kutatásában. E lapokon felbukkan Esztergom városa is, amely két további tanulmány tárgyát is képezi. Szintén modenai anyagra épül Kuffart Hajnalka cikke, amely újabb lépés abban a kutatásban, amelyet már évek óta folytat a szerző Estei Hippolit udvarának számadáskönyveiről, különös tekintettel az 1487–1494-es (esztergomi) évekre. A másik ide tartozó tanulmány Királyné Belcsák Eszteré, aki Tommaso Amadei esztergomi érseki helynök és kormányzó levelezését tárja elénk az 1495–1505 közötti évtizedből. Sok mindent elárulnak ezek az iratok az időszak politikai és társadalmi eseményeiről, s ugyanakkor olyan korpuszt is alkotnak, amely figyelelmre méltó a nyelv- és a stílustörténet szempontjából is. Domokos György tanulmánya színes képet fest

Ercole Pio követjelentései kapcsán a magyarországi udvari életről, a nemességről, Hippolit bíboros olaszországi kapcsolatairól.

A Milánóban őrzött anyagról szóló tanulmányok közül Maria Chiara Carpentieri dolgozata kitekintést tartalmaz Lombardia tartomány más gyűjteményeire. Ő ugyanis pontosan és kimerítő módon felmérte doktori kutatásai során a XV–XVII. századi magyar anyagot több könyvtárban. Kovács Zsuzsa tanulmánya arra mutat példát, hogy miként válhatnak történelmi dokumentumok irodalmi forrássá. Munkájában egy összetett mozaik darabjait illeszti egybe egy műről, amely Aragóniai Beatrix és Eleonóra szerelmeiről szól, és közelebb áll a regényes elbeszéléshez, semmint a hiteles forráshoz. Szintén Aragóniai Eleonóra, a reneszánsz hercegnő alakját elemzi Cornelia Endesfelder is dolgozatában. A többi írás szorosabban kapcsolódik a diplomáciai források kiadásához, s ezekből bomlanak ki egyes események illetve személyiségek, akik Itáliában és Magyarországon a politikai élet szereplői voltak a XV. század második felében. A bemutatott források új érveket és eredményeket mutatnak be ismert vagy kevésbé ismert eseményekről és személyekről. Ezek közé tartoznak Hunyadi Mátyás királlyá választása (Armando Nuzzo), Vespasiano da Bisticci életrajzainak magyar szereplői (Mátyus Norbert), de ugyanúgy elsőrendű jelentőségű a milánói titkárok, diplomaták működése mint Bartolomeo Calcóé (Laura Zanichelli), vagy Bartolomeo Castiglionéé és Taddeo Vimercatié (Labancz Dóra); mindez a Visconti-Sforza udvar és a magyar királyi udvar közötti diplomáciai kapcsolatok történetéhez tartozik. Végezetül Szovák Márton dolgozata kimerítő és pontos áttekintést nyújt azokról a levéltári dokumentumokról, amelyeket másolatban őriz a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. E kutatásokat egészíti ki W. Somogyi Judit tanulmánya, az 1467–1489 közötti időszak írott iratainak nyelvéről, amelyben elemzi ezek alaktanát, mondattanát, rövidítéseit, a szavak elválasztását valamint a szövegtagolást.

E kötetben levéltárosok, egyetemi oktatók és kutatók, diákok, doktoranduszok munkája került egy csokorba: ki-ki a maga tapasztalatával és kompetenciájával mutatja be eddigi kutatásait, ám közös bennük a források tanulmányozása iránti szeretet és a források tisztelete. Noha a tanulmányok formája és hivatkozási rendszere egységes, a források közlésében figyelembe vették az egyes szerzők döntéseit. Az olvasó találhat ezért minimális különbségeket a közölt szövegek tagolásában (soronkénti illetve bekezdésenkénti jelölés), a zárójelek használatában – ám az itt először kiadott szövegek mindegyike megfelel a filológia alapelveinek.

Mivel a kutatási eredmények közzététele csak most kezdődött el, remélhetőleg ezt a kötetet sok hasonló fogja követni. A tervek között természetesen szerepel a további feltárás, az adatbázisnak az Országos Levéltár Hungarica adatbázi-

sába történő integrálása, valamint forráskiadás-kötetek megvalósítása. A munka folytatásához utánpótlás nevelésére is szükség van, ezért a Pázmány Olasz, valamint Medievisztika Tanszékén folyamatosak a paleográfiai, nemzetközi kapcsolattörténeti kurzusok annak érdekében, hogy minél több jó szakember tanuljon ezen az anyagon történelmet értelmezni és írni. A modenai és milánói levéltárak anyagának kiaknázása szervesen illeszkedik a magyarországi hungarika kutatások olaszországi folyamába: a vatikáni,[3] firenzei,[4] velencei, sienai[5] levéltárak módszeres feltárása után reméljük, hogy tovább folytatódik a modenai és milánói anyag „hazahozatala" is.

Rácz György

[3] Erre l. Tusor 2004 és a sorozat *(Collectanea Vaticana Hungariae)* többi köteteit is.
[4] Itt főként Arany Krisztina eredményei kiemelkedőek.
[5] Erre l. E. Kovács 2014.

Szerkesztői jegyzet

Jelen kötet a *Vestigia konferencia. Magyar vonatkozású dokumentumok 1300–1550 közötti időszakból négy olasz gyűjteményben. Egy kutatás mérlege* című, 2014. szeptember 30-án, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen lezajlott nemzetközi konferencia előadásainak szerkesztett változatát tartalmazza. Az élőszóban elhangzott felszólaláson túl bekerült a kötetbe néhány más, a konferencia tematikájához, illetve módszertani alapvetéseihez kötődő tanulmány is, főként fiatal kutatók tollából.

A kötetben a bibliográfiát egységesítettük, de a forráskiadások, -átírások és a tartalmi összefoglalók tekintetében a szerzők eltérő elveket és kritériumokat alkalmaztak, mivel más-más iskolát képviselnek ebben, más-más hagyományra támaszkodnak, vagy tudományos pályájuk más-más állomásán tartanak. A közölt források mindegyike összetett megközelítést tett szükségessé: vannak köztük feltáratlan vagy kevéssé ismert levéltári egységek *(Fondok),* a modern történetírás számára újszerű megközelítések *(Perspektívák),* illetve az átalakulófélben lévő kancelláriai latin és különféle olasz nyelvjárások eltérő változataiban született dokumentumok *(Források).*

Az egységesítést azért sem tartottuk jelen esetben célravezetőnek, mert az egyes tanulmányok egészen eltérő műfajú szövegekkel – oklevelekkel, nem hivatalos követjelentésekkel, vagy akár szépprózába hajló írásokkal – foglalkoznak. Az itt közölt szövegek némelyike a kritikai kiadás igényével lép fel, de vannak olyanok is, amelyek puszta átiratok. A szerzők és szerkesztők minden gondossága ellenére megbújhatnak hibák tehát az egyes szövegközlésekben, amelyek végső felelősségét a szerzők viselik, akiknek szerkesztőkként hálásak vagyunk, hogy munkájukkal hozzájárultak e kötet megjelenéséhez.

Ezúton köszönjük meg Senkeri Dorottyának a kötet technikai szerkesztésében nyújtott segítségét. Köszönjük továbbá kollégáinknak és barátainknak – főképp Rácz Györgynek, Neumann Tibornak, Arany Krisztinának és Szovák Kornélnak –, hogy szakmai tapasztalatukkal, értékes tanácsaikkal és bíztatásukkal a kutatás és adatbázis-építés évei alatt mindvégig segítették munkánkat.

Domokos György, Mátyus Norbert, Armando Nuzzo

Patrizia Cremonini

Jegyzetek a Modenai Állami Levéltárban őrzött magyar vonatkozású forrásokról

A magyarországi, XIV–XVI. századi történelem pontos rekonstruálására irányuló dokumentumfeltáró kutatásokkal a Vestigia kutatócsoport foglalkozott az elmúlt években.[1] Néhány kutató a Modenai Állami Levéltárat nézte át ebből a szempontból. Ez az intézmény őrzi 1862 óta az *Archivio Segreto Estense* anyagát, amely felöleli az Este őrgrófok, később hercegek kormányzati tevékenységéhez kapcsolható forrásokat, a VIII. századtól a XVIII. század végéig. A fond tüzetes áttekintése segítette elő az említett Levéltár[2] három fő részlegén őrzött több ezer dokumentum tanulmányozását, vizsgálatát, leírását és fotoreprodukciók készítését.

A megvizsgált három egység a következő:

Casa e Stato. Amint az elnevezéséből is kitűnik, a családi magánokiratokat (pl. az Este-hercegek levelezése, végrendeletek, házassági iratok, hozománylevelek), a dinasztiák alapító okiratait (pl. pápák és császárok beiktatása, az ún. invesztitúrajog), és az Este-ház által kormányzott állam okiratait (egyezmények) foglalja magában.

Cancelleria. Ide tartoznak a kancellária hivatalnokai által kidolgozott – a politika és az adminisztráció területeihez köthető – okiratok és jegyzékek (a hercegek és a márkik által kiadott dekrétumok, vagy a fejedelmekkel folytatott levelezés), és más politikai funkcionárusok által kibocsátott iratok (például a követjelentések).

Camera. Itt őrizzük a pénzügyi adminisztrációra és a vagyonkezelésre vonatkozó jegyzékeket és levelezéseket.

A kutatott időszakban (XIV–XVI. század) a legjobban dokumentált évek természetesen megegyeznek azokkal, amelyekben az Esték intenzív kapcsolatot ápoltak Magyarországgal, Estei Hippolit és Aragóniai Beatrix magyarországi érdekeltségeinek köszönhetően. Más szóval 1486-tól kezdve, amikor Mátyás király, felesége határozott kérésére egy dekrétummal Hippolitot nevezte ki az eszter-

[1] A kutatásról az első, olasz nyelvű ismertetés: Domokos 2012: 393–394.

[2] Valójában az *Archivio Estense* az alábbiak szerint tagolódik levéltári egységekre: *Archivio Segreto Estense* (ennek részei: *Casa e Stato* és *Cancelleria*) valamint az *Archivio Camerale*. Vö.: Valenti 1983.

gomi püspöki székbe,[3] egészen 1520-ig, amikor Hippolit ferrarai halála után az Esték ügynökei igyekeztek behajtani az Este-házzal szemben elmaradt adókat és hiteleket.

A kutatás szempontjából különös érdeklődésre számot tartó csoportok a következők a *Casa e Stato* szekcióban:

Genealogie, storie e notizie di Casa d'Este, b. 63 Estei Hippolit bíboros töredékes biográfiája, 1714 után egybefűzött 28 lapnyi kézirat;[4]

Documenti spettanti a principi estensi, bb. 386, 387: Estei Hippolit bíboros által írt vagy neki küldött politikai-adminisztratív dokumentumok és levelezés, Magyarország királyával, az esztergomi érsekséggel és az egri püspökséggel fenntartott kapcsolatok vonatkozásában 1486–1521 között;

Carteggi tra principi estensi, bb. 135–139: Estei Hippolit levelei és fogalmazványai, amelyeket családtagoknak és másoknak küldött, kb. 1486–1521 között.

A *Cancelleria* szekcióban:

Carteggi con principi esteri, Ungheria e Boemia bb. 1623/2, 1782/1: Az Esték és Magyarország uralkodói közötti levelezés 1454-től 1653-ig, ezek között megtalálhatók Magyarország királynőjének, Aragóniai Beatrixnek misszilisei a ferrarai rokonaihoz, nővéréhez: Eleonórához, unokaöccseihez: Alfonsóhoz, Ferrantéhoz, Ippolitóhoz és Sigismondóhoz) A levelek az 1477 és 1508 közötti időszakból származnak, s részben kiadta őket Berzeviczy Albert 1914-ben, valamint Enrica Guerra 2010-ben;[5]

Carteggi con principi esteri, Minute di lettere ducali, b. 1644/unica: többségében Magyarország uralkodóihoz címzett levelek fogalmazványai, 1480 és 1649 között;

Carteggi con rettori di Stati e città, b. 1685/41 *(Avignone-Zara),* fasc. „Ungheria": 1454 és 1591 között magyarországi tisztviselők által írt levelek;

Carteggi con vescovi di Stati e città, b. 1734/33 *(Saintes-Strigonia),* fasc. „Strigonia": Bakócz Tamás esztergomi érsek levelei, 1497-1499 között;

Carteggi con oratori di Stati e città, b. 1761 A/26 *(Svezia-Ungheria),* fasc. „Ungheria": Magyarországról származó levelek 1482 és 1512 között;

Carteggio ambasciatori, Ungheria bb. 1–4: 1479 és 1739 között küldött diplomáciai jelentések és követutasítások; az első két csomó anyagából közölt részlete-

[3]Hunyadi Mátyás magyar király dekrétuma Estei Hippolit esztergomi érsekké választásáról 1486. április 1-jén kelt. A kinevezést VIII. Ince pápa 1487. május 21-jén erősítette meg. Vö.: Valenti 1953: 177. Estei Hippolit életéről ld.: Byatt 1993; Mikó 2009: 295–304; Guerra 2011: 157–63; Guerra, 2012: 15–25.

[4]Egyetlen fasciculus, amely tartalmazza Estei Hippolit bíboros töredékes biográfiáját, Vö.: Valenti 1953: 16.

[5]Berzeviczy 1914 és Guerra 2010.

ket Enrica Guerra valamint Nyáry Albert és Nagy Iván[6] (illetve a jelen kötetben is ebből dolgoz fel adatokat Domokos György);

Documenti di Stati e città. Ungheria, b. 196: Magyarország és Erdély királyaival, püspökeivel, kormányzóival kapcsolatos levelek, utasítások, beszámolók és dokumentumok a XV. század és 1742 között;

Minute di lettere sciolte (*Minutario*), bb. 1–3: fogalmazványok, követutasítások és diplomáciai levelek másolatai.

A *Camera* szekcióban:

Amministrazione dei principi, Ippolito I d'Este: ahogyan azt már alaposan átvizsgálta és összefoglalta Hajnalka Kuffart egy nemrégiben megjelent, 2013-as tanulmányában illetve a jelen kötetben, 145 jegyzékről van szó, amelyekből 36 (682–717) fedi át a 1487–1508 közötti időszakot, és kapcsolódik ahhoz a periódushoz, amelyben Hippolit Esztergom érsekeként (1486-tól), majd Eger püspökeként (1497-től) működött; ezekhez jön egy *Conti di guardaroba del Card. Ippolito I. 1492–1496* elnevezésű számlista.[7] Emlékeztetőül: az Este-herceg 1493. szeptember 21-jén lett bíboros (a többi, 718–824 jelzetű regiszter Hippolitot mint Milánó, Ferrara, Modena érsekét, valamint Castiglione Parmense és Fellonica apátság haszonélvezőjét említi.

Meg kell említenünk, hogy a kutatás számára igen hasznos előtanulmányul szolgált Anna Rosa Venturi *Testimonianze dei rapporti tra l'Ungheria e lo Stato estense. Dalle fonti manoscritte conservate presso la Biblioteca Estense Universitaria e l'Archivio di Stato di Modena* című, 2002-ben megjelent tanulmánya, amelyben megtalálhatjuk a Modenai Állami Levéltárban fellelhető, a magyar történelem szempontjából hasznos alapvető fondok kimerítő és pontos leírását.[8]

A Vestigia adatgyűjtő kutatáshoz, amely már feltérképezte a témához közvetlenül tartozó összes fondot, számomra igen nehéz lenne bármi egyebet hozzáfűzni. Mindazonáltal, még ha csak kicsivel is, hozzá szeretnék járulni ehhez a munkaprogramhoz, így számításba vettem néhány úgymond „közvetettebb" lehetőséget történésztársaim és barátaim segítségével, akik értékes dokumentumokra hívták fel a figyelmemet.

Örömömre szolgál, hogy éppen egy olyan okirattal kezdhetem, amely jóllehet a szóban forgó időszakhoz képest egy jóval távolabbi ügyre vonatkozik, a vizsgált témával mégis összefüggésben áll. A kérdéses esemény egyébiránt közvetlenül köti össze a magyarokat a modenaiakkal. A szóban forgó dokumentum a hazafiúi szabadságvágy közös szellemére hivatkozik és Francesco IV d'Asburgo

[6] Guerra 2010. DEM I–II.
[7] Kuffart 2013: 98, 108, 109.
[8] Venturi 2002.

d'Este, Modena és Reggio hercege, (1814–1846) idején keletkezett. [9] A forrásra Angelo Spaggiari hívta fel a figyelmemet, Giulio Bertoni és Luigi Amorth[10] korábbi kutatásai alapján. Ez egy, a karbonári mozgalom által kidolgozott kiáltvány, amelyet nyomtatott kis röpiratok formájában terjesztettek 1821. februárjában az Este Hercegség és a Pármai Nagyhercegség területén. A röpirat, amelyből csupán két példány maradt fenn – az egyiket az ASMo,[11] a másikat az ASPa őrzi –, tartalma pedig igen nagy felháborodást keltett a rendőrség és a kormány soraiban.

A Modenában őrzött példány eredetleg latin nyelvű szövegének magyar fordítása:

> Ó, bátor magyar katonák! A ravaszkodó osztrák mesterkedés, amely már évszázadok óta ismert előttetek, az első helyen szólít harcba titeket az itáliai háborúban, de nem a drága hazáért, még csak nem is a családért, hanem békés emberek ellen, akik csupán az ősi királyoknak és a hazai alkotmánynak akarnak érvényt szerezni. A szabadságunkat ugyanaz a jogtalan politika támadta meg, amely a tiéteket is, és míg az egyes emberek harcolnak, mindenkit alávetettségbe taszítanak!
>
> Közös szándék vezérel bennünket itáliai földön, mi értelme hát ennek az igazságtalan háborúnak, ha csak nem az osztrák uralkodók mohó vágya a hatalomra? Mi, akik békések és veszélytelenek vagyunk, helyreállítjuk és ápoljuk ősi és polgári hagyományainkat otthonainkban, a külföldiekkel kötött egyezményeinket betartjuk, és míg példát mutatunk békéből és egyetértésből, ők kemény szolgaságot készítenek nekünk, hogy Itália minden határa nyitva álljon az osztrák törekvés és mohóság előtt. Vegye gondjaiba a Mindenható Isten, és egyetlen intésével rombolja le gyalázatos seregüket! Mi csatatérre szállunk, készen arra, hogy meghaljunk hazánkért, királyainkért, törvényeinkért, feleségünkért és a gyermekeinkért. Ti, harcba indulók, vegyetek példát őseitekről, tartsátok szemetek előtt az utódokat, hogy a történelemnek ne azt kelljen majd elbeszélnie, hogy a nemes magyarok, akiket egy gyalázatos uralom eszközeként küldtek minket megölni, nem tudták megőrizni sem a saját, sem pedig mások szabadságát!

[9] Az ősi Este-hercegség az ő uralkodása alatt csatolta magához az új, osztrák-estei ágat, az utolsó Este, III. Ercole lemondása és a napóleoni korszak után (1796).

[10] Amorth 1998: 178, 182.

[11] ASMo, Archivio Austro-Estense, Ministero di Buon Governo, Alta Polizia, b. 12, fasc. 4.

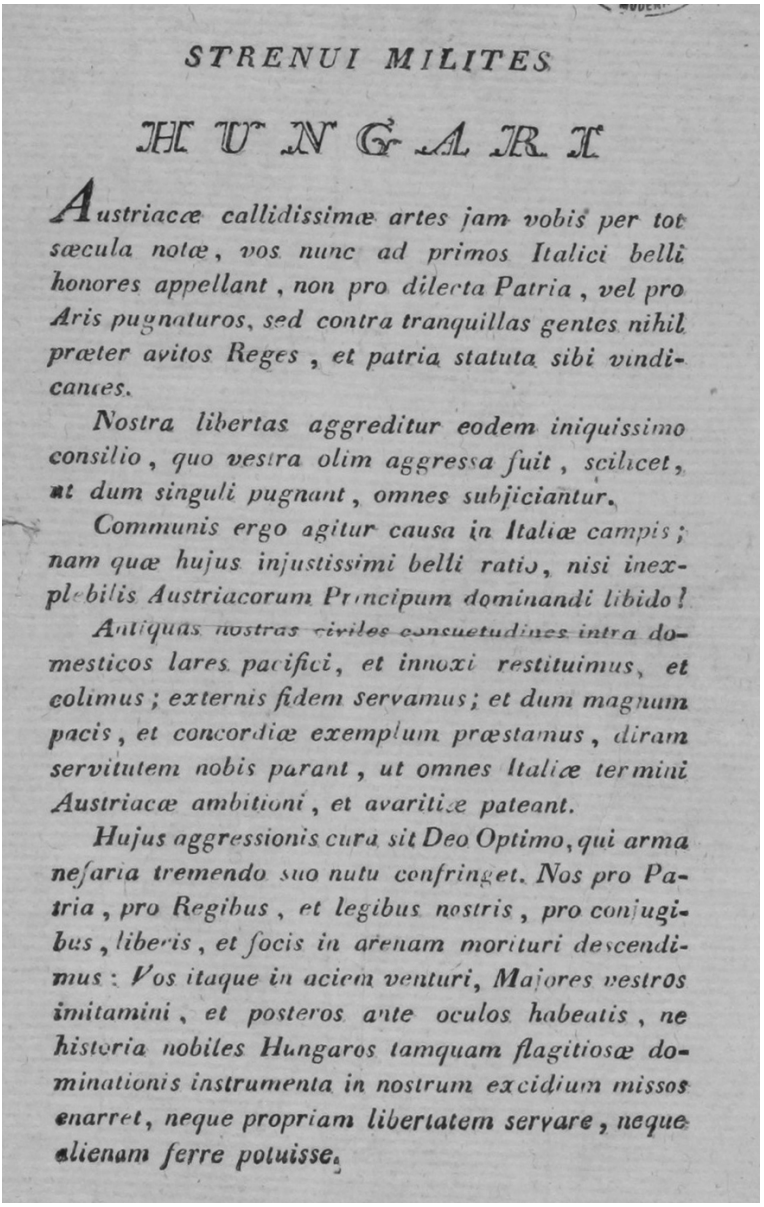

STRENUI MILITES

HUNGARI

Austriacæ callidissimæ artes jam vobis per tot sæcula notæ, vos nunc ad primos Italici belli honores appellant, non pro dilecta Patria, vel pro Aris pugnaturos, sed contra tranquillas gentes nihil præter avitos Reges, et patria statuta sibi vindicantes.

Nostra libertas aggreditur eodem iniquissimo consilio, quo vestra olim aggressa fuit, scilicet, ut dum singuli pugnant, omnes subjiciantur.

Communis ergo agitur causa in Italiæ campis; nam quæ hujus injustissimi belli ratio, nisi inexplebilis Austriacorum Principum dominandi libido!

Antiquas nostras civiles consuetudines intra domesticos lares pacifici, et innoxi restituimus, et colimus; externis fidem servamus; et dum magnum pacis, et concordiæ exemplum præstamus, diram servitutem nobis parant, ut omnes Italiæ termini Austriacæ ambitioni, et avaritiæ pateant.

Hujus aggressionis cura sit Deo Optimo, qui arma nefaria tremendo suo nutu confringet. Nos pro Patria, pro Regibus, et legibus nostris, pro conjugibus, liberis, et focis in arenam morituri descendimus: Vos itaque in aciem venturi, Majores vestros imitamini, et posteros ante oculos habeatis, ne historia nobiles Hungaros tamquam flagitiosæ dominationis instrumenta in nostrum excidium missos enarret, neque propriam libertatem servare, neque alienam ferre potuisse.

1. ábra

Ahogy az incipitből kitűnik, a megszólítás címzettjei az osztrák császári seregbe besorolt magyar ezred tagjai voltak, akiket Modena, Reggio és Párma alatt átmenőben osztrák parancsnokság alatt arra utasítottak, hogy verjék le a Két Szicília Királyságában zajló felkelést. A karbonári mozgalom a magyarokhoz fordult, hogy ne harcoljanak azok ellen, akik csupán szabadok akarnak lenni a saját földjükön, ne ajánlkozzanak önként, hogy az osztrák törekvés és mohóság becstelen eszközeivé váljanak. A gondolat, amellyel a kiáltványban az osztrákokat közös ellenségként feltüntetve a haza és a szabadság iránti közös törekvésre szólítanak fel, magában foglalja, hogy az emíliai hazafiak mennyire meg voltak arról győződve, hogy a magyarokban érző szívre találnak. Mindent egybevetve, a kiáltvány szerzőjének jól kellett ismernie Magyarország történelmét, az osztrákokkal szembeni ősi ellenségeskedést, a küzdelmet, hogy kivonják magukat az uralmuk alól.

Magyar vonatkozású térképek és rajzok a Modenai Állami Levéltárban

A felsorolt és a kutatásban tekintetben vett írott dokumentumok mellett fel kell hívnunk a figyelmet néhány 1592 és 1739 között készült rajzra és nyomtatványra, amelyek a Modenai Állami Levéltár *Mappario estense, Serie militare* c. levéltári fondjában találhatóak. Mintegy tíz szép ábrázolás jeleníti meg Győr várának 1592-es török ostromát a Duna és a Rába találkozásánál. A város 1594. szeptember 29-én török kézre került, határozott indíttatást adva ezzel VIII. Kelemen pápának, hogy szembesítse az európai hatalmasságokat (a császár, Spanyolország, Franciaország, és az itáliai fejedelmek) a török előrenyomulás megfékezésének problémájával. A 2. ábra mutatja Giacomo Franco szép kidolgozású rajzát.

Igen értékes egy XVI. századi perspektivikus ceruza- és tollrajz, amelyben az ismeretlen művész öt papírfolión ábrázolta Esztergom (minden bizonnyal 1595-ös) ostromát, amelyeket egymás mellé téve körülbelül két méter hosszúságban kapjuk meg a teljes rajzot (l. 3. ábra).

Az úgynevezett Tizenötéves háború idejéből (1593–1606), amikor II. Habsburg Rudolf a keresztény államok támogatásával megkísérelte megfékezni a császári területek[12] meghódításával foglalatoskodó törököket, két további 1595-re datálható rajzot említhetünk a Mappario Estense anyagából (4. ábra). Az első ugyancsak Esztergom ostromát mutatja a birodalmi hadak részéről, amely, minthogy már 1542 óta szilárdan a török kezén volt, egy hónapos ostrom után időlegesen a Habsburgok uralma alá került (majd ismét oszmán fennhatóság alá esett egészen 1683-ig).

[12] A témában vö. Carpentieri 2012: 26–43, különösen a 39. oldal és a 36., 37., és 38. jegyzet.

2. ábra: *Giavarino fortezza in Ungheria assediata dall'esercito del Sultano Amorath imperatore de' Turchi, in numero di 200 mila l'anno 1594*. A török sereg által elfoglalt Győr várának perspektivikus látképe, Giacomo Franco 1594-es rajza papíron, 52×37cm. ASMo, Mappario estense, Serie militare, n. 126.

Komoly esztétikai értékkel bír az 1595-ben a török uralom alól felszabadított Visegrád ostromát ábrázoló színes akvarell (5. ábra).

A *Mappario* természetesen tartalmaz későbbi, Magyarországot érintő rajzokat, metszeteket, vázlatokat is, például a IV. Mehmed alatti hadjárat idejéből Érsekújvár 1663-as török ostroma és elfoglalása kapcsán.[13] Található továbbá benn egy 1663-ra datálható rajz, amely a keresztény erők ellentámadása korszakából Pápa vagy Veszprém Habsburg ostromát ábrázolja.[14] Az 1699-es karlócai béke után, amikor a törökök véglegesen elveszítették Magyarországot és Erdélyt, és ezek a területek a Habsburg birodalom részeivé váltak, 1700-ban újabb török elleni háborúk következtek. Ezekhez kapcsolható egy színes akvarellen ábrázolt folyami csata, amely 1739. július 20. és 23. között zajlott Grocka városánál.[15]

[13] ASMo, Mappario estense, Serie militare, n. 112.
[14] ASMo, Mappario estense, Serie militare, n. 117.
[15] ASMo, Mappario estense, Serie militare, n. 94.

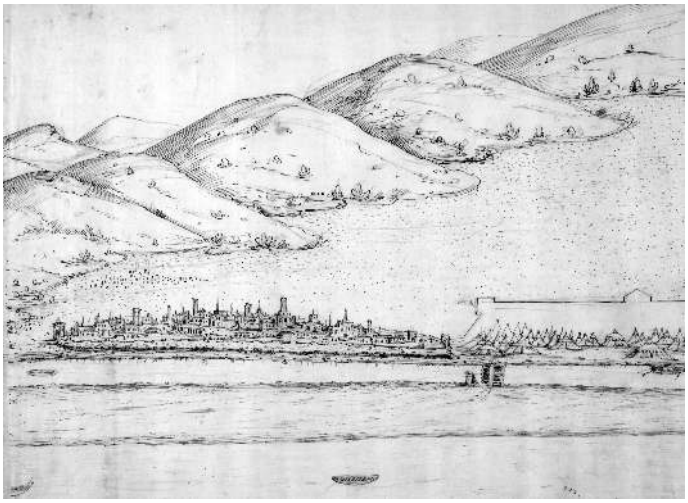

3. ábra: Esztergom várának és a környező területeknek a perspektivikus rajza, s.a., s.d. (XVI. sz.?). Toll- és ceruzarajz papíron, 44×33 cm (5 összetartozó folio, teljes méret: ca. 215×33 cm). ASMo, Mappario estense, Serie militare, n. 131/1–5.

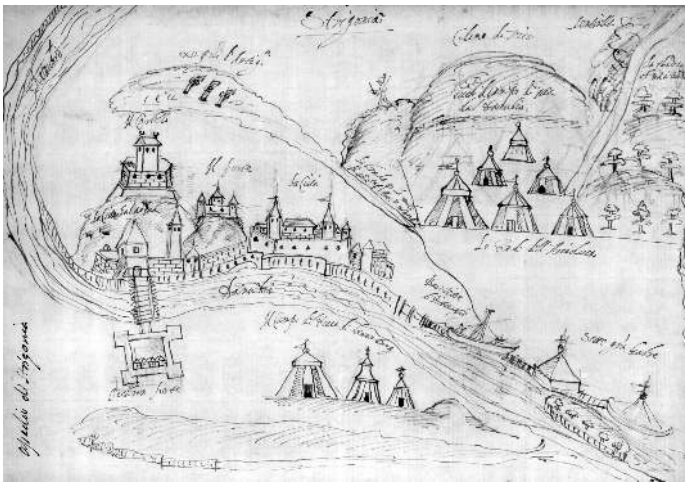

4. ábra: *Assedio di Strigonia* (Esztergom ostroma). Vázlat a török kézen lévő Esztergom városának a császári hadak által történő elfoglalásáról, s.a, s.d., [1595?]. Toll-és ceruzarajz papíron, 33×23 cm. ASMo, Mappario estense, Serie militare, n. 145.

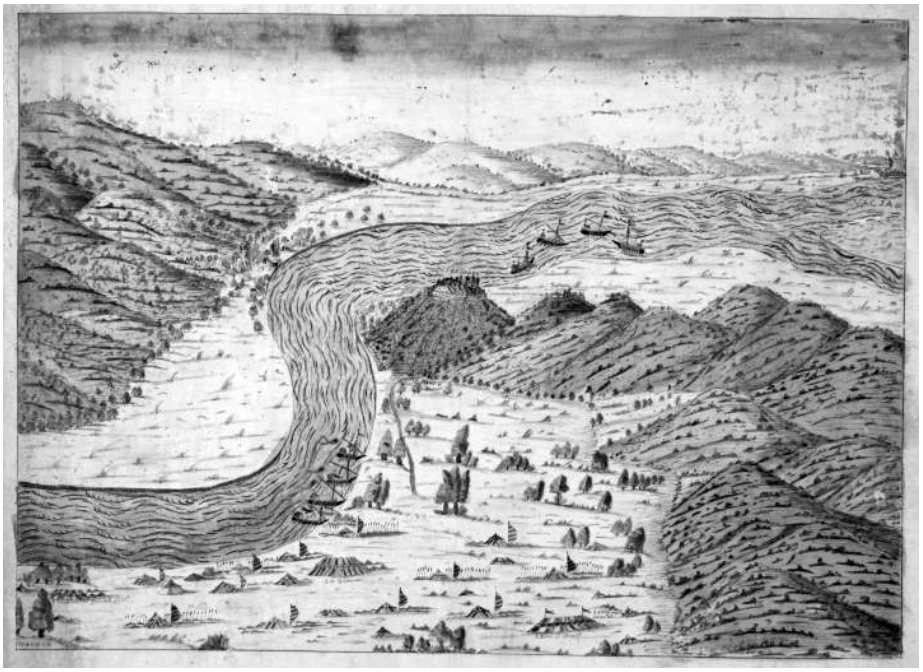

5. ábra: *Assedio di Vicegrado* (Visegrád ostroma). Rajz a Maros (Nagymaros) és Visegrád táján a Duna kanyarulatáról és Visegrád ostromáról, s.a., s.d., [1595?], színes akvarell vászonra ragasztott papíron, 57×43 cm. ASMo, Mappario estense, Serie militare, n. 159.

Egyéb dokumentumok és rejtjelkulcsok

Az Este-udvar köreihez tartozó személyekhez kapcsolódóan át lehetne vizsgálni azokat az iratokat is, amelyek nem a fenti fondokba vannak besorolva. E személyek (mint például Antonio Arquato, Agostino Benzi, Battista Canani, Tommaso Daineri, Giovanni Manardi és Giovanni Muzzarelli, Bartolomeo Bresciano és Antonio Costabili, kormányzók, titkárok, jeles humanisták, mint Pistofilo Bonaventura, Celio Calcagnini, Giuliano Caprili, Beltrame Costabili és Cesare Valentini) iratai meglelhetők a *Cancelleria* szekció *Carteggi e documenti di particolari* elnevezésű fondjában.

Ezt a dokumentum-csoportot, amely eredetileg az Este-hercegekhez címzett, magánemberek által küldött kérelmeket gyűjtötte egybe, a hercegi levéltárosok az idők során folyamatosan bővítették és egészítették ki az egyes személyek misszi-liseivel, végrendeleteivel és különféle irataival. Jelenleg a sorozat 1205 csomóból áll, és igen nagy időívet fed le, 1019 és a XVIII. század között.

Próbaképpen vizsgálatot végeztem a *Cancelleria* szekció *Archivio per materie* fondjában, a „Bányák" címszó alatt található forrásokat néztem át, a XV. század második felétől a XVIII. század végéig. A hipotézisem az volt, hogy esetleg itt is találhatok utalásokat az esztergomi érsekséghez tartozó ezüstbányákra. Ezekről tudjuk, hogy a Hippolit kinevezése előtti tíz évben, illetve az ő idejében nem voltak nagyon jövedelmezőek, feltehetőleg hűtlen kezelés miatt,[16] ám később, Martinuzzi György esztergomi érsek (1488–1551) és Magyarország primása (1534-től) idején, évente körülbelül 34.000 dukátot hoztak, ahogyan ezt 1551-ben a velencei követ, Federico Badoer számszerűsítette. A levéltári felderítő vizsgálat nem vezetett hasznos eredményekre. Az átnézett iratok a toszkán területen (Garfagnana) és az emíliai dombokon (a modenai Frignano és Reggiano) elhelyezkedő bányákra vonatkoznak.

A modenai fondokban végzett másik kutatás már gyümölcsözőbbnek bizonyult. Ezúttal a *Cancelleria* szekció egy másik fondját, a *Cifrariót* vontam vizsgálat alá, amely az Esték titkos levelezéséhez használt rejtjelkulcsok megalkotásával, a küldött levelek rejtjelezésével, és a kapottak dekódolásával megbízott titkároknak a XV. és XVIII századok között kidolgozott titkosírásait tartalmazza.[17] A több, mint 750 darabot számláló anyagot nyolc, vegyes tartalmú dobozba rendezték. Az iratok között találhatunk regisztereket, kötetből kiesett foliókat, és az egyes levelezőpartnereknek címzett név szerinti fasciculusokat. Eredetileg sokkal bővebb lehetett az anyag. Figyelembe véve, hogy nagyszámú Este-küldött és -követ ténykedett mintegy negyven külföldi helyszínen, Itáliában és azon kívül, valamint, hogy szinte naponta egy vagy akár több levelet is elküldtek, ahogyan azt a *Carteggio ambasciatori* (1699 doboznyi irat, 1376 és 1796 között) is tanúsítja, egészen biztosan jóval kevesebb rejtjel maradt fenn, mint amennyi valójában létezett. Azt kell feltételeznünk, hogy minden levelezőpartner számára külön rejtjelezést dolgoztak ki, amelyeket ráadásul gyakran módosítottak is a helyszín, és az alapján, hogy a levelzőpartner mely udvarba utazott el.

A szóban forgó téma tekintetében hét, 1487 és 1644 között kidolgozott, az Estéknek Magyarországgal, Lengyelországgal és Erdéllyel folytatott levelezéséhez köthető titkosírás bukkant fel. Ezek a rejtjelek új elemeket kínálnak a kutatás szempontjaihoz: olyan esetekre vonatkozó misszilisekre és levelekre utalnak, amelyek eddig még felderítetlenek, és a Modenai Állami Levéltárban nincs nyomuk. Ezek bizonyos kapcsolatfelvételi kísérletekből és meghatározott partnerek-

[16] Kuffart 2013: 93–95.

[17] A rejtjelezésről a Genovai Köztársaság Kancelláriája vonatkozásában: Costamagna 1950a,b; általában: Gunther-Ludwig, 1996: 1608–1616. A Milánói Hercegség titkos kancelláriájának vonatkozásában: Cerioni 1970; szélesebb összefüggésben: Senatore 1998: 256–260 és 396–417.

kel folytatott titkos levelezésből állnak, mindazonáltal szükséges lenne megtalálni a megfelelő rejtjelkulcsokhoz tartozó leveleket.

Különböző formájú, különálló foliókról van szó. Néhányuk eredeti, néhányuk későbbi pótlás.A legrégebbi hivatkozott rejtjel, egy XIX. század második felében rekonstruált változat, Beatrix királynő levelezését szolgálta 1487-ban.[18] A kódok kidolgozásával foglalkozó kancellárok tervezetét reprodukálva az ismeretlen tizenkilencedik századi levéltáros is először az ábécét állította fel: vertikálisan elrendezve láthatjuk az ábécé betűit, melléjük téve a megfelelő szimbólumokat: (grafikus, numerikus és alfabetikus), a monoalfabetikus helyettesítési szisztéma alapján (minden magán- és mássalhangzót több „homofónnak" nevezett jellel lehet helyettesíteni). Egy másik, csatolt folión (*Cifra-Beatrice d'Este-Regina d'Ungheria* címmel) találunk néhány magyarázó mondatot a megfelelő kódolt karakterlánccal: „magnifico lo", „per preposta", „Andriolo venire", „confortare epso", „ad venire qua", „scrive ad", „Andriolo prafato". „pagarà tucta", „quella spexa", „ritornare et", „venire in lo", „spe…" (töredékben maradt szó). Ennek a 36 más rejtjellel együtt főként a 8. csomó 4. fasciculusában[19] található dokumentumnak a fennmardása a XIX. századi állami levéltárosok tiszteletre méltó munkájának eredménye. Enrica Guerra, a már idézett *Il carteggio tra Beatrice d'Aragona e gli Estensi (1476–1508)* c. kötetében a magyar királyné egy 1486. március 8-án, Budán kelt, és nővéréhez, Aragóniai Eleonórához, Ferrara hercegnőjéhez[20] címzett levelét az említett rekonstruált rejtjelkulcsnak köszönhetően tudta kiadni, bár a XIX. századi levéltárosok ezt a levelet egy évvel későbbre, 1487-re datálták. Fontos segítséget jelent egy, a levélhez csatolt, és vele egyidejű lapocska, amelyben egy rejtjelező funkcionárius dekódolta a titkos részeket.

A levéltárban őrzött, Magyarországhoz kapcsolódó további rejtjelek Estei Hippolit tevékenységével vannak összefüggésben. 1489 és 1520 közé datálható négy eredeti titkosírás.

Ezek közül az első 1498 és 1505 közé datálható, a *Zifra cum magnifico domino Perotto Vijsach* címt viseli. Ebből is kiderül, hogy Hippolit, és Beatrix bizalmi embere, Perotto de Visach közötti levelezés céljait szolgálta. De Visach, mint az Esték nagykövete a nápolyi udvarban (1476, 1477, 1485), majd Budán (1486, 1489–1493) és Rómában (1493)[21] az aragóniai hercegekkel kialakított személyes

[18] ASMo, A.S.E., Cancelleria, Cifrario, b.8, fasc.4, Cifre, 2.

[19] A XIX. század folyamán rekonstruált, egy, a Nicolò Sadoletóval folytatott 1479 és 1480 közötti levelezéshez készült rejtjelkulcs egy másik borítékban található, az appendixben, az ugyanabban a dobozban őrzött eredetiektől elválasztva. Vö.: ASMo, A.S.E., Cancelleria, Cifrario, b.4, fasc.1.

[20] Guerra 2010: 52–55. A levelet, több másikkal együtt kiadta Berzeviczy 1914.

[21] Hogy Perotto da Visach az Esték követe volt, azt számos levele tanúsítja, vö.: ASMo, A.S.E. Cancelleria, Carteggio ambasciatori, Italia, Napoli, b.1 fasc. 9: 5 db, I. Ercole d'Estének küldött levél: 1476-ban (jún. 1., aug. 21., szept. 4) és 1477-ben (febr. 10. és 16.). U.a., Carteggio ambasciatori, Italia,

bizalmi kapcsolatnak köszönhetően azért jött Magyarországra, hogy szerencsét találjon. Ahogyan az kitűnik a *Carteggio ambasciatori* csoportban őrzött dokumentumokból, Nápolyban Don Giovanni d'Aragona, I. Ferdinánd király negyedik gyermekének szolgálatában állt, aki, jóllehet csak 29 évet élt, ezalatt számos egyházi tisztséget halmozott fel, többek között 1480-tól esztergomi érsek volt a Nápolyban, 1485. október 16–17. napjának fordulóján bekövetkezett haláláig. A Giovanni d'Aragonával való szoros szakmai és baráti kötelék és – feltételezhetően – az aragóniai udvarban szerzett nagy tekintély lehetővé tették Perotto számára, hogy fontos információk birtokába jusson. 1485. decemberében például már Nápolyból értesítette Estei Herkules herceget, hogy Mátyás király miképpen ajánlotta fel az esztergomi érsekséget Ippolitónak, Beatrixen keresztül. A király hivatalos értesítése csak 1486. márciusában[22] érkezett meg a herceghez. Budára érkezvén Perotto Beatrix teljes bizalmát élvezte, aki őt 1486-ban közvetlen szolgálatába fogadta, és *un certo nostro castello, in nostro servizio, longe de qua (egy bizonyos kastélyunkat, a mi szolgálatunkban, mostantól kezdve hosszú ideig)* jelölt ki számára, ahogyan azt ő magat pontosította egy nővéréhez, Eleonórához írott levelében, ugyanazon év április 28-án, amelyben az Este hercegeket felkérte, hogy *da qua avante … scrivere ad nui, perchè al presente* (*innentől kezdve írjanak nekem, mert az említett*) Perotto nem tartózkodott Budán.[23] Beatrix '90-es években írott leveleiből pontosabb képet kapunk, hogy milyen szerepet tölthetett be Perotto: Zólyom várának grófja, a Beatrix kizárólagos joghatósága alá tartozó birtokon. De Visach ezt a tisztséget az utolsó időkig betöltötte, azaz egészen addig, amíg a királynét a bukása után elkísérte itáliai hazatérése alkalmából, 1500 őszén. Ebben az évben, október 30-i dátummal ugyanis a *conte Zoliensis (zólyomi gróf), aulicus reginalis maiestatis (a királyi őfensége udvari embere)* feleségével, Barbarával együtt, távozni akartak Beatrix királynővel mint az ő *servitores (szolgái),* lemondtak az esztergomi grófságban található *Lyba* elnevezésű birtokukról, amelyet eladtak az ugyanott található ipolysági Boldogságos Szűz Mária kolostorának 2000 aranyforintért. Feltehetően ez az összeg a birtok értékénél sokkal alacsonyabb lehetett, minthogy a szerződést *in perpetuam elemosinam (örökös egyházi adomány)*-ként határozták meg saját, őseik és jövendő utódaik lelki üdvösségéért. Az ügylet lebonyolításánál, amely magában foglalta azt is, hogy lemondanak a feleség és a leányok hozományáról, személyesen jelen volt öt gyermekük, a két

Roma, b.10 fasc. 70, Levél I. Ercole d'Estének 1493-ból [jún. 27.] Vö.: Guerra 2010: 53, 55, 57, 58, 62, 63, 71, 74.: Este-követ Magyarországon (1486, márc. 8 és 25.; ápr. 28..). Vö.: Berzeviczy 1914, docc. XCIV (1489., szept. 18.), CXIX (1490., okt. 15.), C?? (1491., ápr. 15.), CLVII (1492., máj.3.), CLXXXV (1493., jan. 1.), C?? (1493., máj. 4.).

[22] Vö. Venturi 2002: 50,59: „Perotto de Vesach" 1485. decemberében ír Nápolyból.

[23] Vö. Guerra 2010: 71, 72, n. 34 (1486. ápr. 28.).

fiú: Mattia és Francesco, és a három lány: Beatrice, Lucrezia és Eleonora.[24] A keresztnevekből kitűnik a magyar királyhoz, Corvin Mátyáshoz, és az Aragóniai házhoz való hűség szándékának kifejezése, különös tekintettel jótevőjére, Beatrixre, és Aragóniai Eleonórára, Estei Herkules herceg feleségére. Így tisztelgett feltehetően az Este ház előtt is, akiknél a karrierje mint követ elindult. Mindenesetre spanyol származása miatt – amelyről néhány, a leveleiben leírt kifejezés is árulkodik (pl. *io* helyett *yo*) közel érezhette magát az Spanyolország észak-keleti (Aragónia) részéről származó királyi sarjhoz. Beatrixhoz feltétlenül hűséges maradt a királynő nehéz életperiódusában is: önként ajánlkozott egy Mátyás elleni „csel" végrehajtására, amely miatt Beltrame Costabili került gyanúba, és azt kockáztatta, hogy kiutasítják Magyarországról. A hírek szerint viszont, amelyeket a testvérének, Antonio Costabilinek sikerült összegyűjtögetnie és elküldenie Ferrara hercegnője számára 1489. szeptember 18-án,[25] Perotto volt az, aki a pápát arról tájékoztatta, hogy Beatrix terméketlensége egyfajta „mesterkedés", boszorkányság eredménye volt, amelyet Corvin Jánosnak, Mátyás törvénytelen fiának és kijelölt utódjának anyja hajtott végre.

Perotto tehát hűséges maradt Beatrixhez, egészen addig, amíg vele együtt el nem hagyta Magyarországot, és itt felhalmozott birtokait. Ehhez a szomorú időszakhoz tartozik az a titkos levelezés, amelyet feltehetőleg Ippolito d'Estével folytatott, ahogyan az 1498 és 1505 közé datálható titkosírás-kód tanúsítja (6. ábra).

A titkosírás dátumai a benne foglalt egyes információk alapján kikövetkeztethetőek. Perotto a titkosírásban különböző kóddokkal fedett nevekkel azonosítható: *Petro Antonio Bresca, Guido Andrea, Cesarino Cortese, Cypriano*. A levelezőpartner Ippolito d'Este, a következő kódneveken: *Andronico, Zoanne Lombardo, Albino e Principale*, már kardinális titulussal említve, amely a post quem dátumot jelzi, hiszen 1493. szeptember 20-án nevezték ki bíborossá *in absentia*. Az *el duce Valentino*-ra való hivatkozás az 1498-as év utáni időszakra tehető, amikor Cesare Borgia megkapja XII. Lajos francia királytól a Valentinois hercegséget, innen jön a „duca Valentino" elnevezés. Egyéb hasznos elem a titkosírásban Estei Herkules gyermekei nevének említése, pontosabban az Eleonórával közös legitim fiai, az 1466-ban, 1477-ben és 1480-ban született *el signor Don Alfonso*, *el signor Don Ferrante*, *el signor Don Sigismondo*, valamint Isabella Arduinitől született törvénytelen fia, az 1478-ban született *el signor Don Julio.* Figyelembe véve, hogy Alfonso itt még egyszerűen csak herceg, és a duca (főherceg) címét csupán apja halálakor, 1505-ben veszi fel, máris kapunk egy további, kronológiai aspektusból hasznos ante quem időpontot is. A Perotto és Hippolit közötti levelezés tartalma itáliai hazatérésének idejéből sajnos elveszett, de valószínűsíthetően súlyos, folyamat-

[24] Vö. Berzeviczy 1914, CCLXXXIII (1500. okt. 30.).
[25] Vö. Berzeviczy 1914, doc. XCIV (1489. szept. 18.).

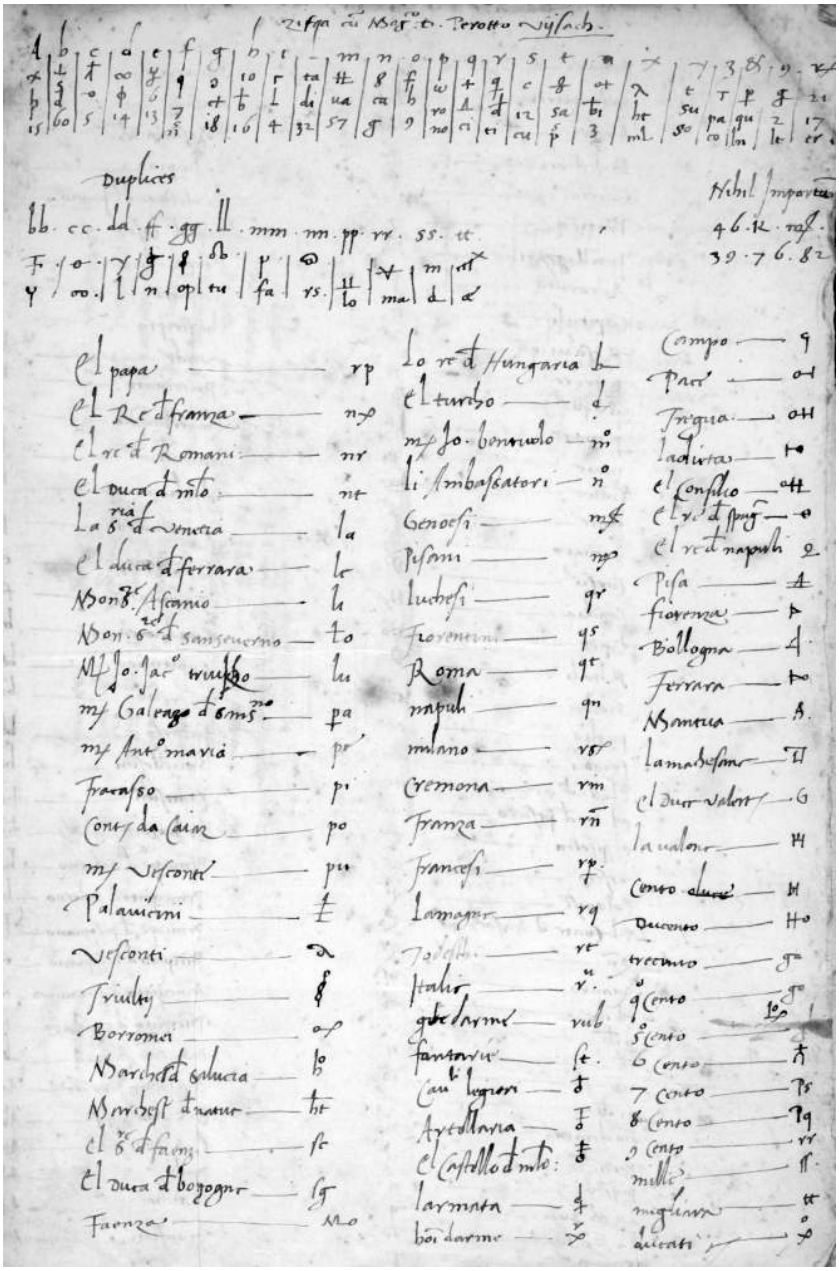

6. ábra: *Zifra cum magnifico domino Perotto Vijsach e Ippolito I d'Este*, a 1498–1505 közötti időszakhoz köthető. ASMo, A.S.E., Cancelleria, Cifrario, b.4, fasc. 1.

ban lévő háborús ügyekre vonatkozott, amennyire a számos háborús vonatkozású terminus erre következtetni enged, pl.: *gente d'arme (fegyveresek), fantarie (gyalogság), cavalli legieri (könnyűlovasság), artellaria (tüzérség), el castello de Milano (a milánói várkastély), l'armata (hadsereg), homini d'arme (fegyveresek), schopeteri (puskások), arceri (íjászok), balestrieri (nyilasok), guerra (háború),* oldalt a számokkal *cento (száz), ducento (kétszáz), trecento (háromszáz), quattrocento (négyszáz)…*, egészen a *mille (ezer) migliara (több ezer)*-ig. Ott találhatjuk még egyes híres zsoldosvezérek neveit is: *messer Jovan Jacomo Trivulzio*, és a testvérekét a San Severino d'Aragona családból: *messer Galeazzo de San Severino*, *messer Antonio Maria* és a féktelenségéről, valamint testi erejéről híres *Fracasso* más néven *Gaspare*. Az uralkodók és a hatalmasságok közül nem hiányzik *lo re de Hungaria* (II. Ulászló) neve sem.

Ugyanehhez az időszakhoz kapcsolódhat a *Zifra cum sacra reginali maiestate Ungarie*, a politikai értelemben elbukott, de a neki küldött levelek megszólításában, és az általa írt levelek aláírásában a királyi címet még mindig őrző Aragóniai Beatrixszel váltott levelek rejtjelezésének kulcsa.[26] A körülbelül 1498 és 1507 között szerkesztett rejtjel, a jelen esetben is egy elveszett levelezés kulcsa volt, Hippolit – kódolt nevei: *Cleobis, Uranius, Crantor, Modestinus*, és a *Glaucia, Panopeia, Cloto, Seps* nevek mögé rejtőző nagynénje között. Néhány adat kedvez a titkosírás kronológiai kontextusa megállapításának: olvashatjuk ismét *duca Valentino*, *Messer Joan Jacomo Trivultio*, *Fracasso* neveit és még több hivatkozást a háborúra: *gente d'arme, homini d'arme, fantarie, cavalli legeri, stradiotti (dalmát könnyűlovasság), allamani (németek), guastatori (romboló osztag), artigliaria, bombarde (mozsárágyúk), canoni (ágyúk), falconeti, schiopeteri, balestrieri, arcieri, el campo (csatamező), guerra…* A Valentinus herceg 1507-ben bekövetkezett halála is egy kronológiai adatot képez. A titkosírásban utalnak még *lo re de Hungaria*-ra *(Magyarország királya)* és *l'arcevescovo de Strigonia*-ra *(esztergomi érsek)*, azaz Bakócz Tamásra, aki Hippolit utódja lett Esztergomban.

Végül ugyancsak Perotto de Visach személyéhez kapcsolódik az 1501 és 1508 közé datálható, a rectón *Con cardinale estensi*, a verzón a *Cum regina Hungarie* feliratot viselő titkosírás.[27]

A benne foglalt, a nápolyi királyi családra vonatkozó hivatkozásoknak köszönhetően ezzel a dokumentummal jobban be lehet határolni az időszakot: *La Regina Ysabella (Isabella királyné), Lo infante don Alfonso (A gyermek Don Alfonso), Donna Beatrice, Donna Ysabella, Donna Julia, Don Cesaro*. Az első említett névben felismerhető Isabella del Balzo, Pirro del Balzónak, az I. Ferdinánd

[26] Zifra cum sacra reginali maiestate Ungarie. ASMo, A.S.E., Cancelleria, Cifrario, b.2, fasc.3.

[27] Cum Cardinali Estensi/Cum regina Hungarie, 1501–1508, ASMo, A.S.E., Cancelleria, Cifrario, b.2, fasc.3.

nápolyi király ellen lázadó egyik legrettegettebb bárónak a lánya, aki később Federicónak, a király egyik fiának felesége lett, így lázadó atyjának birtokai a korona ellenőrzése alá kerültek: a nevek által kirajzolódik a használati időszak, ami 1501-től, a királyi pár utolsó fiúgyermekének, Cesare d'Aragona születésétől kezdődik, és 1508. szeptember 13-ig, Beatrix haláláig tart. A többi hivatkozás, amelyet a titkosírás elénk tár, ízig-vérig politkai jellegű téma: a teljes politikai hadszíntér szereplői megjelennek. Ennek az okiratnak köszönhetően tudta Enrica Guerra megfejteni a a Modenai Állami Levéltárban őrzött három levelet. A misziliseket 1507-ben küldte Beatrix Nápolyból Hippolitnak, egészen pontosan janár 20-án, 31-jén és február 19-én.[28] A levél hangneméből kiérződik Beatrix nyomorú sorsa, aki immár arra kényszerült, hogy a győztes hatalmak közbenjárásáért könyörögjön.

Rejtjelezett leveleket természetesen találhatunk az Este-ügynökök és -követek (*Ambasciatori Ungheria*) dokumentumai között is. Ilyen például egy sor 1519-ra datálható rejtjelezett levél és ezek XIX. században készített feloldása. A leveleket Giuliano Caprili írta urának, Hippolit bíborosnak.[29] A szóban forgó személy, Giuliano Caprili adriai kanonok[30] volt, akinek az egyházkerülete felett az Esték már a XIII. század második felétől fogva feudális hatalmat gyakoroltak. Caprili, Hippolit Magyarországon tartózkodó ügynökeként több levelet is küldött Ferrarába Tommaso Fuscónak, az Este bíboros titkárának és Comacchio püspökének: egyet Budáról 1508. május 8-án, egy másikat pedig Esztergomból, 1509. május 12-én,[31] ám 1519-ben már ismét Magyarországon időzött. Ebből az évből származik Egerből küldött tíz írása, amelyek között találhatunk leveleket, feljegyzéseket, ezeket mind mint *canonicus agriensis (egri kanonok)* írta alá. Az Ippolito számára még fennálló adók behajtása és a kölcsönök, hitelek visszanyerése egészen 1521-ig[32] az ő feladata volt. Igen érdekes továbbá az a nyolc, teljes egészében rejtjelezett levele, amelyeket sűrű egymás utánban (április 20., május 1. és 2., majd közelebb-

[28] Guerra 2002: 245–250, docc. nn. 187–189.

[29] Aragóniai Beatrix rejtjelezett levele Estei Hippolithoz, ASMo, A.S.E., Cancelleria, Carteggio con principi esteri, Ungheria Boemia, b.2, 1507. január 20.

[30] ASMo, A. S. E., Cancelleria, Carteggi e documenti di particolari, b. 292, fasciculus „Lettere di Caprili Giuliano, Ferrara 1508, 1514". A fasciculuson egy tizenkilencedik századi ceruzás kézírás említi: *Caprili canonico Adriense Juliano da luoghi diversi* [dal] *1508 al 1514 interpolatamente*, van hozzá egy jegyzet is: *Ungheria*.

[31] ASMo, A.S.E., Cancelleria, Carteggio ambasciatori, Ungheria, b.4, fasc. „Caprili Giuliano". Mindkét levél Caprilihez kötődő szigorúan személyes tartalommal bír, aki aláírásához nem teszi hozzá a kanonoki címet.

[32] ASMo, A.S.E., Carteggio ambasciatori, Ungheria, b.4, fasc. Hippolit bíboros ügynökének, Bonaventura Pistofilónak címzett levelei Egerből és Budáról érkeztek 1519. márciusában, és 1520. március 8-án. Egy másik, magyarországi levél dátuma: 1520. szeptember 18. Mint hercegi megbízott ír Krakkóból, Eszetergomból és Budáról 1520. december 23-án, majd 1521. áprilisában, augusztus 1-jén, és végül szeptemberben.

ről nem pontosított dátummal májusban még egy levél és utóirat, azután június 12., december 19., majd egy másik utóirat, dátum nélkül) Egerből írt, 1519-ben.[33]

Abban az évben egy, a nemzetközi politika szempontjából kiemelkedő jelentőségű kérdés, mégpedig, hogy ki fogja örökölni az 1519. január 2-án elhunyt I. Habsburg Miksa német-római császár koronáját. Az egri kanonok Egerből, 1519-ben Ferrarába leveleket címzett az Este herceghez; és ezek a levelek valójában Hippolitnak a francia király számára feladott, teljes egészében rejtjelezett missziliseinek másolatai voltak, tartalmuk szerint pedig támogatták őt a császári koronáért folytatott küzdelemben. Különösen fontos az április 20-i levél, amelyben Hippolit közli, hogy már április 14-én tudomást szerzett a Habsburg Károly és II. Lajos cseh és magyar király közötti folyamatban lévő tárgyalásokról, és arról, hogy ez utóbbi is szerette volna megszerezni a császári koronát. Ha ezen kívánsága kudarcba jutna, a magyar király szívesen támogatná a továbbiakban Habsburg Károlyt. Hippolit a levelében leszögezi, hogy ezen felül ő maga is megpróbál „lelkeket megnyerni magának"[34] a tanácsból és a magyar udvarból, hogy a francia király mellett tegyék le voksukat. Mindazonáltal kesereg ingatagságukon: „olyan ingatagok, hogy ha meg is ígérnek valamit, nem lehet sem gondolni, sem elvárni, hogy be is váltsák, amíg nincs a kezünkben".[35] Így aztán Magyarországon keresztül az Este-bíboros hozzájárult az európai politikai hadszíntér egy új pozíciójának létrehozásához, és pontosan tájékoztatta Ferrarában tartózkodó hercegi testvérét, amikor elküldte számára a francia királysággal folytatott levelezést rejtjelezve. Ehhez az állításhoz csatlakoztak a tizenkilencedik századi levéltárosok, legalábbis, ahogyan azt a rekonstruált rejtjelhez csatolt ismeretlen kézírástól származó jegyzetben olvashatjuk: „A Giuliano Caprili aláírásával ellátott, Ferrarában 1519-ben írt levelek Estei Hippolit bíborostól származnak, aki testvére számára is közölte a Franciaországba, a legkeresztényebb király – akit a császári méltóság elnyerése érdekében támogatott – számára küldött levelek tartalmát. Az idézett levelekből hiányzik a kód és megfejtés."[36]

[33] ASMo, A.S.E., Cancelleria, Carteggio ambasciatori, Ungheria, b.4/28, fasc. „Giuliano Caprile Agria-Buda 1519 marzo–1520 8 marzo".

[34] *guadagnare gli animi* – XIX. századi kézírással készült megfejtés a levélhez, ASMo, A.S.E., Cancelleria, Cifrario, b.8, fasc.4.

[35] *sun tanto varij che non si può de lor promettersi cosa alcuna né pensarli conseguirla finchè la non si ha in mano*. Uo.

[36] *I dispacci, che colla firma di Giuliano Caprile furono scritti a Ferrara nel 1519, sono quelli del Card. Ippolito d'Este, il quale comunicava pure al fratello le lettere ed i dispacci che spediva in Francia al Re Cristianissimo di cui favoriva l'elezione alla Dignità Imperiale. Dei citati dispacci mancavano controcifra e le decifrature.* Uo.

A fent vázolt lehetséges további kutatási irányok mellett, az időhatárok és térbeli határok tágításával további Magyarországgal kapcsolatos dokumentumokra bukkanhatnak a kutatók a Modenai Állami Levéltárban. A XVI. század második felétől egészen a közelmúltig és a közép-európai térség, valamint Itália más államai viszonylatában még számos vonatkozás kerülhet elő az olasz–magyar kapcsolatok történetéhez.

Fordította: Dalloul Zaynab

Chiara Maria Carpentieri

Minima hungarica

Jegyzetek a lombardiai könyvtárakban őrzött, magyar vonatkozású XV–XVII. századi kéziratokról és nyomtatványokról

Jelen tanulmány[1] fő célja, hogy vizsgálatnak vesse alá három könyvtár – a bergamói Biblioteca Civica Angelo Mai, a milánói Ambrosiana és a szintén milánói Braidense – nyomtatott fondjait, valamint az Ambrosiana kéziratos fondját, hogy feltárja és számba vegye az összes latin vagy olasz nyelven íródott irodalmi vagy történetírói művet, melyek a XV–XVII. századi Itália és Magyarország közötti történelmi és kulturális kapcsolatokat dokumentálják. Az említett könyvtárak szisztematikus feltárását az egyes inzétmények általános és speciális repertóriumainak felhasználásával végeztem.[2] Ahol nyomtatott katalógus állt rendelkezésre és a források mennyisége ezt lehetővé tette, ott a kutatást a teljes állományra kiterjesztettem, ellenkező esetben kulcsszavak – szakirodalomból merített – listájának segítségével kutattam.[3] Igen hasznosnak bizonyult maguknak a forrásoknak

[1] A tanulmány egyes részletei olaszul az alábbi írásomban láttak napvilágot: Carpentieri 2014. Ezúton köszönöm meg a Cariplo Alapítványnak a tanulmány megírásában és doktori értekezésem elkészítésében nyújtott segítségét. Hálás vagyok mentoromnak, Giuseppe Frasso professzornak, aki már öt éve gazdagon ellát a munkámhoz szükséges igen értékes tanácsaival és véleményével. Köszönöm továbbá Domokos György és az általa vezetett *Vestigia* kutatócsoport tagjainak támogatását. [A tanulmány olasz előzményéhez – Carpentieri 2014 – képest jelen közlésben a jegyzetapparátust jelentősen rövidítve kapja az olvasó. Míg itt csupán a szerző által hungarikaként azonosított kéziratok és nyomtatványok lelőhelyét és jelzetét adjuk a jegyzetekben, az olasz nyelvű munka jelentős bibliográfiát csatol minden tételhez. *(A szerk.)*]

[2] A Biblioteca Ambrosiana kéziratos fondjai tanulmányozásához csak a legalapvetőbb repertóriumokat említem: Bascapé 1931: 196–198; Rivolta 1933; Ceruti 1979; valamint a könyvtár online kéziratkatalógusa (http://ambrosiana.comperio.it) és az olasz nemzeti összesített katalógus, a *Censimento dei manoscritti delle biblioteche italiane* (http://manus.iccu.sbn.it). Ami az ősnyomtatványokat, antikvákat és 17. századi nyomtatványokat illeti, az általános kézikönyveken túl – BMC, STC, CIBN, IGI, Apponyi, Adams – az alábbiakat használtam: Michel–Michel 1970; 1984; Chiodi 1973. Valamint természetesen a vizsgált könyvtárak online katalógusait.

[3] A kulcsszavak listája természetesen szubjektív kritériumok alapján készült, de a XV–XVII. századi olasz–magyar kapcsolatokra vonatkozó szakirodalmon alapszik. Ez magában foglalja elsősorban a korszak fő történelmi eseményei során előforduló magyar helyneveket modern és antik formában, például: *Ungheria, Ungaria, Ongaria, Vngaria* stb*; Strigonia és Esztergom,* stb., valamint a korszak legfontosabb magyar történelmi figuráinak nevét (uralkodók, humanisták, tudósok, egyházi emberek, katonák), továbbá a különféle címeket viselő itáliai férfiak nevét (egyházi emberek,

közvetlen vizsgálata, és így jelentős mértékben megnőtt a *hungaricum*ként azonosítható dokumentumok száma. A gyakran vegyes tartalmú nyomtatványokban vagy kódexekben található dokumentumok tanulmányozása ugyanis lehetővé tette, hogy lassanként napvilágra kerüljön számos olyan szöveg, amelyet az adott könyvtárak katalógusai kulcsszavakkal nem jelölnek magyar vonatkozásúként, és címükben nem tartalmaznak semmilyen Magyarországra vonatkozó kulcsszót. Ez körülbelül 190 kéziratot jelent, amelyekből 113 a BAMi, D 196 inf. jelzetű kódexbe van kötve.

Lássuk tehát az eredményeket. A Biblioteca Ambrosianában talált kéziratos magyar irodalmi és történelmi források mintegy 285 művet tesznek ki, ehhez a számhoz adódik a D 196 inf. kódex kb. 190 dokumentuma. Ami ellenben a három vizsgált könyvtárban őrzött nyomtatványok számát illeti, 252 műről lehet szó, ezek közül 85 db található az Ambrosianában, 177 a Braidensében és 111 az Angelo Mai Könyvtárban. A könyvek nagy része kétségkívül két műfajhoz sorolható: történetírás (kb. 150 szöveg, ezekből nagyjából ötven vonatkozik a tizenöt éves háborúra), és episztolográfia (kb. száz hivatalos és magánlevél). Számos egyéb művet magyar személyek írtak, fordítottak, vagy gondoztak, esetleg magyar uralkodóknak, jelentős személyiségeknek ajánlottak. Míg igen magas azon szövegeknek a száma, amelyek nem tartalmaznak explicit módon Magyarországra történő utalást a címben,[4] minimális azoké, amelyek a magyar nép legendás

hadvezérek, nagykövetek, és a kulturális élet szereplői), akik szoros kapcsolatban álltak a magyar nemzettel. A keresés tárgyát képezték még a leghíresebb, magyarok által írt vagy támogatott irodalmi művek, vagy amelyeket magyar személyiségeknek dedikáltak.

[4] Az ebbe a kategóriába tartozó művek nagy része a Habsburg-ház prominens tagjaira vonatkozó történeti kompilációkból áll; ők 1526-tól, I. Ferdinándtól kezdve viselték a magyar királyi címet is a hazai Szapolyai család rovására, akik már az erdélyi vajda címét magukénak tudhatták. Vö. pl.: A. De Ulloa, *La vita dell'inuittissimo imperator Carlo quinto*, Vincenzo Valgrisi, Venezia, 1560 (BAMi, S.M.CC.VI.10), amely számos tizenhatodik századi kiadást élt meg. II. András magyar király lánya, Szent Erzsébet, Szent Ferenc harmadrendjének tagja latin és olasz nyelvű életrajzán kívül – amelyek közül meg kell említeni legalább a *Legenda di santa Elisabeth del terz'ordine*, [é.n.] (BAMi, I 115 inf., ff. 22v–35r) és a *Vita sanctae Elisabeth*, [é.n.] (BAMi, + 80 sup, 1, ff. 119v–121r) című műveket – érdemes emlékeztetni azon művekre, amelyek címében jóllehet világosan jelen van a magyar vonatkozás, talán mégsem tekinthetőek hungarikumnak. Ilyen például: *Nomina nonnulorum monasterium ordinis nostri in provinciis Germaniae, Sveciae, Daciae, Ungariae, Poloniae, Angliae et Galliae*, [é.n.] (BAMi, B 256 suss., ff. 211r–221r).

eredetéről szólnak.[5] Végül pedig meg kell említeni az egyetlen példányban létező katonai építészeti[6] traktátust.

Még ha nem is lehetett mindig nyomon követni, hogy az egyes nyomtatott példányok milyen úton kerültek aktuális őrzési helyükre,[7] megállapítható, hogy az

[5] Megemlítetndő a Chiaravalle-i Transmundus (Trasmondo) apát által leírt, a BAMi, O 57 sup., 11, ff. 81r–90v jelzetű kódexben található *Historia beati Albani*, [é.n.], amely a legendás magyar királyról szól, akinek a történetét a thébai király, Oidipos mítosza ihlette. Legalább három kézirat meséli el Attilának, a hunok vezérének (434–453) életét és dicső tetteit: G. D'Este, *De origine Patavii et de origine urbis Atestinae et de viris illustribus patavinis et de oppidis patavinis et de Attila Unnorum rege,* (két kódex őrizte meg: BAMi, D 149 inf., ff. 2r–14v és BAMi, D 149 inf., ff. 15r–23v); *Historia Attilae qui interpretatur flagellum Dei et sanctae christianitatis auctore incerto*, XV. sz. (BAMi, O 173 sup., ff. 21r–35r) és *Storia di Attila flagellum dei*, XVI. sz., acephalus (BAMi, N 137 sup., ff. 1r–46v).

[6] C. Teti, *Discorsi delle fortificationi, espugnationi, & difese delle città, & d'altri luoghi. Di Carlo Theti. Diuiso in libri otto.* […], Francesco De Franceschi, Venezia 1589, Jelzet: BBMi, C. 17. 09588; BMBg, CINQ. 7, 590 e BMBg, CINQ. 7, 189, (a címlap, a p.1, a II. Maximilianushoz írt ajánlás, és az olvasók köszöntése csonka). Ezt a művet, amely Nagykanizsa és Érsekújvár megerősítéséről szóló értekezéseket tartalmaz, még megtalálhatjuk a következő kéziratban is: BAMi, D 183 inf., magyar vonatkozású fejezetekhez lásd: ff. 20r–27v és 29r–38r.

[7] Ami az Ambrosianát illeti, a bibliofil és politikus Federico Fagnani tizenkilencedik századi könyvtára adományából származó, magyar vonatkozású, 23 antikvából álló egységen kívül (vö.: Paredi 1981: 41–42.) kevés az olyan kötetek száma, ahol bizonyosan meg lehetett állapítani a provenienciát. Legalább négy példány került az Ambrosianába Angelo Villa Pernice képviselő könyvtárából huszadik században, l. Paredi 1981: 36. A történetírás műfajába tartozó három másik XVI. századi kiadás a bibliofil Luigi Vittorio Fossati Bellani gyűjteményéből jön (vö.: Pescarzoli 1957.). Végül: Giacomo Mellerio gróf hagyatékával együtt megvásárolt két antikva közül felhívjuk a figyelmet a *Lettere deuotissime della beata vergine santa Caterina da Siena* című munkára, amelyet 1562-ben nyomtattak Velencében, és tartalmazza az I. (Nagy) Lajoshoz írt *Lettere al re d'Ongheria* című levelet (vö.: BAMi, M.5373). Ami viszont a Braidensét illeti, kicsit kevesebb, mint harminc, főként történetírói vagy az episztoláris irodalom műfajába tartozó antikva és XVII. századi nyomtatvány provenienciáját sikerült megállapítani; ezek nagy része Angelo Maria Durini bíboros magángyűjteményéhez tartozott. A *Breuiarium secundum usum alme Ecclesie Strigonensis*, Peter Liechtenstein – Michael Prischwiz, Venezia 1524 (BBMi, GERLI. 1633) és a *Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis*, Peter Liechtenstein – Urban Kaym, Venezia 1512 (BBMi, GERLI. 0388) a Carlo Ludovico di Borbone-Parma által alapított és az unokája, Roberto által tovább gazdagított pármai hercegi liturgikus könyvtár adományának köszönhetően kerültek a milánói intézménybe. Legalább három dokumentum származik Marco Antonio Corniani degli Algarotti trevisói gróf XVI–XIX. századi színházi gyűjteményéből: A. Lonati, *Attila, drama per musica*, Marco Antonio Pandolfo Malatesta, Milano 1677 (BBMi, RACC. DRAM. 6069 004); M. Noris, *Attila drama per musica*, Francesco Nicolini, Venezia 1672 (BBMi, RACC. DRAM. 0400; BBMi, RACC. DRAM. 0798); *Vita et miracoli di santa Guglielma figliuola del rè d'Inghilterra, & moglie del rè d'Ungheria*, Remondini, Bassano del Grappa [é.n.] (BBMi, RACC. DRAM. 0888). Végül, körülbelül húsz, a történetírás témakörét érintő XVI. századi dokumentumot őriz a bergamói Angelo Mai könyvtár, amelyek egykoron az Antonia Suardi Ponti grófnő XIX–XX. századi különleges „női" könyvtárához tartoztak. (ezekhez lásd: Valsecchi 1994. Valójában 12 ilyen példányt csatoltak a Mai gyűjteményéhez, Giuseppe Locatelli, a könyvtár régi igazgatójának, és a Santa Maria Maggiore bazilika perjelének fondjából, amely 1893-ban a Suardi gyűjteménybe került. Egyéb 17 magyar témájú antikva érkezett

anyag jelentős része Gian Vincenzo Pinelli (1535–1601), padovai humanista gyűjteményéből került az Ambrosiana állományába, még 1609 decembere előtt, amikor az alapító Federico Borromeo bíboros megvásárolta. A Pinelli-fond, amelynek igen jelentős szakirodalma van,[8] a fontos irodalmi, történelmi-geográfiai és tudományos műveken túl tartalmazott egy, a régi jelzet szerint, ZZ-vel jelölt dokumentumegyüttest, amelyet kifejezetten *Cose di Ungaria* néven katalógizáltak.[9] A magyar történelemmel kapcsolatos információkat ezen felül még számtalan XVI. századi olasz, vagy európai aktuális politikai, történelmi, társadalmi kérdésekkel foglalkozó dokumentumból lehet kinyerni, amelyekről Pinelli – szokásához híven személyesen, vagy élve a barátai segítségével – fáradhatatlanul készítette a másolatokat (jegyzeteket, vázlatokat, egyetemi óravázlatokat, családfákat, térképeket, orvosi és ételrecepteket, közleményeket, tudósításokat, leveleket, stb.) Végül, a kutatás szempontjából fontos dokumentumok kerültek még elő abból a sűrű levelezésből, amelyet Gian Vincenzo Pinelli folytatott kiváló európai tudósokkal, különösen, a flamand klasszika-filológussal, egri és pozsonyi kanonokkal, Nicasius Ellebodiusszal (1535–1577) és a híres zeneszerző Philippe de Monte-tal (1521–1603), aki a fiatal Pinelli praeceptora volt, majd később a Habsburgok udvari karmestere lett. Az 1570–1577 közötti, Ellebodiusszal folytatott levelezés az episztoláris és filológiai témákra vonatkozó fáradhatatlan eszmecseréken kívül igen érdekes és néha különös információkat tartalmaz a legkülönfélébb magyar szokásokról: a szőlő- és gyümölcstermesztésre, az őshonos faunára és a talaj geológiai természetére vonatkozó megfigyelések mellett olyan témák is felbukkannak, mint például az 1576–1577-es szörnyű pestisjárvány.[10]

Eme előzetes ismertetések után itt az idő – habár erre csak összefoglaló jelleggel van lehetőség –, hogy egy kicsit elidőzzünk legalább néhány nagyobb jelentőségű szövegnél.

A vizsgált fondokban megtalálhatjuk a mindenekelőtt a XV. századi magyar történetírás szempontjából alapvető jelentőségű *Chronica Hungarorum*ot, az első magyar világi történetíró, Thuróczy János (kb. 1435–1489) tollából, amelyet az 1488. június 3-i, Ratdolt és Feger betűivel nyomtatott, fametszetekkel gazdagon

---

a bergamói könyvtárba 1843-ban a bergamói Liceo Classico hagyatékának részleges megvásárlása során.

[8] Csak a legalapvetőb bibliográfiai tételre utalva: Rodella 2003.

[9] Vö.: BAMi, B 311 suss., f. 177r, melyben megalálható az *Index librorum bibliothecae Pinellae secundum ordinem arcarum in quibus libri inclusi sunt. Iuxta forma tradita ab admodum reverendo domino Antonio Olgiato bibliothecario Bibliothecae Ambrosianae*. Eszerint a régi katalógus 770 kéziratot és 5400 nyomtatványt tartott számon.

[10] Ellebodius kb. 200 levélből álló, különböző híres európai és itáliai humanistáknak 1560 és 1577 között írt misszíliseinek *corpus*áról és Arisztotelész *Poetica*jának Ellebodius-féle latin kommentárjáról ld. Ellebodius 2014.

díszített 4° méretű, felbecsülhetetlen értékű nyomtatvány egyik példánya őriz.[11] A Quattrocento idejére datálható művekből felsorolhatunk még három, eltérő kiadású filozófiai traktátust, amelyeket a humanista, orvos és asztronómus, Galeotto Marzio de' Narni (1442–1497) írt 1465–1472 között, magyarországi tartózkodása idején.[12]

Antonio Bonfini Mátyás király megbízásából készült munkái közül a vizsgált könyvtárak az alábbiakat őrzik: Filarete *Trattato d'architettura*[13] című munkája alapján készített latin fordítás részletét, valamint a *Rerum Ungaricarum decades quatuor*, a liviusi példa ihlette nagy ívű történeti mű két példányát, amelyet Bonfini 1488-ban kezdett el írni, majd Mátyás halála után kiegészített, a II. Ulászlónak ajánlott ötödik könyvvel. A *Decades* egyik – kéziratos – példánya valójában az ajánlólevél kivonata (BAMi, I 245 inf., 22, f 69r–v). A másik szövegforrás nyomtavány: 1581-ben, Frankfurtban, Zsámboky János rendezte sajtó alá Andreas Wechel nyomdájában. Zsámboky az eredeti szöveghez számos *appendix*-et, és Magyarország történetéről szóló egyéb művet csatolt, mint pl. Michele Riccio *De regibus Ungariae,* Callimachus Experiens *Attila*, és Oláh Miklós *Athila* című munkáit (BMBg, CINQ. 7, 357).

Ezen kívül megtalálhatjuk Janus Pannonius műveinek hat kéziratos másolatát, amelyek a Guarino da Verona (1447–1454) iskolájában eltöltött tanulóévekre datálhatóak. Iskolaévei során a fiatal magyar humanista tanulmányozta és gyakorolta az összes humanista költői műfajt (szatirikus, erotikus és dicsőítő epigrammák; epithalamosok, elégiák, certamenek, panegyricosok és politikai alkotások). Guarino lányának, Liberának Salomone Sacratóval kötött házassága alkalmából írt nászéneken kívül (BAMi, O 74 sup., ff. 179r–180r) találunk négy gyászéneket

[11] BAMi, INC. 1487; A mű második kiadásáról van szó; a folio méretű *editio princeps* 1488. március 20-án látott napvilágot Brnóban Conrad Stahel és Mathias Preunlein nyomdájában.

[12] M. Galeottus, *De homine*, Venezia, Federico de' Conti, 1471 ca. (BBMi, A. P. XVIII. 8/2); M. Galeottus, *De homine*, Bologna, tip. del Barbatia, 1475 ca. (BBMi, AN. XIII. 10); G. Merula, *In librum de homine* és M. Galeottus, *Refutatio obiectorum in librum de homine* Milano, Filippo Mantegazza, ed. Andrea Lelio és Francesco Tanzio, [19 XI] 1490. (BMBg, INC 4. 118; BAMi, INC. 1594 és INC. 1946bis; BBMi, AM. XI. 37).

[13] Vö.: BAMi, A 71 inf., ff. 37r–51r; a csonka kézirat őrzi a Mátyáshoz írt *praefatio* utolsó részét, az I. könyv *De mensuris*, *Nomina mensurarum* és a *De origine, et necessitate aedificii* című fejezeteit, a XXV. könyvet és a *De architectura* összes fejezetének tárgymutatóját. M. Beltramini szerint, aki Filarete értekezésének Bonfini-féle latin fordításának kritikai kiadását rendezte sajtó alá, (a cod. Marciano Latino VIII. 2 = 2796 eredetije alapján), az Ambrosianában lévő másolat, amely egykor Gian Vincenzo Pinelli padovai könyvtárához tartozott, a szentpétervári Tudományos Akadémia F N. 114 jelzetű kódexéről készült átirat, amelyet viszont az eredeti Marciano-kódexről másoltak. A sajtó alá rendező feltételezi, hogy a szentpétervári kötet is, amelyet Hunyadi Mátyás halála után vásárolt meg a velencei Szent János és Pál kolostorból való dominikánus Gioacchino Torriani, először a Pinelli gyűjteményhez tartozott, majd 1609-től egészen 1700-ig a milánói Biblioteca Ambrosianához. Vö.: Beltramini 2000.

Andreola Calandrini, V. Miklós pápa édesanyjának tiszteletére (BAMi, R 93 sup., ff. 25v–27r, 27r–v, 27v e 27v–28r), csakúgy mint az *Ilias VI, 145–149* sorainak fordítását latin nyelvű hexameterekben (BAMi, T 21 sup., f. 40v).

A Mátyás udvarában 1487–1490 között vendégeskedő horvát Felix Petantiustól (1445–1517) ellenben csak két, II. Ulászlónak ajánlott kisebb munka lelhető fel a vizsgált gyüjteményekben. Petantius a király számára diplomáciai megbízásokat teljesített, s ezen szolgálataihoz kapcsolódik az alábbi két munka: a *De Thurcorum statu libellus cum epistula ad Vladislaum Hungariae Boemiaeque regem* című értekezés az oszmán birodalomról feltehetőleg 1502-ból, (BAMi, N 340 sup., 5, ff. 25r 30v), és a *Quibus itineribus Turci sint aggrediendi Felicis Petancii cancellarii Segniae ad Vladislaum Hungariae Boemiaeque regem libellus* című kis traktátus szintén 1502-ből. (BAMi, Q 116 sup., 29, ff. 209r–214v.) Ez utóbbiban a szerző néhány, a rómaiak által használt Kelet-Európába vezető útirányt szándékozott szemléltetni. Petantius szerint a keresztény erők parancsnokainak ezeket a már igen kevéssé használatos útvonalakat kellett volna újra felfedezniük, hogy meglepetésszerűen ráronthassanak a hitetlenekre a saját területükön.[14]

A számos, XIV. századi dokumentum között elsődleges jelentőséggel bírnak azok a már valójában ismert és publikált művek, amelyek a XV–XVI. század legkiválóbb velencei nyomdásza, Aldo Manuzio és egyes egyházi és világi, magyar, vagy Magyarország területén tartózkodó személyek között fennálló szellemi és baráti kapcsolatokról tanúskodnak.[15] 1480 körül Aldo Manuzio, harminc évesen, Battista Guarininek, az említett Guarino fiának volt tanítványa, ennél fogva kapcsolatba került egyes Alpokon túli diákokkal, akik később a magyar királyság magasrangú tisztségviselői lettek.

Néhány évvel később a magyar–lengyel nemesi gyökerekkel rendelkező és 1489-től a padovai akadémián diákoskodó Thurzó Zsigmonddal (?–1512) alakított ki szoros barátságot. Thurzó, a jövendő püspök és II. Ulászló titkára, az elsők között kapta meg az 1501-ben, forradalminak számító 8° formátumban megjelenő Vergilius és Horatius kiadásokat. Egy 1501. december 20-án, Budáról küldött levélben Thurzó lelkesen dicséri az Aldótól ajándékba kapott két kötetet „propter eorum commoditatem", és arra buzdítja barátját, hogy ugyanezt a formátumot alkalmazva, Cicero *Epistolae Familiares*-ának közreadásával folytassa kiadói tevékenységét.[16]

[14] A traktátus az *editio princeps*ét követően – F. Petantius, *Qvibus itineribvs Tvrci sint aggrediendi ad Vladislavm Hvngariae et Boemiae regem libellus*, I. Singrenius, Vienna 1522 – számos nyomtatott kiadást ért meg, és ennek köszönhetően széles körben elterjedt; a művet 1522 és 1797 között 15 alkalommal nyomtatták újra.

[15] Aldo magyar baráti kapcsolatainak összefoglalásához ld.: Gerézdi 1945; Lowry 1984: 373–375.

[16] A Biblioteca Ambrosianában őrzött autográf misszilis levél jelzete: E 36 inf., 2, f. 2.

Amikor néhány hónappal később, 1502. áprilisában Manuzio valóban kinyomtatta a mű *editio princeps*-ét, ezt Thurzónak és patrónusának, Szakmáry György váradi püspöknek ajánlotta, aki a maga részéről nagyban elősegítette a magyar fiatalok itáliai stúdiumait.[17] Aldo változatlan formában meghagyta az ajánlást a mű következő, 1512-es kiadásában is (BAMi, S.Q.D.III.26), és egy évvel Thurzó halála után sem szűnt meg dicsérni a barátja humanitását, tehetségét és Cicero tanulmányozása iránti szenvedélyét.

Amikor 1502-ben a Magyarország felé tartó leendő királyné, Candale-i Anna megállt Velencében, Aldo megismerte a kíséret egyik tudós tagját, Johannes Capellanust, aki 1502. dec. 19-én Budáról ír levelet Aldo Manuziónak. Ebben hivatkozik előző levelére, amelyben már beszámolt Anna királyné szerencsés megérkezéséről a magyar udvarba, és elküldött a nyomdász számára egy listát a csodálatos *Bibliotheca Corvinianában* található görög kötetekről; majd tudósítja Aldót a királynénak a magyar nép körében nagy örömet keltő terhességéről, és bejelenti közelgő hazatérését (BAMi, E 36 inf., 8, f. 8r.).

A Quattrocento végén a Velencei Köztársaságba küldött követség segítette elő ezen kívül Jan Lubrański (megh. 1522. május 20.), vagyis a lengyel király tanácsosa és Manuzio első találkozását.[18] A lengyel jogtudós, később, 1498-tól płocki püspök, ifjúkori tanulmányait Callimachus Experiens diáktársaként Krakkóban végezte, majd Itáliában, Bologna városában együtt tanult a klasszikusok kiváló kommentátorával, Filippo Beroaldo il Vecchióval és Rómában, Argyropulos szárnyai alatt, Filelfóval és Pomponio Letóval. Lubrański lett az Aldo-féle Valerius Maximus kiadás címzettje 1502-ben, mikor már négy éve töltötte be Poznań püspökének tisztségét. Mindenesetre a kettejük közötti kapcsolatnak tartósnak kellett lennie, amennyiben 1507. jún. 1-én Lubrański Budáról írt velencei barátjának, hogy híreket kérjen Aldo és I. Miksa császár találkozójának részleteiről.[19]

Aldo magyar levelezőpartnereinek felsorolását folytatva meg kell említenünk Szakmáry egy másik védencét, aki később a pécsi püspöki székig emelkedett: ő Brodarics István (kb. 1470–1539), aki 1501 és 1506 között a padovai egyetem diákja volt, 1507-ben Szakmáry javaslatára elküldött a kiadónak egy Janus Pannonius költeményeiből álló válogatást, javasolva a művek kiadását. Mikor visszatért Magyarországra, fényes karriert futott be: kezdetben Szakmáry a titkárává választotta, 1526-ban már ő volt a magyar főkancellár, később szerémi és váci püspök. 1512-ben írt Manuzióhoz egy levelet, amelyben célzást tett Janus Pannonius publikálásának múltbéli kísérletére, és arra kérte a kiadót, hogy küldje vissza az al-

[17] M. T. Cicero, *Epistolae familiares*, Aldo Manuzio, Venezia, 1502.; a kiadás ajánlólevelének lelőhelye: BAMi, S.Q.D.IV.33.

[18] Az Aldo és Lubrański közötti kapcsolathoz ld.: Łempicki 1952: 47–59.

[19] BAMi, E 36 inf., 9, f. 9.

kotások szövegét, hogy egy újabb, javított szövegváltozatot készíthessen belőle.[20] A velencei nyomdász azonban ez alkalommal is figyelmen kívül hagyta a kérést.

Aldo legalább két másik klasszikus szövegkiadását dedikálta még magyar barátainak: az Andrea Torresanóval 1513-ban[21] közös vállalkozásban megjelentetett *Epistolarum ad Atticum, ad Brutum, ad Quintum fratrem, libri XX* című Ciceromű Csulai Móré Fülöpnek, II. Ulászló magyar király titkárának és velencei követnek ajánlott előszavában dicséri a magyar tudós alapos műveltségét, és a ciceróí ékesszólás iránti szenvedélyét, amelyek őt más kiváló honfitársaival, mindenek előtt Thurzó Zsigmonddal összekötik. Azt remélve, hogy a kezelhető 8° formátumú kiadás megkönnyíti a mű olvasását, Manuzio bejelentette, hogy szándékában áll három kötetben megjelentetni Cicero morálfilozófiai értekezéseit, retorikai műveit és beszédeit.[22] Továbbá az 1514-ben, Manuzio és Torresano nyomtatásában, valamint Musuro gondozásában megjelent Athenaeus Naucratites *Deipnosophistou ten polumathestaten pragmateian nun exesti soi* […] *es gnosis elthein* című művét a híres görög szerző ifjú magyar tanítványának, Vértesi Jánosnak ajánlotta.[23]

A vizsgált könyvtárakban számos, a XVI. század két leghíresebb magyar tudósára, Zsámboky Jánosra (Johannes Sambucus) és a Dudith András püspökre vonatkozó szövegeket fedezhettünk fel. Az orvos és humanista Zsámboky (1531–1584) irodalmi tevékenysége legalább tizenegy mű nyomtatott kiadásából követhető nyomon; míg ezek nagyobb része a klasszikus görög és latin szövegek[24] publikálásának intenzív és gyümölcsöző kiadói-filológiai tevékenységére vonatkoznak, nem hiányozhatnak az *Emblemata* című verses gyűjtemény *(collectanea)* legalább két kiadásának példányai sem. A mű kiadásai között ott szerepel

[20] BAMi, E 36 inf., 16, f. 16.

[21] A vizsgált fondokban négy példány található: BAMi, S.Q.Z.XI.18; BAMi, S.Q.I.IV.4; BAMi, S.Q.L.VIII.9 és BMBg, AO. 09. 0026. A második, 1521-ben megjelent kiadást őrző példány képviselik: BMBg, CINQ. 3, 251; BAMi, M.3212; BAMi, S.Q.D.IV.30; BAMi, S.Q.L.IX.2 és BBMi, AP. 09. 0014.

[22] Aldo végül nem tudott ígéretéhez hű maradni, életében csak a retorikai értekezéseket sikerült nyomtatásban megjelentetnie.

[23] A vizsgált könyvtárakban megtalálható kiadás három példánya: BAMi, S.R.199; BAMi, S.Q.E.VII.22 és BBMi, AO. 14. 0006.

[24] A Zsámboky gondozásában közreadott klasszikus szövegkiadások között a következő példányok találhatóak: Aristaenetus, *Aristainetou Epistolai erotikai,* Christophe Plantin, Antwerpen, 1566 (BBMi, 25. 15. Q. 0029); Hesychius, *De his qui eruditionis fama claruere liber*, Christophe Plantin, Antwerpen, 1572 (BBMi, 25. 14. N. 0018/01); G. Nazianzenus, *Sententiae et regulae vitae ex Gregorii Nazanzeni scriptis collectae*, Christophe Plantin, Antwerpen, 1568 (BBMi, 25. 14. I. 0036/01); Petronius Arbiter, *Petronii Arbitri Massiliensis Satyrici Fragmenta*, Christophe Plantin, Antwerpen, 1565 (BBMi, VV. 02. 0052/004); P. Vegetius Renatus, *Mulomedicina*, Peter Perna, Basel, 1574 (BBMi, A. 02. 00390/002); Xenophon, *Demegoriai, hoc est, Conciones aliquot ex libris Xenophontis de Pædia Cyri*, Johann Oporinus, Basel, 1552 (BBMi, 25. 15. K. 0005/02) stb.

a Christoph Plantin antwerpeni nyomdájából, 1564-ből származó *editio princeps* is (BMBg, CINQ. 2, 1578). Az *Emblematát* Andrea Alciato azonos nevű gyűjteménye ihlette, aki latin versek alkalmazásával szerette volna illusztrálni az allegorikus szimbólumok és témák jelentését: a kötet oly nagy sikert aratott, hogy a XVI. század folyamán legalább hat kiadást ért meg, ezek közül az egyik francia fordításban jelent meg (1567).

Dudith András (1533–1589) knini, majd pécsi püspöktől – aki hírnevét alapos filológiai-tudósi tanulmányainak, valamint 1567-ben a katolikus hitének elhagyásához vezető vallási állásfoglalásának köszönhette – többnyire csak vallási és természettudományi szövegeket találtunk nyomtatásban, azon néhány levélen kívül, amelyek Aldo fiával, Paolo Manuzióval és egyéb itáliai, és európai humanistával már az első padovai tanulmányútjától kezdve kötött szoros kapcsolatáról tanúskodnak.[25] Ilyen mindenekelőtt a Velencében, 1563-ban, a Domenico és Giovanni Battista Guerra nyomdájában napvilágot látott híres *Vita Reginaldi Poli, Britanni, s.r.e. cardinalis, et Cantuariensis archiepiscopi* című mű, amely az 1561-ben megjelent Ludovico Beccadelli humanista prelátus által összeállított, Reginald Pole angol kardinális latin nyelvű életrajzának fordítását tartalmazza.[26] Az 1562-es Tridenti Zsinaton Dudith a magyar klérus szóvivőjeként vett részt: óvatosan kezdeményezte a protestánsokkal folytatandó párbeszédet, melyben olyan „kényes" témákat tárgyalt, mint például a püspökök lakóhelye, a két szín alatti áldozás, és a kehely laikusoknak való átengedése.[27] A zsinati ülések folyamán elmondott beszédek két különböző kiadásán kívül meg kell említenünk a *De cometis dissertationes nouae* című művet (BBMi, C. 11. 08870/002); a szemelvényeket Peter Perna betűivel 1580-ban, nyomtatták Bázelben, Erasto alias Thomas Liebet református teológus szorgalmazására, aki egy gyűjteményes kötetben szándékozott összefoglalni a saját és más kiváló tudósok (Dudith, Symon Grynaeus és Marcello Squar-

[25] Az Ambrosianában három, kéziratban fennmaradt episztola tanúskodik Dudith, Manuzio, és más, Veneto tartományban élő tudós között fennálló kapcsolatról, 1562-ből. Az első levelet Paolo Manuzióhoz a magyar tudós küldte 1562. március 17-i keltezéssel, Tridentből, vö.: BAMi, E 30 inf., 53, f. 65 [autográf]. 1562. október 24-én Dudith egy második levelet is elküld Paolo Manuziónak Tridentből: BAMi, E 30 inf., 77, ff. 108r–109r. Megemlítendő továbbá, hogy Gian Vincenzo Pinelli az 1562-es, Paolónak címzett irodalmi és filológiai vonatkozású levelében nem mulasztja el a nyomdászt tájékoztatni, hogy „del nostro monsignor Duditio ebbi, a questi dì, una bella orazione che fece dinanzi ai legati del Concilio, *magna spectante corona, et non sine plausu*. Sì che al Concilio el sarà eletto per un de quelli che scriveranno li decreti" (BAMi, E 34 inf., f. 64r–v.).

[26] A vizsgált könyvtárakban a kiadást a következő példányok őrzik: BMBg, CINQ. 3, 737 és BBMi, ZCC. 03. 0084/01.

[27] A mű: *Orationes duae in sacrosancto oecumenico Concilio Tridentino habitae a r.p. Andrea Duditio Sbardellato, episcopo Tininien. ac dd. praelatorum, totiusq. Hungariae cleri oratore, anno Domini MDLXII* Damiano Turlino, Brescia 1562. Valamint: Giordano Ziletti, Venezia 1562; ezekből a következő két példányt sikerül azonosítani: BAMi, S.C.F.IV.16/25 és BBMi, G. 02. 0128/14.

cialupi) véleményét az 1578 és 1580 között, egy hatalmas méretű üstökös 1571-es megjelenése következtében felvirágzó próféciáik érvényességéről szóló, forrongó vitáról. A hitehagyott volt püspök lengyelországi száműzetéseinek éveire tehető egy 1583-as datálású, érdekes levél (kéziratos másolat: BAMi Q 120 sup., ff. 351r–352v), amelyben Dudith – válaszolva a felhívásra, hogy fejtse ki véleményét a Cicero *De consolatione* című értekezésének feltételezett előkerülése kapcsán kibontakozott heves vitáról – a mű hitelessége mellett állást foglaló irodalomtudósok, úgymint Gian Michele Bruto, Carlo Sigonio és Marc-Antoine Muret mellett tette le a voksát.

Végül, mint ahogyan már említettem, számos történeti tárgyú szöveg található még a vizsgált könyvtárakban. A nagy lélegzetvételű kronológiai-geográfiai kompilációkon túl igen bőséges halmazt képeznek a történelmi események szereplőinek, szemtanúinak spontán megfogalmazott kivonatos tudósításai és jelentései, csakúgy, mint a XV–XVII. századi főbb magyarországi történésekre vonatkozó monografikus munkák. Az utóbbiak között tartjuk számon a horvát F. Crnka[28] *Historia di Zighet, ispugnata da Suliman, re de' turchi, l'anno MDLXVI* című írást, amely Szigetvár 1566-os ostromát és bevételét meséli el. Egy nemrégiben megjelent tanulmányomban lehetőségem volt bemutatni a BAMi, G 275 inf. kéziratos kódex tartalmát, amely Giovanni Battista Castaldo tábornok 1551–1552-es magyarországi törökellenes hadjáratára vonatkozó kivételes dokumentumokat őriz;[29] most szeretnék ismét elidőzni ennél a kéziratnál, és részletesebben bemutatni belőle két különleges szöveget, melyek átírása a Függelékben található. A *Documento che certifica il passaggio della corona del regno di Ungheria*[30] volt a gyulafehérvári egyezmény egyik előkészítő szövege (1551. július 19.), amellyel Jagelló Izabella királynő ünnepélyesen átruházta Habsburg Ferdinánd német-római császárra a Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Erdély feletti rendelkezési jogot. A királynőnek átadott dokumentum garantálta, hogy a császári megbízottak, Castaldo, Nádasdy Tamás és Báthory András a koronát személyesen viszik el a császárnak.

A szöveg az okirat három szövegezője címeinek hosszú felsorolásával kezdődik, akiket a „supremi regni Hungarorum capitaneii" címmel nevesítenek. Először felsorolják Castaldónak, Cassano márkijának és Habsburg Miksa, Cseh-

[28] F. Crnka *Historia di Zighet, ispugnata da Suliman, re de' turchi, l'anno MDLXVI* c. művének *editio princeps*ét Johann Criegher nyomtatta ki Torinóban, 1569-ben. (Példányok: BMBg, CINQ. 3, 386 és BBMi, MM. 06. 02) Egy másik kiadás megjelent Velencében, 1570-ben, Bolognino Zaltieri nyomdájában. (vö.: BMBg, CINQ. 3, 1545 és BBMi, MM. 04. 09).

[29] A kézirat leírásához, tartalmához és a róla szóló szakirodalomhoz ld.: Carpentieri 2012b.

[30] G. B. Castaldo–Nádasdy T.–Báthory A., *Documento che certifica il passaggio della corona del regno di Ungheria*, Gyulafehérvár, 1551. július 19., másolat (vagy vázlatos feljegyzés?). BAMi, G 275 inf., 31, f. 88r.

ország királya hadi ügyei helytartójának nemesi címeit és katonai titulusait, ezeket követik Nádasdy, Fogaras földesura, Fejér megye kormányzója, és „iudex curiae" (országbíró) címei, majd Báthory, Szabolcs és Szatmár megye kormányzója, csakúgy, mint „magister tavarnicarum regalium" (tárnokmester) titulusai.

Az okirat központi része négy cikkelyből áll: mindenekelőtt, a dokumentumot megszövegezők garantálják Magyarország, Dalmácia és Horvátország királynője címet még birtokló Izabellának, hogy személyesen viszik el Magyarország és Csehország újdonsült uralkodója, Habsburg Ferdinánd számára a koronát; amennyiben Castaldo, Nádasdy és Báthory nem tudnának személyesen eleget tenni ennek a kényes feladatnak, a koronát egy megbízható, kipróbált személyre fogják bízni; miután megegyeztek abban, hogy a korona átadásakor legyen jelen a királynő egy megbízottja is, a három kapitány megerősítette az *in fide christiana* letett esküt.

Körülbelül két évvel későbbről származik a Magyarország királynője címétől már megfosztott Jagelló Izabellának a sziléziai visszavonultsága alatt írt levele Giovanni Battista Castaldóhoz, feltehetőleg 1553. június 4-i keltezéssel. Az olasz nyelven megfogalmazott levélen megtalálható Szapolyai özvegyének papírcsíkkal védett vörös viaszpecsétje.[31] Izabella, a Castaldo szervilisére bízott episztolában győzködi a császár kapitányát, hogy buzgóbban adjon hírt egészségi állapotáról. Az asszony biztos benne, hogy az 1551-es gyulafehérvári egyezmény egyetlen záradékának szentesítése sem sérül mindaddig, amíg Castaldo – ami őt illeti – közben jár Ferdinándnál, és ismételten kéri „védelmezőjét" a levél zárszavában, hogy maradjanak szoros levelezésben, majd kijelenti, hogy legalább annyira szívén viseli a kapitány jó egészségét, mint saját ifjú fiáét, János Zsigmondét.

A tizenöt-éves háborúra vonatkozó dokumentumokat illetően, a BAMi, S 86 sup., 13, ff. 164r–168v és a BAMi, S 93 sup., ff. 208r–211v kódexekben őrzött levél – *Lettera scritta dal Petrino ingegnero sotto Strigonia a Astorre Leoncelli cameriero e cavalerizzo del prencipe di Baviera* – is kiemelt figyelmet érdemel, hiszen értékes forrásnak bizonyult Balassi Bálint halála körülményeinek feltárásához. A levélben – amelyre évekkel ezelőtt Armando Nuzzo hívta fel a figyelmemet[32] – Petrino hadmérnök elmeséli barátjának, a bajor hercegek kamarásának és főlovászmesterének, Astorre Leoncellinek, a keresztények 1594-es esztergomi ostromának kiemelkedő eseményeit, bőséges helyet szentelve a katasztrofális kimenetelű és számos katonának súlyos sebesülést vagy halált hozó március 19-i

[31] Jagelló Izabella, *Lettera a Giovanni Battista Castaldo*, Krzepice, 1553. június 4. BAMi, G 275 inf., 23, ff. 72r–74v.

[32] Volt szerencsém megjelentetni a levél kritikai kiadását Armando Nuzzo rendkívül hasznos irodalomtörténeti előszavával ellátva. Vö.: Carpentieri–Nuzzo 2011.

meggondolatlan támadásnak; közöttük Petrino itt említi meg Balassit is „il Balassi, mio grande amico de' grandi d'Ungheria".

A *hungarica* művek listája természetesen nem ad számot megfelelően a kutatás három évének kimeneteléről, amely során hatalmas mennyiségű mű került elő változatos témákban. Éppen az elért eredményeket szem előtt tartva – amelyek többek között jóval távolabbra mutatnak, mint ahogyan azt a megelőző feltárások alapján várhattuk – kívánatos, hogy az elvégzett munka képezze a kiindulópontot az olasz könyvtárakban található magyar irodalmi-történeti források kutatásához, amelyeket a továbbiakban ki lehet és ki is kell egészíteni. Az azonosított művek, amelyek egy része a szakirodalomból már ismert, de legtöbbször még kiadatlanok, és további elmélyült kutatómunkát igényelnek, megfelelően tanúsítják az egyes olasz városállamok, elsősorban Velence, a Toscanai Nagyhercegség, a Pápai Állam, a Nápolyi Királyság, a Milánói, Ferrarai és Mantovai Hercegségek, és a magyar királyság közötti szoros összefonódásokat. Nevezett művek biztosan hozzájárulnának ahhoz, hogy új megvilágításba helyezzék Magyarországot.

Függelék

1) G.B. Castaldo–T. Nádasdy–A. Báthori, *Documento che certifica il passaggio della corona del regno di Ungheria*, Gyulafehérvár, 1551. július 19., másolat (vagy vázlatos feljegyzés).[33]

BAMi, G 275 inf., 31, f. 88r

Nos Joannes Baptista Castaldus marchio Cassanni, comes Platinae ac serenissimi principis domini, domini Maximiliani Bohemiae regis, in rebus bellicis locumtenens; comes Thomas de Nadasd perpetuus terrae Fogharas et comitatus castri Ferrei comes, iudex curiae Regiae Maiestatis; atque Andreas de Bathor, comes comitatum Zathmar et Zabolz, tavarnicarum regalium magister; supremi regni Hungariae capitaneii etc.

Recognoscimus per praesentes litteras nostras quod serenissimam principis dominam, dominam Isabellam Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. reginam, in eo assicurandam et certifi candam duximus, quod coronam regni Hungariae serenissimo principi domino, domino Ferdinando

[33] A dokumentum átírása során a következő kritériumokat alkalmaztam: a *scriptio continua* feloldása; ; a központozás bevezetése; *u/v* és *i/j* allográfok megkülönböztetése, a nagybetűk és a kisbetűk normalizása, valamint a modern használat szerinti átírása; a gyakran *e*-nek rövidített *ae* diftongus normalizásála.

Romanorum, Hungariae, Bohemiae etc. regi, domino nostro clementissimo, et nemini alteri consignabimus vel alter nostrorum consignabit. Et quandocumque dictam coronam ad Suam Maiestatem deferre voluerimus vel alter nostrorum deferre voluerit, Suam Reginalem Maiestatem certiorem facemus ut nobiscum una vel altero nostrorum Suae Serenissimae Reginalis Maiestatis homo in praesentatione coronae adesse possit. Immo assicuramus et certifi camus Suam Reginalem Maiestatem in hac fide nostra christiana; promittimus harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante.

Data Albae Iuliae, 19 die mensis Iulii anno Domini millesimo quingentesimo quinquagesimo primo.

Mi, Johannes Baptista Castaldus Cassanni márki, Platina grófja és felséges Miksa hercegnek Csehország királyának a grófja és hadi ügyeinek helytartója, Nádasdy Tamás ispán, Fogaras örökös ura és Vasvár vármegyéjének ispánja és Királyi Őfelségének országbírája; valamint Báthory András, Szatmár és Szabolcs vármegyék ispánja, tárnokmester és országbíró, a Magyar Királyság főkapitányai, etc.…

Jelen levelünk által elismerjük, hogy királyi őfelsége, Izabella, Magyarország, Dalmácia, Horvátország etc.… királynője számára biztosítani és tanúsítani kívánjuk, hogy a magyar királyi koronát felséges és kegyelmes urunk, Ferdinánd, német-római császár, és Magyarország, Csehország etc. királyának és senki más személy számára átadjuk, avagy az általunk megbízott személy átadja. És ha midőn a szóban forgó koronát őfelségéhez mi vagy az általunk megbízott el szeretné vinni, tudatni fogjuk, hogy velünk vagy a megbízottunkkal együtt a korona mellett a királynő őfelségének egy embere ott lehessen. Sőt a mi keresztény hitünkben biztosítjuk és megerősítjük a királynő őfelségét; és ígérjük a mi levelünk érvényességével és tanúbizonyságával.

Kelt Gyulafehérváron, július hó 19. napján, az Úr 1551. évében.

2) Jagelló Izabella, *Levél Givanni Battista Castaldóhoz*, Krzepice, 1553. július 4.[34]

BAMi, G 275 inf., 23, ff. 72r-74v.

Ill.mo domino Ioanni Baptista Castaldo, marchioni Cassani, comiti Platinae etc. sacrae catholicae R.ae M.tis Romanorum consiliario ac eiusdem ser.mi filii regis Bohemiae bellico locumtenenti ect. amico nostro car.mo etc.Ill.mo s.or. Ritornando da V. S. Poanca suo servidore, non abbiamo volsuto manccar visitarLa con questa nostra e pregamoLa che sempre gli fi a commodo farmi avisata del benesser suo. Non voglia manccar di farlo, assicurandoLa che tanto mi sarà grato questo e più, come se al presente avessimo da la M.tà del ser.mo de' Romani tutto quello è tenuta di darmi; perché di quello siamo sicurissime: che sempre avremo V. S. per protettor nostro, non mancherà di esserne dato. Ma della salute Sua non abbiamo quella certezza che noi desidereriamo di aver, della quale rendasi V. S. sicura che così siamo curiosi, come siamo della propria del nostro ill.mo fi glio, per non dir mo più, la quale desideriamo al pari della vita. Procuri adunque V. S. di star sano con tener memoria di noi e viva felice e longa vita.

Da Crzepicze, a li 4 di giugno 1553. D. V. S.ria, como sorella,

Isabella.

A kiváló Joannes Baptista Castaldo Cassani márki úrnak, Platina grófjának etc.…a szent katolikus német-római császár tanácsosának, és eme felséges király fia, Csehország királya helytartójának, etc. kedves barátuknak, etc.…

Minthogy szolgája, Paonka, kevéssel ezelőtt visszatért Önhöz, ebben a levélben ragadom meg az alkalmat, hogy megkérdezzem, hogy van, és hogy megkérjem Önt, mindig szíveskedjen engem egészségi állapotáról tájékoztatni. Kérem, ne felejtse el ezt megtenni, biztosíthatom, oly nagy örömet okozna nekem, mintha most is mindazt bírhatnánk őfelségénél, a rómaiak császáránál, amit nekem ígért; mert biztos vagyok benne, hogy Ön mindig védelmezőm marad, és feladatát teljesíteni fogja. Viszont abban nem vagyok biztos, hogy Ön olyan jól van, ahogyan én azt remélem, kérem, ezt illetően tájékoztasson, minthogy legalább

[34] A dokumentum átírása során a következő kritériumokat alkalmaztam: a központozás és a diakritikus írásjelek bevezetése a modern használat szerint; *u/v* és *i/j* allográfok megkülönböztetése, a nagybetűk és a kisbetűk és a zöngétlen veláris zárhang *(Poancha)* normalizása a modern használat szerint; a nyelvtörténeti *h* törlése az *avere* ige alakjaiból.

annyira szívemen viselem az Ön egészségét, mint kiváló fiamét, ha nem jobban: oly drága ez nekem, mint a saját életem.

Kérem, ügyeljen egészségére, és adjon hírt magáról, kívánok Önnek hosszú és boldog életet

Crzepiczéből, 1553. június 4-én.

húga,

Izabella

Fordította: Dalloul Zaynab

Kuffart Hajnalka

Bevezetés Estei Hippolit számadáskönyveihez

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Olasz Tanszékén folyó OTKA 81430 számú kutatási program keretében a Modena és Milánó könyvtáraiban és levéltáraiban őrzött 1301–1550 között keletkezett, magyar vonatkozású források összegyűjtése és legfontosabb adatainak egy közös adatbázisban való rögzítése volt a cél. Ennek során készült el az interneten szabadon elérhető Infocus rendszere.[1] Ez voltaképpen egy speciális kutatási segédlet, amely digitális cédulákon (*scheda*) rögzíti az egyes dokumentumok legfőbb fizikai és tartalmi adatait. A vizsgált korszakból származik egy olyan iratcsoport is, ami sajátos egységet alkot az adatbázis rendszerén belül: Estei Hippolit számadáskönyvei.

Jelen dolgozatban a számadáskönyvek vizsgálatához leginkább szükségesnek ítélt információkat, tapasztalatokat szeretném közzétenni. Estei Hippolit életének rövid történeti összefoglalóját egy kutatástörténeti áttekintés követi, majd pedig a magyar vonatkozású számadáskönyvek általános jellemzői. A függelékben találjuk az Infocus adatbázisban rögzített kötetek legfőbb kodikológiai paramétereit. Táblázatos formában jelenítettem meg ugyanezen kötetek levéltári fellelhetőségeinek konkordanciáit. Az esztergomi könyvelési rendszer sajátos felépítését külön táblázatban ábrázoltam. Végül az esztergomi főkönyvi kötetek bevezetőinek szövegszerű átírását csatoltam a tanulmányhoz az esztergomi számvevőtiszt, Piero Pincharo de Parma tevékenységének szemléltetése céljából.

Estei Hippolit története

A modenai Hippolit-kódexek története Mátyás király azon döntésénél kezdődik, hogy Estei Hippolitnak adományozta az esztergomi érsekséget. A magyar reneszánsz egyik szimbolikus alakja ő, aki csupán hét éves volt kinevezésekor, és rokonai a fényűző olasz életmódot az esztergomi gazdaság bevételeiből próbálták számára biztosítani. A számadáskönyvek bemutatását is az ő személyénél érdemes kezdeni.

[1] Az adatbázis várhatóan 2015 júniusától lesz elérhető az interneten a www.vestigia.hu oldalról.

Estei Hippolit (Ippolito I d'Este)[2] 1479-ben született a ferrarai herceg, Ercole I d'Este és felesége, a nápolyi király lányának, Eleonora d'Aragonának ötödik gyermekeként. Családja a kor Itáliájának egyik legfényesebb városállamának, Ferrarának uralkodó famíliája. Nagyapja, Aragóniai Ferdinánd, a nápolyi király, rokonai révén pedig számos itáliai és más európai dinasztiával is vérségi kapcsolatban állt. Hippolitot eleve egyházi pályára szánták: háromévesen már Casalnovo apátja *in commendam*, 1485-ben kapja az első tonzúráját és egyben Santa Maria di Pomposa apátságát. Édesanyjának húga, Aragóniai Beatrix 1476-ban ment férjhez Hunyadi Mátyás magyar királyhoz, így került kapcsolatba Magyarországgal. Beatrix királyné és nővére, Eleonora sűrű levelezéséből kiderül, hogy Giovanni d'Aragona (Aragóniai János) 1484. október 17-én bekövetkezett halála után a királyné arra kérte férjét, hogy Hippolitot nevezze ki esztergomi érsekké. Mátyás király hajlott a kérésre, mivel a Szécsi Dénessel való konfliktusa, Vitéz János árulása és Beckensloer János szökése után olyan esztergomi érseket szeretett volna látni, akinek befolyásától nem kell tartania, és könnyen ellenőrzése alá tudja vonni.[3] Valószínűleg ezért választott külföldi főpapot először sógora, Aragóniai János személyében, akinek beiktatása nehézségekkel járt, mivel elődje, Beckensloer János nem halt meg, hanem megszökött. Ennél is nehezebb volt azonban elérni, hogy a pápa jóváhagyja a hétéves Hippolit kinevezését, akit Aragóniai János halála után 1486-ban hívott meg az esztergomi érseki székbe, Beatrix királyné örömére.[4] A kinevezés persze nem mehetett végbe akadályok nélkül. VIII. Ince pápa joggal utasította el a kérvényt, hiszen Hippolit még nem töltötte még be a kánoni kort,[5] s az egyházfő Ascanio Sforza személyében másik jelöltet állított. Rodrigo Borgia bíboros nyomására viszont – aki magának a gazdag egri püspökséget szerette volna a Mátyás királynak tett szívességgel megszerezni – a pápa végül engedett, és Hippolitot az esztergomi érsekség adminisztrátorául rendelte azzal a kikötéssel, hogy huszonötödik életévének betöltése után püspökké szenteljék.[6] Püspökké szentelésére azonban Hippolit haláláig nem került sor.

[2]Hippolit életéről, gyermekkoráról l. többek közt: Chacon 1630: 176–178.; Byatt 1993; Beke 2003: 222–228; Guerra 2011a,b. Magyar vonatkozásban nem szoktuk használni Estei Hippolit esetében a sorszámot, de olasz nyelvterületen könnyen összetéveszthetjük unokaöccsével, Ippolito II d'Este-vel, aki Lucrezia Borgia és Alfonso I d'Este fia volt és, hasonlóan Mátyás király unokaöccséhez, bíboros lett, s több fontos egyházi tisztséget is viselt. A továbbiakban viszont a bevett magyar gyakorlatot követve elhagyom a sorszámozást.

[3]Mátyás és a magyar főpapok viszonyáról: Kubinyi 1999: 69–86.

[4]Estei Hippolit kinevezéséről folyt levelezés: DEM: III, 63, 67–68, 70–71, 84; valamint MKL: 300–301.

[5]A pápa elutasító levele Mátyáshoz: DEM: III, 99–100.

[6]Hippolit kinevezésének részletes története: Fraknói 1902: 229–236. A kinevezési dokumentum megjelent: Nemes–Tusor 2011: 11–14.

Antonio Bonfini leírja, hogyan zajlott Hippolit Magyarországra érkezése,[7] akinek fogadására Mátyás Bernardint, a modrusi grófot küldte nemesi lovassággal Zágrábig, hogy az ifjú érseket Sopronig kísérje. Innen Mátyás bécsújhelyi táborába már Bátori István vezette, a táborból pedig előbb két ezred, majd maga a király is személyesen ment elébe. Hippolit megérkezéséig a ferrarai herceg magyarországi követe, Cesare Valentini irányította az érsekség birtokait, aki Ercole I d'Este-nek levélben panaszkodott a gazdaság zilált állapotáról, ám nem ismerve a magyar viszonyokat, nem tudott fordítani a helyzeten, sőt, inkább még tetézte a bajt.[8] 1487. szeptember 20-án leváltották Valentini-t, s a ferrarai herceg Beltrame Costabili-t nevezte ki az esztergomi gazdaság élére, akit 1494-ben váltott fel Donato Aretino di Marinelli. 1487 és 1490 között a mérleg Nyáry Albert és Fügedi Erik egybehangzó véleménye szerint deficites, az érseki udvar általában többet költött, mint amennyi bevételre szert tett.[9]

Mátyás halála után a Budáról költözni kényszerülő Beatrix királyné Esztergomban rendezkedik be, s ezzel komoly további költségeket ró az érseki udvar gazdaságára. Közben VI. Sándor pápa 1493-ban bíborossá nevezi ki a tizennégy éves érseket, és tituláris templomául a Sancta Lucia in Silicét jelöli meg. Ehhez Hippolitnak Rómába kell utaznia, ami jó alkalmat ad magyar ellenfeleinek, hogy a főpapok székhelyükön tartózkodását ürügyként felhasználva új jelöltet állítsanak az egri püspök, Bakócz Tamás személyében. A magyar rendek nyomására Ulászló király hamarosan el is éri, hogy Bakócz Tamás megkapja az esztergomi tisztséget az egri püspökség fejében, s 1497-ben így jön létre a csere.

Az esztergomi érsekség elvesztése nem járt Hippolit számára az egyházi ranglétrán való visszalépéssel, mert apjának közbenjárására egyházi javadalmai tovább halmozódtak: 1497-ben a milánói érsekség adminisztrátora lett, s emiatt 1498-ban visszatért Itáliába. 1502-ben Capua érseki, 1503-ban Ferrara püspöki adminisztrátorságát, később Modena püspökségét nyerte el. A tapolcai apátságot is megszerezte, bár Ulászló 1515-ben ezt elvette tőle, 1518-ban mégis visszakapta.

1497 óta személyesen nem kereste fel egri püspöki székhelyét, ezért a magyar országgyűlés felszólította, hogy ha ezt nem teszi meg, javadalmait elveszik tőle. 1512-ben Egerben töltötte a telet, viszont 1513-ban II. Gyula pápa halála miatt megint Rómába kellett utaznia a pápaválasztásra. Hippolit ezt követően 1517-ben tért vissza Magyarországra, ismét azért, nehogy megfosszák az egri püspökség javadalmaitól, mivel nem tartózkodott székhelyén. 1518 tavaszán részt vett Krakkóban Bona Sforza és Zsigmond lengyel király esküvőjén, majd szeretett volna visszautazni Itáliába, ám ehhez Lajos királytól nem kapta meg a hozzájárulást, így

[7] Bonfini 1995: (4.8.50–80) 883–885.
[8] Nyáry 1870: 277.
[9] Nyáry 1870: 289–290.; Fügedi 1981: 142–145.

szándéka ellenére hosszabb ideig volt kénytelen magyar földön maradni. Itthon részt vett a politikai életben, Ulászló halála után beválasztották a II. Lajos mellett működő 8 tagú kormányzótanácsba, s ezzel megerősítette beneficiumának sérthetetlenségét. 1520-ban térhetett csak vissza Itáliába, s az utazásának költségeiről egy teljes számadáskönyv készült.[10] Pár hónappal olasz földre érkezése után, 1520. szeptember 3-án, 41 éves korában vesztette életét, állítólag egy féktelen lakmározás következtében. Vagyonát fivérére, Alfonso I d'Este hercegre és két természetes gyermekére, Hippolitra és Erzsébetre hagyta.

Kutatástörténet

Estei Hippolit (1479–1520) számadáskönyveinek a magyar közönség számára való felfedezését báró Nyáry Albertnek köszönhetjük, aki az 1848-49-es forradalom és szabadságharcot követően olasz földön keresett menedéket, és a magyar történet forrásainak felkutatására fordította a száműzetés éveit. Nyáry első értekezésében[11] röviden felvázolta, hogy 1851-ben a régi modenai kamarai levéltárat egyesítették az Este család levéltárával, s a még rendezetlen anyagban talált tizenkét magyar vonatkozású (öt esztergomi és hét egri) számadáskönyvet az 1487–1520-ig terjedő időszakból, ami ismeretei szerint az 1486–91-ből származó körmöci kamarai összeírások után a legrégebbi ilyen műfajú irat. Beszámolójában több ízelítőt ad a könyvekből magyar nyelven, mesél az esztergomi cselédség összetételéről, illetve megtudjuk, hogy több részt is lemásoltatott a kódexekből. Nyáry felolvasásokat is tartott a modenai levéltárban talált magyar vonatkozású szövegekből, ezek az alkalmak akkoriban oly nagy feltűnést keltettek, hogy hatásukra a Magyar Történelmi Társulat elhatározta a magyar vonatkozású anyag teljes terjedelmében való lemásoltatását és megbízta Nyáryt a kódexek tartalmának ismertetésével.[12] Nyáry következő, ismét a Századokban közölt cikkeiből[13] értesülünk, hogy az akkori esztergomi és egri érsek, Simor János illetve Bartakovics Béla megajánlotta a két egyházmegyét érintő kódexek lemásoltatásához szükséges anyagi fedezetet. Az 1870 és 1872-ben több részben megjelent tanulmány három fő részben elemzi a dokumentumokat: először az esztergomi érsekség és az egri püspökség gazdaságának állapotát, majd a kor gazdasági viszonyait, végül Hippolit érsek udvartartását írja le. A részletes elemzésben több forrásszemelvény is szerepel.

[10] E. Kovács 1990b. A számadáskönyv eredetije Modenában: ASMo, ADP, nr. 818.
[11] Nyáry 1867.
[12] Lukinich 1935: 33–36.
[13] Nyáry 1870; 1872.

A Hippolit-kódexek lemásoltatása mellett Nyáry részt vett a Magyar diplomáciai emlékek sorozatának szerkesztésében is a Mátyás király korára vonatkozó Modenában talált iratok publikálásával.[14]

Hamarosan kiderült azonban, hogy a számadáskönyvekről készült másolatok[15] „használhatatlanok", mivel az átírás során nem vették figyelembe a kettős könyvelési rendszer tartozik/követel jellegű tételek szerint felosztott oldalait, és minden tételt folyamatosan, egymás után írtak.[16] A Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága tisztában volt a forrásanyag jelentőségével, ezért jónak látta új másolatok készítését kezdeményezni. Sajnos a dokumentumok kölcsönzését nem sikerült elérniük, ehhez az olasz állam nem járult hozzá, így Veress Endrét bízták meg, hogy írja le részletesen, milyen magyar vonatkozású dokumentumok találhatóak Modenában, és kezdeményezze az anyag helyben való lemásoltatását. Míg Nyáry csupán öt esztergomi, és hét egri számadáskönyvről számolt be, Veress már huszonkilenc esztergomi és tíz egri könyvet talált.[17] A kódexek nagy része azonban teljesen olvashatatlan volt, csupán huszonhárom könyv bizonyult érdemesnek a lemásoltatásra. A Történeti Bizottság és az Olasz Belügyminisztérium abban állapodott, meg, hogy a dokumentumokat Velencében másoltatják le. A munkát 1909 végén kezdték el és egészen 1915-ig tartott, amikor az Osztrák-Magyar Monarchia és Olaszország között kitört háború miatt vége szakadt. Az elkészült másolatokat az MTA kézirattára őrzi a Ms. 4996–4999 jelzetű dobozokban. A negyedik modenai anyagot tartalmazó doboz[18] vegyes magán és diplomáciai levelek, jelentések másolatait, illetve regesztáit foglalja magába. Az első két dobozban vegyesen 1487–91,[19] a harmadik dobozban pedig az 1492-95 közötti évekből találunk esztergomi vonatkozású számadáskönyveket.[20] A számadáskönyvek másolatait Enrico Motta velencei levéltáros készítette.

[14] DEM.

[15] Ezen másolatokat jelenleg az MTA Kézirattárában őrzik, összekeverve a később, Velencében készültekkel. Hat XIX. századi másolatot tudtam beazonosítani: MTA Ms. 4996.3, 4997.5B, 4996.5, 4996.7, 4996.9, 4996.11.

[16] Tapasztalatom szerint viszont annak tudatában, hogy nem ragaszkodtak a másolók az oldaltöréshez és a bal/jobb oldal közi megfeleltetéshez, éppolyan jól használhatóak ezek a másolatok is, mint a későbbiek, amelyek híven követik az oldaltörést.

[17] Lukinich 1935: 33–36. Ezzel szemben az újabb kutatások alapján az esztergomi kötetek száma ennél bővebb, az egri köteteké viszont nem tíz, hanem nyolc, ahogy azt korábban Nyáry Albert jelezte.

[18] MTA Ms. 4999.

[19] Az MTA Ms. 4996-os doboz anyagát részletesen bemutatja: Báthori 2010.

[20] Ms. 4998: fasc. 1. Registro di cucina (1492–1493), fasc. 2. Libro di entrata e dei debitori (1493), fasc. 3. Registro dei salariati (1493), fasc. 4. Registro di entrata (1492–1494), fasc. 5. Libro di entrata e di uscita (1492–1494), fasc. 6. Libro di entrata e di debitori (1494), fasc. 7. Libro dei salariati (1494), fasc. 8. Libro dei salariati (1494–1495), fasc. 9. Libro di spese (1495), fasc. 10. Libro Giornale (1495).

A forrásanyag részletes gazdaságtörténeti vizsgálatát Fügedi Erik folytatta Nyáry Albert után, tanulmánya 1960-ban jelent meg a Századok hasábjain.[21] Az előszó ötödik lábjegyzetében megemlíti, hogy főként az első két doboz anyagából dolgozott, a többit elveszettnek hitte, amíg lektora, Sinkovics István azokat meg nem találta. Fügedi már csak részben tudta ezekből tanulmányát kiegészíteni a megjelenés előtt, ezért a gazdasági elemzés nagy része csupán az 1487–91-ig terjedő időszakkal foglalkozik. A cikk két részben jelent meg, az elsőben Fügedi ismerteti a forrásanyagot és a kutatás addigi történetét, majd elemzi az esztergomi érsek jövedelmeit adónemek szerinti sorrendben, bemutatja a birtokrendszer felépítését, és a forrásokból leszűrt minden következtetését. A második részben részletesen leírja a kiadásokat (a rendszerezés alapja itt nem a jogcímek, hanem a felmerült költségek fajtái: ellátás költségei, ruházkodás, építkezés, karbantartás, fizetések, szállítás, igazgatás, egyházi jellegű költségek, egyéb kiadások), majd mérleget von a teljes gazdaságról. A tanulmány legvégén összefoglaló táblázatokat közöl a források adataival a bevételekről adónemek szerint, illetve a kiadásokról, és az érsekségi alkalmazottak kifizetéséről.

A Modenában őrzött magyar vonatkozású forrásanyagról 1959–60 folyamán mikrofilmeket készítettek, amit a Magyar Nemzeti Levéltár Reprográfiai Osztálya őriz.[22] A filmeken találunk többek közt ferrarai követjelentéseket,[23] 1452-1741 között a magyar királyok és királynék diplomáciai és magánjellegű levelezését az Este családdal,[24] Hippolit érsek levelezését,[25] és az esztergomi, illetve egri egyházmegye számadáskönyveit.[26] Több olyan kódexet is filmre vettek, ami majdnem teljes egészében olvashatatlan, tintája teljesen kifakult, vagy a foltok, szakadások miatt az írás kivehetetlen. Előfordul olyan kötet, aminek még a címét sem sikerült elolvasni. A film készítői több ízben mellékeltek olyan megjegyzést a kockák közé, hogy nem folytatják a felvételt, mert az írás teljességében kitörlődött. Az olvasható részeknél pedig gyakori jelenség, hogy az előző, vagy a következő oldal szövege átüt a lapon, ami szintén megnehezíti a szöveg megértését.

Az egri vonatkozású kötetek sorsa szerencsésen alakult: Kubinyi András felkérte E. Kovács Pétert, hogy dolgozza fel az egri köteteket, aki a mikrofilmekről készített átiratot Modenában az eredetiekkel összeolvasta, s ez alapján publikált hét teljes könyvet.[27] E. Kovács Péter dolgozta fel továbbá azt az 1520-ban keletkezett, korábban már említett számadáskönyvet, amely Hippolit Magyarország-

[21] A folyóiratbeli közlés után Fügedi a tanulmány kötetben is megjelentette: Fügedi 1981.
[22] MNL, Reprográfiai Osztály. 8613–8622.
[23] MNL, Reprográfiai Osztály. 8616.
[24] MNL, Reprográfiai Osztály. 8620.
[25] MNL, Reprográfiai Osztály. 8621, 8622.
[26] MNL, Reprográfiai Osztály. 8616, 8617, 8618, 8619.
[27] E. Kovács 1992.

ról Itáliába való utazásának költségeit részletezi.[28] Az esztergomi anyagról nem készült az egrihez hasonló átfogó kiadás. Csupán néhány részlet jelent meg eddig nyomtatásban: két inventáriumból a könyvekre vonatkozó részletek,[29] és az 1495-ös Giornale bevételi részének átírása.[30]

Az eddig ismertetett kutatási hagyományt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Olasz Tanszékének alkalma nyílt folytatni a bevezetőben leírt program keretén belül. Az esztergomi kötetekből készült szövegkiadásokat szeretném továbbá gyarapítani a tanulmány végén mellékelt szemelvényekkel, amelyek az esztergomi számvevőtisztek gyakorlatába nyújtanak betekintést.

A számadáskönyvek formai jegyei

A Modenai Állami Levéltár őrzi az Este család iratanyagát, köztük Estei Hippolit udvartartásáét is, az *Amministrazione dei principi* fondban, a 682–824-ig terjedő számok alatt, lábjegyzetben egy megjegyzéssel, hogy az 1505-ös szám alatt van még egy további dokumentum. A számadáskönyveket a katalógus az általa betöltött egyházi tisztségek szerint csoportosította: legelsőként rögtön huszonkilenc esztergomi, másodikként nyolc darab egri számadáskönyvvel találkozunk, amiről a magyar szakirodalomból is értesülünk. Ezt a milánói érsekség, a ferrarai és modenai püspökség, és két itáliai apátság[31] kötetei követik, majd egy *Libri amministrativi diversi* („különféle adminisztratív könyvek") nevezetű szekció, ahová a legnagyobb számú kötetet sorolták be. A katalógus a címeket és az évszámokat rögzíti a jelzet mellett. Csupán ez alapján is egyértelmű, hogy a korábbi, egyházi tisztségek szerint felosztott csoportosítás nem pontos, például az esztergomi időszakba még nyolc kötet sorolható. Ebből három Ferrarában keletkezett,[32] öt viszont esztergomi, tételesen felsorolva a következők: egy 1488-as kötet,[33] ami az udvari nemesek költségeit taglalja; egy 1489-es konyhai számadáskönyv;[34] egy, a katalógusban hibásan 1490-re datált kötet, amiről kiderült, hogy valójában az 1492-es főkönyv;[35] egy 1490-ből származó *Libro dei salariati*, vagyis az alkalmazottak, tisztségviselők bérezésére vonatkozó könyv;[36] végül egy ruhatári kötet

[28] E. Kovács 1990b.
[29] Fraknói 1878. Az idézett két kötet jelenlegi jelzete: ASMo, ADP, nr. 685, 817.
[30] Kuffart 2013. A kötet jelenlegi jelzete: ASMo, ADP, nr. 705.
[31] Abbazia di Castiglione parmense, abbazia di Fellonica.
[32] ASMo, ADP, nr. 752, 756, 758.
[33] ASMo, ADP, nr. 752.
[34] ASMo, ADP, nr. 753.
[35] ASMo, ADP, nr. 754.
[36] ASMo, ADP, nr. 755.

1496–97-es dátummal.[37] Továbbá, a ferrarai könyvelési rendszert kutató Guido Guerzonitól értesültem arról, hogy másik két fond is tartalmaz még Hippolithoz köthető könyveket, hetet az *Amministrazione della casa, Guardaroba*,[38] egyet pedig a *Spenderia*[39] nevű fond. Így összesen pont százötven darab számadáskönyv és két csomag levél képezi Hippolit adminisztratív iratanyagát, emellett természetesen hozzá kapcsolható még nagyszámú követjelentés és diplomáciai, illetve magánlevelezés is, amit viszont egyéb csoportosításban, nem az ő személyéhez kötve tartanak nyilván. Mindegyik kódexen található egy különálló borítólap a kötet jelzetével, terjedelmével, s esetenként tartalmának rövid ismertetésével. A fedőlapok írásképének azonossága miatt ezt úgy tűnik utólag, a kötetek nyilvántartásba vételekor írták le, még a mikrofilmek elkészülte előtt, mivel ez utóbbiakon is szerepel már.

A százötven számadáskönyvből nem minden könyvben találunk magyar vonatkozású információt. Az *Amministrazione dei principi* fondja tartalmazza azon számadáskönyvek döntő részét (szám szerint nyolcvanhármat), amelyek helyet kaptak az Infocus adatbázisban. Továbbá, az *Amministrazione della casa*, *Guardaroba* fond köteteinek átnézését követően öt könyvben találtam magyar vonatkozású adatokat, tehát az előbbivel együtt összesen nyolcvannyolc kötet került rögzítésre az Infocus-ban. Az így kialakult korpuszt alapvetően két csoportra oszthatjuk: a Magyarországon keletkezett, illetve a magyar vonatkozású adatokat is tartalmazó, de Itáliában készült könyvekre. Az első csoportot magyar szempontból nyilvánvalóan fontosabbnak tekinthetjük, míg a másodikban a számlákon alkalomszerűen felbukkanó adatok szolgáltatnak információt magyar jelenlétről, magyar érdekeltségről. A számadáskönyvek legfőbb levéltári és kodikológiai ismérveit a Függelékben található lista adja közre. Ezen adatok természetesen megtalálhatóak az adatbázisban, de jónak láttam egyesítve is megjeleníteni őket az összehasonlíthatóság kedvéért. A Függelékben szerepel továbbá egy táblázat (1. tábla), amely áttekinthetőbben segít eligazodni a számadáskönyvek aktuális modenai jelzetei, illetve a róluk készült kéziratos és mikrofilmes másolatok között. Az első oszlopban a kötetek jelenlegi modenai levéltári jelzete található, ezt a cím, majd a katalógusban megjelölt évszám követi. Ha készült a könyvről kéziratos másolat, amit az MTA-n őriznek, azt a negyedik oszlop közli (esetenként kettőt is, ahol az egyik a Nyáry-féle hibásnak ítélt másolat). Az ötödik oszlopban a mikrofilmek száma mellett szerepel a kötetek régebbi modenai levéltári jelzete, ami a mikrofilmeken való eligazodáshoz szükséges, hiszen akkor még az a jelzetrendszer volt érvényben. Az utolsó oszlop az Infocus adatbázis digitális céduláinak számát köz-

[37] ASMo, ADP, nr. 757.
[38] ASMo, Amministrazione della casa, Guardaroba, nr. 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147.
[39] ASMo, Amministrazione della casa, Spenderia, nr. 70.

li. Mivel az eredeti kötetek és a kéziratos másolatok saját adatlapon szerepelnek, esetenként két vagy három számot találunk ezen a helyen.

Az esztergomi számadáskönyvek rendszere

A Hippolit-kódexek közül magyar szempontból legjelentősebbnek kétségkívül az Esztergomra vonatkozó anyagot tekinthetjük. Az itt tevékenykedő számvevőtisztek – különösen Piero Pincharo de Parma[40] – sajátos könyvelési rendszert hoztak létre a ferrarai gyakorlat alapján, de azt az esztergomi viszonyokra alkalmazva.[41] Ezt a gyakorlatot külön is szeretném kiemelni és bemutatni. A Függelékben található táblázat (2. tábla) segít áttekinteni a kialakult főkönyvi struktúrát, illetve a számvevőtisztek egyes kötetekhez írt előszavai – amelyeknek átírása szintén a Függelékben található – jól szemléltetik gyakorlatuk elvi alapjait.

Az esztergomi gazdaság írásos nyilvántartása már Hippolit megérkezése előtt, Cesare Valentini ideje alatt elkezdődött. Két kötet maradt fenn az akkori számvevőtiszttől, Lorenzo Theodato d'Aversa-tól: az egyik az érsekség jövedelmeit, a másik az alkalmazottaira megállapított költségeket tartalmazza.[42] A kötetek bevezetőszövegeiből kiderül, hogy az érsekségi gazdaság kormányzása Bernabo Brancia, az esztergomi székeskáptalan nagyprépostjának kezében volt, akitől Cesare Valentini 1487. április 17-én vette át a feladatot, de Brancia csak részben tudott a költségekről számot adni. A bevételek könyvét d'Aversa pontosan 1487. január 1-jén nyitotta meg, míg az alkalmazottakét 1487. április 17-én.[43] Megfigyelhető az előbbi kötetnél a tárgy szerinti, utóbbinál a személyenkénti csoportosítás. Bő szöveggel írja le az egyes tételeket, az összegek az egyes bejegyzések végén szerepelnek számszerűsítve, de nem nyitott nekik külön oszlopot. Minden új számlaegység „Jhesus" *invocatio*-val indít. A cenzus számlák falvak szerint lettek felvéve, szintén terjengősebben ismertetve, hogy ki hozta a tartozást. Összesítést csak a cenzusoknál találunk.

Pincharo nem folytatta a Lorenzo Theodato által vezetett köteteket, hanem teljesen újat kezdett, amit a naptári év végéig (1487. december 31.) használt. Ezt követően minden évben új, januártól decemberig terjedő főkönyvet nyitott, amit

[40] Származására nézve Piero Pincharo de Parma feltehetően annak a Guglielmo Pincaro de Parma jogászdoktornak a fia lehetett, akit Ercole I d'Este hívott Parmából a ferrarai udvarba, tette tanácsosává és követévé, majd egy falut adományozott neki birtokul a Po folyótól északra. A település a mai napig az ő nevét viseli (Pincara). Vö. Affò 1797: II, 275–276; Borsetti 1735: 37–38.

[41] Vö: Kuffart 2012: 504–512.

[42] ASMo, ADP, nr. 683, 684. Lorenzo Theodato 1487. január 11 – 1487. szeptember 23-ig állt az érsekség szolgálatában.

[43] L. Függelék 1–2 szövegközlés.

néha két kötetre osztott: egy a jövedelmeket (*entrate*), és egy a kiadásokat (*uscite*) tartalmazó könyvre. A főkönyvekbe vezetett adatokat általában más iratok alapján vette fel: többnyire a *provisor*, vagy más hivatalnokok által vezetett számadáskönyvek, nyugták, bizonylatok, végső esetben pedig szóbeli közlés alapján, bár ezt többször kifogásolja, nem ad olyan hitelt neki, mint az írásbeli adatoknak. A forrását az egyes tételeknél rögzíti az ellenőrizhetőség követelményének megfelelően.[44]

Főkönyveinek sajátos szerkezete van. Mindegyik egyedi, önmagukban csak a bevezetőszövegben meghatározott felosztáshoz igazodnak, de mégis leírható egy egységes séma, amelyhez nagyjából mindegyik főkönyvi kötet alkalmazkodik. A legelejére többnyire indexet szerkesztett, ami ABC rendet követ. *Memoriale*[45] nem mindig szerepel a főkönyvekben, de ha igen, az vagy a kötet legelején, vagy annak legvégén áll. A *memoriale*-kban általában a tizedbérletek összegének és bérlőjének felsorolása található. Egy egész oldalas bevezetőszöveggel nyitja meg tulajdonképpen a számlakönyvet, amelyben először Istenhez, Szűz Máriához és Szent Adalberthez, az egyházmegye védőszentjéhez fohászkodik, meghatározza a kötetben szereplő nagyobb számlaegységeket,[46] a kötet címét és jelzetét, végül újra Istent kéri, hogy munkáját – úgymond – jól kezdhesse el, még jobban folytathassa és kiválóan fejezhesse be testének és lelkének üdvére.[47] A tételeket ezt követően tárgyi csoportosításban – ha a mai terminussal akarunk élni – számlasorosan rendezi, a könyv második felében pedig személyi számlákon, de már nem számlasorosan, hanem tartozik/követel felosztásban könyvel. A kötetek végén többnyire találunk egy-egy végösszesítést (*summa summarum*) az adott könyvben szereplő tételek eredményeinek összegéről (mai szóval talán „eredmény ki-

[44] Pincharo a *provisor* könyveit saját kézzel ellenjegyezte a főkönyvi szövegek szerint (például: „*Spesa dela cusina delo Illustrissimo et Reverendissimo don Yppolito da Este de ragona fatta per mano de misser Stefano Bachiano suo provisore como per el suo libro de la Cogna a cossa per cossa sumado e sotto scritto de mia mano al quale per piu chiarezza mi remetto, qui solamente notaro la suma dela spesa e prima*." ASMo, ADP, nr. 682. 3r, érdekesség, hogy a magyar „konyha" szó itt olaszos írásmóddal szerepel). Erre a tevékenységre kiváló példa Batthyány István 1489-es konyhai számadása (ASMo, ADP, nr. 753.), amelyben minden egyes oldalon szerepel Pincharo láttamozása, a megfelelő főkönyvben (ASMo, ADP, nr. 689.) pedig napi szinten megtaláljuk az átvezetett végösszegeket.

[45] A *memoriale* a ferrarai könyvelési rendszerben egy olyan köztes műfajú kötet, ahol a gazdasági mozzanatokat szisztematikusan jegyezték fel. Vö. Sitta 1985. Az esztergomi gyakorlatban viszont a *memoriale* nem különálló könyv, hanem a főkönyveken belüli, néhány oldalas segédlet.

[46] Például: „*Da carte una per fino a carte sessanta el detto libro mi servira per usitta et per bolletta di salariati* […] *Da carte sessanta per fina carte 66 notaro alcuni debitori et creditori quali lassa messere Cesaro Valentino al suo partire* […] *Da Carte sessanta sei per sina a carte 114 notaro tutta la intrada* […]". ASMo, ADP, nr. 682. 2r, a teljes szöveget l. a Függelékben.

[47] „*che lo onipotente idio per sua chlementia mi conzeda el bem primcipiar meglio seguirre et optimamente finirre com salute di l'anima mia e guadagno del corpo*". ASMo, ADP, nr. 699. 2r, a teljes szöveget l. a Függelékben.

mutatás" lenne a helyes terminus – de ez még semmi esetre sem mérleg). Könyvelésében következetesen arab számjegyeket használ, pénznemként pedig végig dukátnak nevezi a magyar forintot, amelynek váltópénze a dénár.

Munkájának menetét úgy tudnánk röviden összefoglalni, hogy először előkészít egy adag papírt, megszámozza őket, kijelöli, hogy mely lapokra milyen számlát fog nyitni. Megírja az *invocatio*-t a címmel és a jelzettel, a számlák fejlécét előre bejegyzi, hozzárendeli az indexet, segédleteket (*memoriale*-kat) készít, majd ezt követően folyamatosan kitölti az egyes számlákat a *provisor*, az *officialis*-ok, és más tisztségviselőktől kapott adatok alapján. Minden esetben feljegyzi az adat forrását és hivatkozik a köteten belül az adat tárgyi, vagy személyi számlákon való további előfordulására, és a számlák végén utal az összesítő jegyzékre. Befejezésként összesíti a számlák végösszegét és itt is, minden esetben, szigorúan visszautal a számla pontos helyére a könyvben. Mivel a kötet vázát előre elkészíti és utána folyamatosan tölti ki, nem mindig használja ki az összes lapot. Fügedi a főkönyvek Pincharo által adott jelzeteit vizsgálva azt a megjegyzést teszi, hogy a rendelkezésére álló anyagból nem állapítható meg, milyen elv szerint lettek elnevezve.[48] A főkönyveket évek szerint sorba téve azonban úgy látszik, hogy Pincharo nem követett különösebb csoportosítást: az egyes éveket az ábécé soron következő betűjével jelölte, ahogy ezt az alábbi listában is láthatjuk:

1487 14※87 *Libro generale*[49]
1488 14A88 *Registro delle entrate*[50]
1489 14B89 *Libro di entrata*,[51] 14B89 *Libro di uscita*[52]
1490 14C90 *Libro di entrata*,[53] 14C90 *Libro di uscita*,[54] 14C90 *Libro di salariati*[55]
1491 14D91 *Libro de entrata et de usitta et per i debituri*[56]
1492 14E92 *Libro di uscita* (a katalógusban hibásan: „*Giornale di spesa*")[57]
1493 14F93 *Libro di entrata e dei debitori*,[58] 14F93 *Registro dei salariati*[59]
1494 14G94 *Libro di entrata e dei debitori*,[60] 14G94 *Registro dei salariati*[61]

[48] Fügedi 1981: 83.
[49] ASMo, ADP, nr. 682.
[50] ASMo, ADP, nr. 686.
[51] ASMo, ADP, nr. 688.
[52] ASMo, ADP, nr. 689.
[53] ASMo, ADP, nr. 691.
[54] ASMo, ADP, nr. 692.
[55] ASMo, ADP, nr. 755.
[56] ASMo, ADP, nr. 695.
[57] ASMo, ADP, nr. 754.
[58] ASMo, ADP, nr. 699.
[59] ASMo, ADP, nr. 698.
[60] ASMo, ADP, nr. 704.
[61] ASMo, ADP, nr. 702.

Csupán az átvétel éve a kivétel (1487), ahol egy kereszt és körülötte négy pont (※) a kötet jele,[62] talán azért, mert ez egy csonka tárgyév volt, hiszen csak szeptemberben kezdte el a könyvelést.

A főkönyvek összefüggnek egymással, megfigyelésem szerint kétszintű hierarchikus rendszert alkotnak. A hivatkozási rendszert két fő csoportra lehet osztani: belsőre és külsőre. A kötetenkénti belső hivatkozási rendszerben a tárgyi csoportosítású számlák egyes tételei a személyi számlákra utalnak és viszont, illetve mindegyik számla summázata az esetleges végső összesítő számla felé mutat. A másik a külső, kötetek közötti hivatkozási rendszer. Ez egyfelől hierarchikus (vertikális), beemeli a rendszerbe a magyar hivatalnokok latin nyelvű köteteit, adataikat összesítve a főkönyvekbe vezeti, kialakítva ezzel egy alá-fölérendeltségi viszonyt, másrészt egymás mellé rendelő (horizontális): azaz a főkönyvi két kötet egymásra való hivatkozásai, és az egyes évek főkönyveinek egymásra utalásai e hivatkozási rendszer alkotóelemei.

A Piero Pincharo által vezetett főkönyvek nyolc évet fednek le: 1487–1494-ig terjedő időszakot (összesen tíz kötet). Az ez utáni évek főkönyvei vagy elvesztek, vagy elképzelhető, hogy egyáltalán el sem készültek. Pincharo még Ferrarában kezdett szerkeszteni egy leltárfüzetet (*Inventario*),[63] amiben a teljes esztergomi időszakról, egészen 1498-ig találunk adatokat, elsősorban a ruhatárról, fegyvertárról, egyéb ingóságokról. Pincharo-hoz köthető még három, korábban említett *Libro dei salariati*,[64] vagyis az alkalmazottak bérezését tartalmazó könyvek szerkesztése, és Batthyány István *provisor* konyhai számadáskönyvének ellenjegyzése.[65] Számos egyéb, vegyesen latin és olasz nyelvű kötet áll még rendelkezésünkre: a latin kötetek közül egy *pisetum* jövedelmekről szóló töredék,[66] egy, az udvari nemesek költségeire vonatkozó kötet,[67] egy a bor eladásokból származó jövedelmek regisztruma,[68] négy darab, feltehetően a mindenkori *provisor*-hoz, és/vagy írnokához köthető, jövedelmekről és kiadásokról szóló számadáskönyv,[69] két konyhai számadás.[70] Olasz nyelvű emellett a két ruhatári számadás,[71] egy további, ismeretlen olasz számvevő által vezetett sallériumkönyv,[72] egy 1495-ben

[62] ASMo, ADP, nr. 682. 2r.
[63] ASMo, ADP, nr. 685.
[64] ASMo, ADP, nr. 698, 702, 755.
[65] ASMo, ADP, nr. 753.
[66] ASMo, ADP, nr. 687.
[67] ASMo, ADP, nr. 752.
[68] ASMo, ADP, nr. 693.
[69] ASMo, ADP, nr. 690, 694, 696, 701.
[70] ASMo, ADP, nr. 697, 753.
[71] ASMo, ADP, nr. 757, 1505.
[72] ASMo, ADP, nr. 703.

keletkezett kiadási kötet,[73] egy 1495–1497-es bevételi számadáskönyv,[74] az ugyanezekkel az évszámokkal ellátott *Spese ordinarie et straordinarie* kötete,[75] és az egyetlen *Giornale*-nak nevezett kötet 1495-ből.[76] Az ASMo, ADP, nr. 709-es jelzet alatti kötet két különálló füzetet tartalmaz, az elsőnek tíz, a másodiknak húsz számozott lapja van. Olvashatatlan volta miatt nem besorolható az 1492–1494-es dátummal ellátott *Libro di spese*.[77]

A forrásközlés szempontjai

Jelen dolgozat csupán egy általános képet kíván nyújtani a számadáskönyvek feldolgozásának főbb vonulatairól, nem áll módjában a filológia minden kritériumának megfelelni. Egy későbbi, elmélyültebb munka feladata lesz elkészíteni az esztergomi kötetek méltó kiadását. A bevezetőszövegek közlésével az a célom, hogy bepillantást adjak az esztergomi könyvelési gyakorlat alapelveibe, különös tekintettel Piero Pincharo de Parma munkásságára. Az első két részlet elődjétől, Lorenzo Theodato d'Aversa számvevőtiszttől származik. A következő tíz részlet Pincharo írása. Csupán az 1494-es bevételi kötetnél[78] lehet kétséges az ő szerzősége, ahol a papír rongálódása miatt nem látható a neve. Az olvasható részek stílusát, szóhasználatát összevetve a többi kötetben megfigyelhető egységes szövegfelépítéssel arra enged következtetni, hogy itt is Pincharo az író. Az utolsó közölt szövegrészlet jóval egyszerűbb fogalmazású, a szerző nem nevezi meg magát, s feltehetően azonos a következő évek számadáskönyveinek[79] eddig nem azonosított, itáliai származású szerkesztőjével, amelyek előszavát itt nem áll módomban közölni, mivel pontosabb átírásukhoz az eredeti kötetek további speciális vizsgálata szükséges.[80]

A szövegátírást az eredeti szövegek (mikrofilm, digitális felvételek) és a XIX. és XX. századi kéziratos másolatok összeolvasása alapján készítettem el. A rövidítéseket mindenhol feloldottam, az értelmezhetőség kedvéért a szóközöket, aposztrófokat a mai használathoz igazítottam, az ékezeteket ellenben nem tettem ki. A nagy- és kisbetűk használatát, illetve a központozást szintén a mai olasz

[73] ASMo, ADP, nr. 706.
[74] ASMo, ADP, nr. 707.
[75] ASMo, ADP, nr. 708.
[76] ASMo, ADP, nr. 705. Bővebb elemzése és a bevételi rész kritikai kiadása: Kuffart 2013: 87–154.
[77] ASMo, ADP, nr. 700.
[78] Libro di entrara (sic!) e dei debitori, ASMo, ADP, nr. 704.
[79] ASMo, ADP, nr. 707, 708, 709A.
[80] Az oldalak szakadozottak és gombásak, viszont vélhetően UV-lámpa segítségével a gombás részek kifakult írásából többet ki lehet még venni.

gyakorlathoz igyekeztem igazítani. A kipontozott részek jelölik az olvashatatlan helyeket, a kimaradó szöveg mennyiségének jelölése nélkül. Szögletes zárójelbe raktam a már nem látható, de a szöveg alapján egyértelműen kikövetkeztethető szavakat, szövegrészeket.

Rövidítésjegyzék

ADP: Amministrazione dei principi (A hercegek igazgatási iratai)
ASMo: Archivio di Stato di Modena (Modenai Állami Levéltár)
MNL: Magyar Nemzeti Levéltár
MTA: Magyar Tudományos Akadémia

Függelék

A magyar szempontból fontosnak ítélt és az Infocus adatbázisba fölvett számadáskönyvek kodikológiai adatai a modenai levéltár katalógusának sorrendjében.

Amministrazione dei principi, Ippolito I d'Este (időkeret: 1487–1520)

1) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 682. *Libro generale*. Nyelve: olasz; anyaga: papír, bőrkötésben; mérete: 30×22cm; terjedelme: 230pp; szerzője: Piero Pincharo de Parma; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1487. szeptember–december. Kéziratos másolatok: MTA Ms. 4996.3, 4997.2. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8616. Infocus nr. 364, 501, 2036. Régi modenai jelzete: Reg. 1.

Az első Magyarországon készült ferrarai típusú főkönyv. A szerző a 14+87 jelzettel látta el.

2) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 683. *Quinterno di registro delle entrate*. Nyelve: olasz; anyaga: papír, kötés nélkül; mérete: 32×23cm; terjedelme: 16pp; szerzője: Lorenzo Theodato d'Aversa; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1487. január–szeptember. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4997.5A. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8616. Infocus nr. 504, 2037. Régi modenai jelzete: Reg. 2.

Bő szöveggel írták le a tartozásokat, az összegek az egyes bejegyzések végén szerepelnek, de nem nyitottak neki külön oszlopot. Minden új számlaegység „Jhesus"-al indít. A cenzus számlák falvak szerint lettek felvéve, szintén szövegesen ismertetve, hogy ki hozta a tartozást. Összesítést a cenzusoknál találunk.

3) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 684. *Libro de tucte provisione pagate*. Nyelve: olasz; anyaga: papír, bőr kötésben; mérete: 34×23cm; terjedelme: 214pp; szerzője: Lorenzo Theodato d'Aversa; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1487. január–szeptember. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4996.2, 4997.5B. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8616. Infocus nr. 220, 505, 2038. Régi modenai jelzete: Reg. 3.

4) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 685. *„Inventarii" (di guardaroba, di „municione", di cavalli, della stalla, ecc.)*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 18×10cm; terjedelme: 220pp; szerzője: Piero Pincharo de Parma; keletkezés helye: Ferrara, Esztergom, Buda; keletkezés ideje: 1487–1498. Kéziratos másolat nincs. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8616 (vége) – 8617 (eleje). Infocus nr. 2065. Régi modenai jelzete: Reg. 4. Utolsó hat oldalát Fraknói közli: Fraknói 1878: 144–147.

5) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 686. *„Libro de intrada"*. Nyelve: olasz; anyaga: papír, hártya szennylap, bőr kötés, bőrszíjjal átkötve; mérete: 24×34cm; terjedelme: 276pp; szerzője: Piero Pincharo de Parma; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1488. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4996.4, 4996.5. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8617. Infocus nr. 183, 380, 2137. Régi modenai jelzete: Reg. 5.

6) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 687. *Frammento di registro di un libro di introiti*. Nyelve: latin; anyaga: papír; mérete: 21×28cm; terjedelme: 5pp; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1488. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4997.3. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8617. Infocus nr. 502, 2153. Régi modenai jelzete: Reg. 6.

7) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 688. *Libro di entrata*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 22×29cm; terjedelme: 272pp; szerzője: Piero Pincharo de Parma; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1489. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4997.6, 4996.7. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8617. Infocus nr. 506, 2154. Régi modenai jelzete: Reg. 7.

8) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 689. *Libro di uscita*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 22×29cm; terjedelme: 452pp; szerzője: Piero Pincharo de Parma; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1489. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4996.9, 4997.4. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8617. Infocus nr. 457, 503, 2156. Régi modenai jelzete: Reg. 8.

9) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 690. *Libro di entrata e uscita*. Nyelve: latin; anyaga: papír; mérete: 21×28cm; terjedelme: 238pp; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1489–1490. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4996.6. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8617. Infocus nr. 365, 2158. Régi modenai jelzete: Reg. 9.

10) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 691. *Libro di entrata*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 22×31cm; terjedelme: 236pp; szerzője: Piero Pincharo de Parma; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1490. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4996.10. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8617. Infocus nr. 366, 2161. Régi modenai jelzete: Reg. 10.

11) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 692. *Libro di uscita*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 22×31cm; terjedelme: 272pp; szerzője: Piero Pincharo de Parma; keletkezés ideje: 1490. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4996.11, 4997.7. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8617. Infocus nr. 340, 507, 2165. Régi modenai jelzete: Reg. 11.

12) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 693. *Registretto dei vini*. Nyelve: latin; anyaga: papír; mérete: 11×29cm; terjedelme: 20pp; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1489. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4996.8. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8617. Infocus nr. 382; 2166. Régi modenai jelzete: Reg. 12.

13) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 694. *Libro di entrata e uscita*. Nyelve: latin, olasz; anyaga: papír; mérete: 22×28cm; terjedelme: 212pp; szerzője: talán Petrus litteratus; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1491. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4997.8. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8617. Infocus nr. 508, 2167. Régi modenai jelzete: Reg. 13.

14) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 695. „*Libro de entrata et de usitta et per debituri*". Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 22×33cm; terjedelme: 408pp; szerzője: Piero Pincharo de Parma; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1491. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4997.9. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8617. Infocus nr. 509, 2168. Régi modenai jelzete: Reg. 14.

15) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 696. *Registro di entrate*. Nyelve: latin; anyaga: papír; mérete: 21×31cm; terjedelme: 74pp; szerzője: Petrus litteratus; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1492–1494. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4998.4. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8618. Infocus nr. 387, 2169. Régi modenai jelzete: Reg. 15.

16) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 697. *Libro di cucina*. Nyelve: latin; anyaga: papír; mérete: 21×31cm; szerzője: talán Batthyány István provisor; keletkezés ideje: 1492–1493. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4998.1. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8618. Infocus nr. 383, 2170. Régi modenai jelzete: Reg. 16.

17) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 698. *Registro dei salariati*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 21×31cm; terjedelme: 244pp; szerzője: Piero Pincharo de Parma; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1493. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4998.3. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8618. Infocus nr. 386, 2171. Régi modenai jelzete: Reg. 17.

18) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 699. *Libro di entrata e dei debitori*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 21×32cm; terjedelme: 206pp; szerzője: Piero Pincharo de Parma; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1493. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4998.2A. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8618. Infocus nr. 384, 2172. Régi modenai jelzete: Reg. 18.

19) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 700. *Libri di spese (illeggibile)*. Anyaga: papír; nyelve, mérete, terjedelme, szerzője ismeretlen; keletkezés ideje: 1492–1494. Kéziratos másolat nincs, csupán egy megjegyzés az előző másolat (MTA Ms. 4998.2) végén, hogy a kötet olvashatatlan, a tinta a nedvesség miatt teljesen kimosódott, ezért nem készítettek róla másolatot. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8618 – szintén csak egy megjegyzés a kötet olvashatatlanságáról. Infocus nr. 385, 2173. Régi modenai jelzete: Reg. 19.

20) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 701. *Libro di entrata e uscita*. Nyelve: latin; anyaga: papír; mérete: 21×32cm; terjedelme: 170pp; szerzője: Petrus litteratus; keletkezés ideje: 1492–1494. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4998.5. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8618. Infocus nr. 388. 2174. Régi modenai jelzete: Reg. 20.

21) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 702. *Registro dei salariati*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 21×31cm; terjedelme: 280pp; szerzője: Piero Pincharo de Parma; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1494. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4998.7. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8618. Infocus nr. 390, 2175. Régi modenai jelzete: Reg. 21.

22) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 703. *Registro dei salariati*. Nyelve: olasz; anyaga: papír, kötés nélkül; mérete: 21×31cm; terjedelme: 330pp; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1494. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4998.8. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8618. Infocus nr. 391, 2176. Régi modenai jelzete: Reg. 22.

23) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 704. *Libro di entrara (sic) e dei debitori*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 30×21cm; terjedelme: 196pp; szerzője: Piero Pincharo de Parma; keletkezés ideje: 1494. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4998.6. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8618. Infocus nr. 389, 2177. Régi modenai jelzete: Reg. 23.

24) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 705. „*Giornale*". Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 21×30cm; terjedelme: 180pp; keletkezés ideje: 1495. május–augusztus. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4998.10. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8618. Infocus nr. 393, 2178 . Régi modenai jelzete: Reg. 24.

25) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 706. *Registro di uscite*. Nyelve: olasz, anyaga: papír; mérete: 30×42cm; terjedelme: 304pp; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1495. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4998.9. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8618. Infocus nr. 392, 824. Régi modenai jelzete: Reg. 25.

26) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 707. *Libro di entrata*. Nyelve: olasz, latin; anyaga: papír; mérete: 30×42cm; terjedelme: 194pp; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1495. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8619. Infocus nr. 825. Régi modenai jelzete: Reg. 26.

27) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 708. *Spese ordinarie et straordinarie*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 30×20cm; terjedelme: 374pp; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1495. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8619. Infocus nr. 826. Régi modenai jelzete: Reg. 27.

28) Arcivescovado di Strigonia. Nr. 709. *Entrata e uscita*. Nyelve: olasz, anyaga: papír; mérete: 31×21cm; terjedelme: 20pp és 40pp; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1497. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8619. Infocus nr. 827. Régi modenai jelzete: Reg. 28. Reg. 29. Két különálló kötet található ebben a levéltári egységben.

29) Vescovado di Agria. Nr. 710. *Libro degli introiti generali*. Nyelve: olasz, latin; anyaga: papír; mérete: 30×21cm; terjedelme: 52pp; szerzője: Ludovicus Florinus; keletkezés helye: Eger; keletkezés ideje: 1500. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8619. Infocus nr. 2232. Régi modenai jelzete: Reg. 29. Szövegkiadás: E. Kovács 1992: 7–61.

30) Vescovado di Agria. Nr. 711. „*Recessi di Agria*". Nyelve: latin; anyaga: papír; mérete: 31×21cm; terjedelme: 6pp; keletkezés helye: Magyarország; keletkezés ideje: 1501. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8619. Infocus nr. 828. Régi modenai jelzete: Reg. 30.

31) Vescovado di Agria. Nr. 712. *Introiti i denari per decime di vini e frutta.* Nyelve: latin; anyaga: papír; mérete: 30×21cm; keletkezés helye: Eger keletkezés ideje: 1501. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8619. Infocus nr. 2233. Régi modenai jelzete: Reg. 33. Szövegkiadás: E. Kovács 1992: 62–79.

32) Vescovado di Agria. Nr. 713. *Registri degli stipendiati militari e salariati.* Nyelve: latin; anyaga: papír; mérete: 30×21cm; terjedelme: 322pp; szerzője: Gregorio Agyo; keletkezés helye: Eger; keletkezés ideje: 1501. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8619. Infocus nr. 2288. Régi modenai jelzete: Reg. 32. Szövegkiadás: E. Kovács 1992: 80–123.

33) Vescovado di Agria. Nr. 714. *Introiti per vini e frutta*. Nyelve: latin; anyaga: papír; mérete: 30×21cm; terjedelme: 114pp; keletkezés helye: Eger; keletkezés ideje: 1501. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8619. Infocus nr. 2289. Régi modenai jelzete: Reg. 31. Szövegkiadás: E. Kovács 1992: 124–152.

34) Vescovado di Agria. Nr. 715. „*Introitus et exitus*". Nyelve: latin; anyaga: papír; mérete: 30×21cm; terjedelme: 568pp; szerzője: Gregorio Agyo; keletkezés helye: Eger; keletkezés ideje: 1503. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8619.

Infocus nr. 2290. Régi modenai jelzete: Reg. 35. Szövegkiadás: E. Kovács 1992: 153–222.

35) Vescovado di Agria. Nr. 716. *Entrate e spese*. Nyelve: latin; anyaga: papír; mérete: 30×21cm; terjedelme: 546pp; keletkezés helye: Eger; keletkezés ideje: 1507. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8619. Infocus nr. 2291. Régi modenai jelzete: Reg. 37. Szövegkiadás: E. Kovács 1992: 223–290.

36) Vescovado di Agria. Nr. 717. *Entrate e spese*. Nyelve: latin; anyaga: papír; mérete: 30×21cm; terjedelme: 458pp; keletkezés helye: Eger; keletkezés ideje: 1508. Mikrofilm: MNL Reprográfiai Osztály nr. 8619. Infocus nr. 2292. Régi modenai jelzete: Reg. 38. Szövegkiadás: E. Kovács 1992: 291–373.

37) Libri amministrativi diversi. Nr. 751. *Libro di dare e avere*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 22×30cm; terjedelme: 142pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1484. Infocus nr. 2002.

38) Libri amministrativi diversi. Nr. 752. *Spese di tavola, straordinarie, per elemosine, per salariato, per guardaroba ecc.*. Nyelve: latin, olasz; anyaga: papír; mérete: 31×21cm; terjedelme: 200pp; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1488. Infocus nr. 829.

39) Libri amministrativi diversi. Nr. 753. *Spese di cucina*. Nyelve latin, olasz; anyaga: papír; mérete: 31×21cm; terjedelme: 414pp; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1489. Infocus nr. 830.

40) Libri amministrativi diversi. Nr. 754. *Giornale di spesa*.[81] Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 30×21cm; terjedelme: 274pp; szerzője: Piero Pincharo de Parma; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1492. Infocus nr. 2179.

41) Libri amministrativi diversi. Nr. 755. „*Libro de salariati*". Nyelve: olasz, latin; anyaga: papír; mérete: 31×21cm; terjedelme: 298pp; szerzője: Piero Pincharo de Parma; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1490. Infocus nr. 831.

42) Libri amministrativi diversi. Nr. 756. „*Libro de benefitii*". Nyelve: olasz, anyaga: papír; mérete: 31×21cm; terjedelme: 126pp; keletkezés helye: Esztergom; keletkezés ideje: 1492. Nyelve: Infocus nr. 832.

43) Libri amministrativi diversi. Nr. 757. *Spese di guardaroba*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 30×21cm; keletkezés ideje: 1496. Infocus nr. 2293.

44) Libri amministrativi diversi. Nr. 758. *Conti di cassa*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 31×21cm; terjedelme: 152pp; szerzője: Taddeo de Lardi; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1497. Infocus nr. 833.

[81] A katalógusban adott cím és dátum (*Giornale di spesa* 1490) nem helytálló, ugyanis a töredékes szövegből is jól megállapítható, hogy ez az 1492-es évi főkönyv egyik kötete: a számvevőtiszt évente az ABC soron következő betűjével jelzetezte a főkönyvi köteteket, ami jelen esetben az E. A bevezető szövegben a rongálódás ellenére is látható az eredeti jelzet vége (14)E92, amiből egyértelműen következtetni lehet a helyes dátumra.

45) Libri amministrativi diversi. Nr. 760. „*Autentico*". Nyelve: olasz, anyaga: papír; mérete: 22×31cm; terjedelme: 100pp; szerzője: Taddeo de Lardi; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1500. Infocus nr. 790.

46) Libri amministrativi diversi. Nr. 761. „*Zornale*". Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 22×31cm; terjedelme: 72pp; szerzője: Taddeo de Lardi; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1500. Infocus nr. 791.

47) Libri amministrativi diversi. Nr. 763. *conti di denari*. Nyelve: olasz, anyaga: papír; mérete: 17×22cm; terjedelme: 38pp; keletkezés ideje: 1505. Infocus nr. 792.

48) Libri amministrativi diversi. Nr. 765. *Libro di debitori e creditori e spese diverse*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 32×34cm; terjedelme: 166pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1506. Infocus nr. 807.

49) Libri amministrativi diversi. Nr. 766. Bolletta dei salariati. Nyelve: olasz; anyaga: papír, bőrkötésben; terjedelme: 53pp; keletkezési helye: Ferrara; keletkezési ideje: 1506. Infocus nr. 2607. Restaurálás miatt nem hozzáférhető.

50) Libri amministrativi diversi. Nr. 767. *Entrate e spese in Ungheria*. Nyelve: latin, anyaga: papír; mérete: 31×21cm; terjedelme: 428pp; keletkezés ideje: 1506. Infocus nr. 834.

51) Libri amministrativi diversi. Nr. 767/bis. *Libro de entrada*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 32×34cm; terjedelme: 80pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1507. Infocus nr. 808.

52) Libri amministrativi diversi. Nr. 768. *Entrate di denari e spese per salariati, per persolane di servizio e spese diverse*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 32×34cm; terjedelme: 70pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1507. Infocus nr. 809.

53) Libri amministrativi diversi. Nr. 769. *Libri di denari riscossi e pagati*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 32×34cm; terjedelme: 300pp; szerzője: Alfonso Cestarello; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1507–1508. Infocus nr. 810.

54) Libri amministrativi diversi. Nr. 770. „*Inventario de la guardaroba*". Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 32×34cm; terjedelme: 274pp; szerzője: Piero di Lardi; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1507–1508. Infocus nr. 811.

55) Libri amministrativi diversi. Nr. 772. *Giornale di entrata e uscita*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 32×34cm; terjedelme: 310pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1508. Infocus nr. 812.

56) Libri amministrativi diversi. Nr. 775. „*Zornale de entrada et usita*". Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 32×34cm; terjedelme: 220pp és 20pp csatolmány; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1510. Infocus nr. 813. Nagy formátumú kézirat, az elején csatolmányként („fascicolo allegato") külön dossziéban több számla (ezek A/4-es méretűek).

57) Libri amministrativi diversi. Nr. 776. *Debitori e creditori*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 22×34cm; terjedelme: 198pp; keletkezés helye: feltehetően Ferrara; keletkezés ideje: 1510–1515. Infocus nr. 777.

58) Libri amministrativi diversi. Nr. 777. *Giornale d'entrata e uscita*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 29×43cm; terjedelme: 596pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1510–1518. Infocus nr. 814.

59) Libri amministrativi diversi. Nr. 782. *Giornale de entrate e spesa*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; terjedelme: 296pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1511. Infocus nr. 818.

60) Libri amministrativi diversi. Nr. 783. „*Zornale*". Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 30×43cm; terjedelme: 400pp; szerzője: keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1512. Infocus nr. 819.

61) Libri amministrativi diversi. Nr. 784. „*Compto generale*". Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 30×42cm; terjedelme: 496pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1512. Infocus nr. 820.

62) Libri amministrativi diversi. Nr. 785. „*Zornale*". Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 30×43cm; terjedelme: 400pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1513. Infocus nr. 821.

63) Libri amministrativi diversi. Nr. 789. *Conto generale*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 29×43cm; terjedelme: 388pp és az elején index; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1514. Infocus nr. 822.

64) Libri amministrativi diversi. Nr. 793. „*Libro ragioniero*". Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 30×42cm; terjedelme: 282 számozott lap, a továbbiak a rongálódás mértéke miatt nem lapozhatóak; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1515–1518. Infocus nr. 823.

65) Libri amministrativi diversi. Nr. 797. „*Ragioniero*". Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 30×21cm; terjedelme: 792pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1516–1520. Infocus nr. 2294.

66) Libri amministrativi diversi. Nr. 798. *Libro memoriale*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 24×37cm; terjedelme: 168pp; szerzője: Piedro de Morello; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1516–1518. Infocus nr. 2295.

67) Libri amministrativi diversi. Nr. 800. *Giornale di uscita*. Nyelve: olasz; anyaga: papír, hártya fedőlap, ami egy latin kódex emendált fóliánsa volt; mérete: 24×37cm; terjedelme: 400pp; szerzője: Piedro de Morello; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1517. Infocus nr. 2296. A kötet korabeli jelzete: G.

68) Libri amministrativi diversi. Nr. 801. *Memoriale*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 24×37cm; terjedelme: 274pp; szerzője: Piedro de Morello; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1517–1525. Infocus nr. 2297.

69) Libri amministrativi diversi. Nr. 803. *Libro di entrate*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 30×42cm; terjedelme: 48pp; szerzője: Piedro de Morello; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1517. Infocus nr. 2608. A kötet korabeli jelzete: G.

70) Libri amministrativi diversi. Nr. 804. *Altro libro del pane*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 31×21cm; terjedelme: 88pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1517. Infocus nr. 1948.

71) Libri amministrativi diversi. Nr. 806. „*Memoriale*". Nyelve: olasz; anyaga: papír, hártya szennylap, bőrkötés, bőrszíjjal átkötve, fémcsattal ellátva; mérete: 29×35cm; terjedelme: 152pp; szerzője: Piedro de Morello; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1518–1525. Infocus nr. 1949.

72) Libri amministrativi diversi. Nr. 807. *Giornale d'entrata*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 29×43cm; terjedelme: 66pp; szerzője: Piedro de Morello, Niccolo Pincaro; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1518. Infocus nr. 1950.

73) Libri amministrativi diversi. Nr. 808. *Giornale di uscita*. Nyelve: olasz; anyaga: papír, hártya szennylappal, bőr borítóval; mérete: 29×43cm; terjedelme: 332pp; szerzője: Piedro de Morello; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1518. Infocus nr. 1953.

74) Libri amministrativi diversi. Nr. 809. *Conto generale*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 30×41cm; terjedelme: 480pp; szerzője: feltehetően Piedro de Morello; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1518. Infocus nr. 2298.

75) Libri amministrativi diversi. Nr. 812. *Giornale d'entrate*. Nyelve: olasz; anyaga: papír, bőr kötésben, bőrszíjjal és fémcsattal átfogva; mérete: 28×42cm; terjedelme: 70pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1519. Infocus nr. 1959.

76) Libri amministrativi diversi. Nr. 813. *Giornale d'uscita*. Nyelve: olasz; anyaga: papír, hártya szennylappal, bőr borítóval; mérete: 30×41cm; terjedelme: 168pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1519. Infocus nr. 2301.

77) Libri amministrativi diversi. Nr. 815. „*Libro bolletta*". Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 23×31cm; terjedelme: 60pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1519. Infocus nr. 2302.

78) Libri amministrativi diversi. Nr. 816. „*…inventarium sive descriptio rerum et bonorum*" *del card.*. Nyelve: olasz, latin, anyaga: papír; mérete: 31×21cm; terjedelme: 280pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1520. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4996.13. Infocus nr. 381, 835. A kötet összesen hét füzet összekötve, borítója egy félbe hajtott hártya. A hátsó borítón szöveg van.

79) Libri amministrativi diversi. Nr. 817. *Registro di guardaroba*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 22×30 cm; terjedelme: 280pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1520. Infocus nr. 2303. Részleteket közöl: Fraknói 1878: 147–153.

Összegző vagyonleltár. Könyvek lajstroma (76–79pp), utána fegyvertár (80–87pp), a kápolna felszerelése (88p). Bullák és egyéb iratok (150–155pp), ezek közt vannak egri és esztergomi vonatkozású részletek. Alfonso Cistarello által Magyarországról elhozott tárgyak jegyzéke (156p), amit 1521. április 4-én adott át.

80) Libri amministrativi diversi. Nr. 818. *Libro di spese durante un suo viaggio in Ungheria*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 31×21cm; terjedelme: 376pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1520. Kéziratos másolat: MTA Ms. 4996.12. Infocus nr. 456, 836. Ismerteti: E. Kovács 1990b.

81) Libri amministrativi diversi. Nr. 820. *„Zornale de intrà"*. Nyelve: olasz; anyaga: papír, bőr kötésben; mérete: 29×41cm; terjedelme: 40pp számozott, és további 12–15 számozatlan a végén; szerzője: Sigismondo dale Anguille; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1520. Infocus nr. 2304. A kötet korabeli jelzete K. A könyvelés pontosan Hippolit halálával (1520. szeptember 3.) ér véget, utána már csak összesít.

82) Libri amministrativi diversi. Nr. 821. *„Zornale de usitta"*. Nyelve: olasz; anyaga: papír, hártya szennylappal, bőr borítóval; mérete: 29×41cm; terjedelme: 134pp; szerzője: Sigismondo dale Anguille; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1520. Infocus nr. 2305. A kötet korabeli jelzete: K.

83) Appendice. Nr. 1505. *Conti di guardaroba del Card. Ippolito I.* Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 31×21cm; terjedelme: 378pp; szerzője: ismeretlen itáliai Beltrame Costabili megbízásából; keletkezés helye: feltehetően Esztergom; keletkezés ideje: 1492–1496. Infocus nr. 837.

Amministrazione della casa, Ippolito I d'Este (időkeret: 1516–1520).

84) Guardaroba, Carteggi Nr. 141. *Memoriale*. Nyelve: olasz; anyaga: papír, bőr kötésben; mérete: 29×41cm; terjedelme: 466pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1516. Infocus nr. 2306.

85) Guardaroba, Carteggi Nr. 142. *Memoriale*. Nyelve: olasz; anyaga: papír, bőr kötésben; mérete: 27×34cm; terjedelme: 700pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1517. Infocus nr. 2307. A kötet korabeli jelzete: G.

86) Guardaroba, Carteggi Nr. 144. *Conto generale della Guardaroba*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 29×41cm; terjedelme: 230pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1518. Infocus nr. 2308.

87) Guardaroba, Carteggi Nr. 146. *Memoriale*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 25×35cm; terjedelme: 214pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1519. Infocus nr. 2309. A kötet korabeli jelzete: G.

88) Guardaroba, Carteggi Nr. 147. *Memoriale*. Nyelve: olasz; anyaga: papír; mérete: 25×35cm; terjedelme: 192pp; keletkezés helye: Ferrara; keletkezés ideje: 1520. Infocus nr. 2310. A kötet korabeli jelzete: I.

1. tábla: Konkordancia táblázat

ASMo	Kötetcím	Év	MTA Ms.	MNL Repr. O.	Infocus
ADP 682	Libro generale di spese ed entrate	1487	4996.3, 4997.2	8616 (Reg. 1.)	364, 501, 2036
ADP 683	Quinterno di registro delle entrate	1487	4997.5A	8616 (Reg. 2.)	504, 2037
ADP 684	Libro de tucte provisione pagate	1487	4996.2, 4997.5B	8616 (Reg. 3.)	220, 505, 2038
ADP 685	„Inventarii" (di guardaroba, di „municione", di cavalli, della stalla, ecc.)[82]	1487–1498		8616–8617 (Reg.4)	2065
ADP 686	„Libro de intrada"	1488	4996.4, 4996.5	8617 (Reg. 5.)	183, 380, 2137
ADP 687	Frammento di registro di un libro di introiti	1488	4997.3	8617 (Reg. 6.)	502, 2153
ADP 688	Libro di entrata	1489	4997.6, 4996.7	8617 (Reg. 7.)	367, 506, 2154
ADP 689	Libro di uscita	1489	4996.9, 4997.4	8617 (Reg. 8.)	457, 503, 2156
ADP 690	Libro di entrata e uscita	1489–1490	4996.6	8617 (Reg. 9.)	365, 2158
ADP 691	Libro di entrata	1490	4996.10	8617 (Reg. 10.)	366, 2161
ADP 692	Libro di uscita	1490	4996.11, 4997.7	8617 (Reg. 11.)	340, 507, 2165
ADP 693	Registretto dei vini	1489	4996.8	8617 (Reg. 12.)	382, 2166
ADP 694	Libro di entrata e uscita	1491	4997.8	8617 (Reg. 13.)	508, 2167
ADP 695	„Libro de entrata et de usitta et per debituri"	1491	4997.9	8617–8618 (Reg. 14.)	509, 2168
ADP 696	Registro di entrate	1492–1494	4998.4	8618 (Reg. 15.)	387, 2169
ADP 697	Libro di cucina	1492–1493	4998.1	8618 (Reg. 16.)	383, 2170
ADP 698	Registro dei salariati	1493	4998.3	8618 (Reg. 17.)	386, 2171
ADP 699	Libro di entrata e dei debitori	1493	4998.2A	8618 (Reg. 18.)	384, 2172

[82] Részletét közli: Fraknói 1878: 144–147.

ASMo	Kötetcím	Év	MTA Ms.	MNL Repr. O.	Infocus
ADP 700	Libri di spese (illeggibile)	1492–1494	4998.2B[83]	8618 (Reg. 19.)	385, 2173
ADP 701	Libro di entrata e uscita	1492–1494	4998.5	8618 (Reg. 20.)	388, 2174
ADP 702	Registro dei salariati	1494	4998.7	8618 (Reg. 21.)	390, 2175
ADP 703	Registro dei salariati	1494–1495	4998.8	8618 (Reg. 22.)	391, 2176
ADP 704	Libro di entrara (sic) e dei debitori	1494	4998.6	8618 (Reg. 23.)	389, 2177
ADP 705	„Giornale"[84]	1495	4998.10	8618 (Reg. 24.)	393, 2178
ADP 706	Registro di uscite	1495	4998.9	8618 (Reg. 25.)	392, 824
ADP 707	Libro di entrata	1495–1497		8619 (Reg. 26.)	825
ADP 708	Spese ordinarie et straordinarie	1495–1497		8619 (Reg. 27.)	826
ADP 709	Entrata e uscita	1497–1498		8619 (Reg. 28=A, Reg. 29=B)	827
ADP 710	Libro degli introiti generali[85]	1500		8619 (Reg. 30.)	2232
ADP 711	„Recessi di Agria"	1501		8619 (Reg. 34.)	828
ADP 712	Introiti i denari per decime di vini e frutta.[86]	1501		8619 (Reg. 33.)	2233
ADP 713	Registri degli stipendiati militari e salariati.[87]	1501		8619 (Reg. 32.)	2288
ADP 714	Introiti per vini e frutta[88]	1501		8619 (Reg. 31.)	2289
ADP 715	„Introitus et exitus"[89]	1503		8619 (Reg. 35.)[90]	2290
ADP 716	Entrate e spese[91]	1507		8619 (Reg. 37.)	2291

[83] Az MTA Ms. 4998.2 legvégén egy megjegyzés áll Enrico Motta-tól erre a kötetre vonatkozóan, hogy az írás olvashatatlan, ezért nem másolja le: „Questo codice è reso nella scrittura inintelligibile perché l'inchiostro ha smarrito per l'umiditá ogni colore."

[84] Részletét közli: Kuffart 2013: 87–154.

[85] Teljes szövegét közli: E. Kovács 1992: 7–61.

[86] Teljes szövegét közli: E. Kovács 1992: 62–79.

[87] Teljes szövegét közli: E. Kovács 1992: 80–123.

[88] Teljes szövegét közli: E. Kovács 1992: 124–152.

[89] Teljes szövegét közli: E. Kovács 1992: 153–222.

[90] A mikrofilmen látható megjegyzés szerint létezett Reg. 36-os kötet is, de mivel teljesen olvashatatlan, nem filmezték be.

[91] Teljes szövegét közli: E. Kovács 1992: 223–290.

ASMo	Kötetcím	Év	MTA Ms.	MNL Repr. O.	Infocus
ADP 717	Entrate e spese[92]	1508		8619 (Reg. 38.)	2292
ADP 751	Libro di dare e avere	1485–1487			2002
ADP 752	Spese di tavola, straordinarie, per elemosine, per salariato, per guardaroba ecc.	1488			829
ADP 753	Spese di cucina	1489			830
ADP 754	Libro di uscita[93]	1492			2179
ADP 755	„Libro de salariati"	1490			831
ADP 756	„Libro de benefitii"	1492–1493			832
ADP 757	Spese di guardaroba	1496–1497			2293
ADP 758	Conti di cassa	1497–1500			833
ADP 760	„Autentico"	1500			790
ADP 761	„Zornale"	1500–1501			791
ADP 763	conti di denari	1503–1517			792
ADP 765	Libro di debitori e creditori e spese diverse	1506			807
ADP 766	Bolletta dei salariati	1506			2607
ADP 767	Entrate e spese in Ungheria	1506			834
ADP 767	bis Libro de entrada	1507			808
ADP 768	Entrate di denari e spese per salariati, per persolane di servizio e spese diverse	1507			809
ADP 769	Libri di denari riscossi e pagati	1507–1508			810
ADP 770	„Inventario de la guardaroba"	1507–1508			811
ADP 772	Giornale di entrata e uscita	1508			812
ADP 775	„Zornale de entrada et usita"	1510			813
ADP 776	Debitori e creditori	1510–1515			777

[92] Teljes szövegét közli: E. Kovács 1992: 291–373.
[93] Hibás cím- és évszámmegjelölés a katalógusban: „Giornale di spesa 1490".

ASMo	Kötetcím	Év	MTA Ms.	MNL Repr. O.	Infocus
ADP 777	Giornale d'entrata e uscita	1510–1518			814
ADP 782	Giornale de entrate e spesa	1511			818
ADP 783	„Zornale"	1512			819
ADP 784	„Compto generale"	1512			820
ADP 785	„Zornale"	1513			821
ADP 789	Conto generale	1514			822
ADP 793	„Libro ragioniero"	1515–1518			823
ADP 797	„Ragioniero"	1516–1520			2294
ADP 798	Libro memoriale	1516–1518			2295
ADP 800	Giornale di uscita	1517			2296
ADP 801	Memoriale	1517–1525			2297
ADP 803	Libro di entrate	1517			2608
ADP 804	Altro libro del pane	1517			1948
ADP 806	„Memoriale"	1518–1525			1949
ADP 807	Giornale d'entrata	1518			1950
ADP 808	Giornale di uscita	1518			1953
ADP 809	Conto generale	1518			2298
ADP 812	Giornale d'entrate	1519			1959
ADP 813	Giornale d'uscita	1519			2301
ADP 815	„Libro bolletta"	1519			2302
ADP 816	„…inventarium sive descriptio rerum et bonorum" del card.	1520	4996.13		381, 835
ADP 817	Registro di guardaroba[94]	1520			2303
ADP 818	Libro di spese durante un suo viaggio in Ungheria	1520	4996.12		456, 836
ADP 820	„Zornale de intrà"	1520			2304
ADP 821	„Zornale de usitta"	1520			2305
ADP 1505	Conti di guardaroba del Card. Ippolito I.	1492–1496			837
ADCG 141	Memoriale	1516			2306
ADCG 142	Memoriale	1517			2307
ADCG 144	Conto generale della Guardaroba	1518			2308
ADCG 146	Memoriale	1519			2309
ADCG 147	Memoriale	1520			2310

[94] Részletét közli: Fraknói 1878: 147–153.

2. tábla: Esztergomi könyvelési rendszer

Év	Főkönyv	„Sallériumkönyv”	Egyéb kötet
1487	d'Aversa: Libro proventi (ADP 683) Pincharo: Libro generale (ADP 682)	d'Aversa: Libro dei provisionati (ADP 684)	(ferrarai:) Libro di dare e avere 1485–1487 (ADP 751) Pincharo: Inventario (ADP 685)
1488	Pincharo: Registro delle entrate (ADP 686)		Latin: Expensa et solutio pro nobilils aulicis. (ADP 752) Latin: Introitus de piseto Zatmariensis (ADP 687)
1489	Pincharo: Libro di entrata (ADP 688) Pincharo: Libro di uscita (ADP 689)		Latin: Libro di entrata e uscita 1489–1490 (ADP 690) Latin: Registretto dei vini (ADP 693) Batthyány, Pincharo ellenjegyzésével: Spese di cucina (ADP 753)
1490	Pincharo: Libro di entrata (ADP 691) Pincharo: Libro di uscita (ADP 692)	Pincharo: Libro di salariati (ADP 755)	
1491	Pincharo: Libro de entrata et de usitta et per i debituri (ADP 695)		Latin: Libro di entrata e uscita (ADP 694)
1492	Pincharo: „Giornale di spesa” (ADP 754)		Latin: Registro di entrate 1492–1494 (ADP 696) Latin: Libro di entrata e uscita 1492–1494 (ADP 701, az ADP 696 folytatása) Latin: Libro di cucina 1492–1494 (ADP 697) Libri di spese 1492–1494 (ADP 700) illeggibile Olasz: Conti di guardaroba 1492–1496 (ADP 1505) (ferrarai:) Libro de benefitii 1492–1493 (ADP 756)
1493	Pincharo: Libro di entrata e dei debitori (ADP 699)	Pincharo: Registro dei salariati (ADP 698)	
1494	Pincharo: Libro di entrata e dei debitori (ADP 704)	Pincharo: Registro dei salariati (ADP 702) Olasz: Registro dei salariati (ADP 703)	

Év	Főkönyv	„Salláriumkönyv”	Egyéb kötet
1495			Olasz: Giornale (ADP 705) Olasz: Registro di uscite (ADP 706) Olasz, latin: Libro di entrata 1495–1497 (ADP 707) Olasz: Spese ordinarie et straordinarie 1495–1497 (ADP 708)
1496			
1497			Olasz: Entrata e uscita 1497–1498 (ADP 709) Olasz: Spese di guardaroba 1496–1497 (ADP 757) (ferrarai:) Conti di cassa 1497–1500 (ADP 758)

A számadáskönyvek bevezetőszövegei

1) Jhesus[95]

Introito de tucte provente delo archiepiscopato de Strigonio pervenute in le mano del magnifico et reverendo misser Bernabo Brancia preposito maior et gubernator de detto archiepiscopato, tanto deli residue per esso accollate dele introite delo anno 1486 como de tutte altre introite ordinarie et extraordinarie de questo presente anno 1487, sero piu chiaramente per lo presente libro seriatim apparera alo quale me remecto. Facto per mano de me Laurenzo Theodato de Aversa scrivano de dicto archiepiscopato quale introito incomenza die Luni primo Januarii 1487 ut supra.

2) Jhesus[96]

Libro de tucte provisioni pagate per lo magnifico messer Cesaro Valentini etc. como governator delo archiepiscopato presente de Strigonio, tanto de quelle incomenzano da questo di in nante videlicet die martis XVIIo aprilis 1487 che esso signor gubernator piglio la possexione dela governacione de dicto archiepiscopato dale mano del reverendo messer Bernabo Brancia como governatore era primo de ditto archiepiscopato et eciam dio de tucte provisiune occorse per nomo del prefato archiepiscopato in tempo de esso messer Bernaba dale XI di de jenero

[95] Quinterno di registro delle entrate, ASMo, ADP, nr. 683. 1r.
[96] Libro de tucte provisione pagate, ASMo, ADP, nr. 684. 1r.

predito 1487 per tucta questa presente dicta jornata. Le quale provisiune occorse in ditto tempo ne e stata pagata parte per lo ditto messer Bernabo et parte ne e restata ad pagare pero piu chiaramente per lo libro per me facto de esse provisiune et consignato in le mano et posse del prefato messer Cesaro se demostra alo quale me remecto etc. Quale libro e composto per me Laurencio Theodato de Aversa, scrivano del prefato archiepiscopato die et anno ut supra.

3) MccccLxxxvii a di XXIII Setembrio[97]

Al nome sia e possa essere de lo eterno et onipontente Idio e de la gloriossa madre verzine Maria et de misser santo Alberto, patroni di questa intrada e de tutta la trionphale corte del ciello che mi dianno gratia di bene prinzipiare meglio seguire et optimamente fenire con salute de l'anima mia.

Questo libro sie de cartte 114 signade informa picolla, coperto di brasilio rosso senza coreze, signatto ⊠ et he de lo illustrissimo et reverendissimo don Ypolito da Este de Ragona, figiolo de lo illustrissimo duca di Ferrara, reverendissimo archiepiscopo di Strigonio. E qualle mi servira per libro generalle di ogni cossa: per questo primo anno segondo l'ordine in fra scritto, tenuto per mane di mi Piero Pincharo scrivano: di questo archiepiscopato di comandamento di la maesta di madama la regina d'Ongaria: et delo illustrissimo et reverendissimo archiepiscopo, mio signore.

Da carte una per fina a carte sesanta il ditto libro mi servira per usitta et per boletta di salariati in questo modo, zoe capitulando le spesse a cossa per cossa le qualle spesse serano fatte per mano di messer Stephano Bachiano provisore di questa intrada meso per la maesta di madama la regina et simil mente le page lui dara.

Da carte sesanta per fina carte 66 notaro alcuni debitori et creditori: qualli lassa messer Cesaro Valentino al suo partire como apare per una scrita di sua manno per el libro di Lorenzo d'Aversa fu scrivano in suo tempo.

Da carte carte (sic!) sesanta sei per sina a carte 114 notaro tutta la intrada de danari qualle pervenera a le mane de ditto provisore et de arzenti, et se altra intrada achadera quella gi notaro, riportandomi a questo libro con annotazione se qualche errore gi fosse per non saper tropo ben questo costume di Ongaria.

Noto che adi 22 sopra ditto misser Cesaro Valentino feze le sue rasoni con messer Bernardo Vitalle scribano de la maesta di Madama et el reverendo misser Beltrame di Costabelli prothonotario prese el governo messer Stephano Bachiano provisore za havea l'ofizio suo qualle he di exigere et fare ogni spesa. Et io como scrivano notaro como di sopra ho ordinato.

[97] Libro generale di spese ed entrate, ASMo, ADP, nr. 682. 2r.

4) MCCCLXXXVIII a di primo zenaro[98]

Al nome sia de l'onipotente Idio e de la gloriossa verzene Maria et de miser santo Adalbertto confalonero di questo archiepiscopato et de tutta la trionfalle corte celestialle amen.

Questo libro in forma mezana de cartte 140 signatte coperto de brasilio rosso in corezado con zinque coreze rosse intitulado A de l'anno 1488, sera tenuto per manno de mi Piero Pincharo scribano de questo archiepiscopato messo per la sua maesta de madama ali servizii et bediencia delo Illustrissimo et Revedendissimo dom Yppolito da Este de Ragona electo e confirmato archiepiscopo de Strigonio el qualle libro sera tenuto et ordinatto come qui sotto dechlararo.

Chiamase questo libro de intrada nel quale da cartte una per fina a cartte zinque notaro tutto quello che in danari overo arzento intra ad intrada, per contto di resti de la intrada de l'anno 1487. Et da cartte sei per fina a carte 124 notaro tutto quello che in danari overo arzento vira a intrada per conto di questo anno 1488. Et da cartte 125 per fina a carte 140 che e la fine de questo libro notarovi tutti li debitori del castello de l'anno pasatto et quelli che si crearono questo anno: per dezime o altro et a chadauno faro una partida viva azio che senpre si possa mostrare le rasone sue particular mentte a chadauno et quanto pagarano poneroli al capitullo de la intrada ordinaria chiamando le cartte.

Notto che general mente ogni intrada venera nele mane de misser Stephano Bachiano provisore de questo castello a lo qualle mi riportto se piui o manco serra perche non notaro se no quello che gi vedero scoderre over dira haver scosso lui over el revederndo prothonotario misser Beltrame che lo onipotente Idio mi conzeda el ben prinzipiare meglio seguire e perfectamente fenire, com salutte de l'anima mia con grazia de la sua maesta de madama e del reverendissimo signor mio.

5) 1489. in Strigonio adi primo zenaro[99]

Al nome sia de l'onipotente Idio et de la gloriosa verzene Maria et di miser santo Adalberto patrone et confalonere di questo archiepiscopatto.

Questo libro di carte centto quaranta doe signade in forma picolla coperto di coro negro stampado senza coreza alcuna sie de lo illustrissimo et reverendissimo don Yppolitto da Este de Aragona eletto et confirmatto archiepiscopo di Strigonio, tenutto per manno de mi Piero Pincharo de Parma scrivano de sua reverendissima signoria. Nel quale gi notaro tutta la intrada che in danari pervenera ale mane del provisore over alli offiziali a quello deputatto al qualle

[98] „Libro de intrada" ASMo, ADP, nr. 686. 2r.
[99] Libro di entrata, ASMo, ADP, nr. 688. 2r.

mi riportto. Ancora gi notaro tutti li debitori i quali per comtto de la intrada sopraditta sono et serano chreati. Che lo onipotente Dio mi lasa bene prinzipiare meglio seguire et optimamente finire, com salute de l'anima mia et gratia del excellentissimo et reverendissimo padron mio. Chiamase questo libro: libro B de intrada de lanno 1489 como qui sotto apare.

14 . B . 89

6) 1489 in Strigonio a di primo zenaro[100]

Al nome sia de l'onipotente Idio et di la gloriosa virgine Maria et de miser santto Adalberto confalonero e patrone di questa archiepiscopatto.

Questo libro in forma picola qualle ha cartte overo fogli centto novanta quatro signatte, copertto di coro negro stampado senza coreza alcuna, sie de lo illustrissimo et reverendissimo don Ypolito da Este de Aragona, eletto et confirmatto archiepiscopo di Strigonio sera tenutto et ordinatto per man di mi Piero Pincharo da Parma scrivano de racione de sua illustrissima et reverendissima signoria, el qualle libro mi servira per usita generalle de tutti li danari serano spesi per li officialli de sua reverendissima signoria, sigondo che mi constara per li libri overo polize del provisore et thesaurero overo de altri officiali che de comissione del reverendissimo per spendirano. Servirame ancora ditto libro per boletta de li salariati et quanto gi sera datto per contto di salario si in danari como in altre cose notaro. Ancora per aricordo notagrogi li debitori de le spese fatte et de quilli che danari scoderano per le spese. Che lo onipotente Idio et la gloriosa verzene mi conzeda el bene principiare meglio seguire et optimamente finnire com onore et salutte de l'anima mia et com gratia del reverenissimo et illustrissimo signore mio.

Chiamasa questo libro: libro B de Usita 1489, como qui sotto apare.

14 B 89

7) 1490. in Strigonio adi primo zenaro[101]

Al nome sia de l'onipotente Idio et di la gloriosa vergine Maria et di misser santto Adalberto episcopo, patrone et confalonero di questo archiepiscopatto.

Questo libro el qualle sie in fomra picola et ha cartte centto et disette signatte, copertto di coro sotoli roso, stampatto senza coreza alcuna, sie de lo illustrissimo et reverendissimo don Yppolitto da Este de Aragonia, eletto et confirmatto archiepiscopo di Strigonio. Tenutto per mano di mi Piero Pincharo da Parma scrivano di racione di sua illustrissima et reverendissima Signoria nel qualle gi notaro tutta la intrada di danari che in questo anno serano scosi per man del

[100] Libro di uscita, ASMo, ADP, nr. 689. 2r.
[101] Libro di entrata, ASMo, ADP, nr. 691. 2r.

provisore over de altri offiziali azio diputati. Et notarogi li debitori che sono per resto di la intrada de l'anno pasatto, et quelli che si chiarano per contto di questo anno al qualle libro io mi riportto. Che lo eterno Idio mi lasa bene principiare meglio seguire et optimamente finire com salutte di l'anima et contento del reverendissimo patrono mio. Amen.

Chiamasa questo libro C 1490 de intrada, como qui sotto apar

14 C 90

8) 1490. in Strigonio adi primo zenaro[102]

Al nome sia e posa essere de l'onipotente Idio et di la gloriossa verzene Maria et di miser santo Adalberto episcopo et patrone di questo archiepiscopato.

Questo libro el qualle sie in forma picola et ha carte centto quarantaquattro signate, coperto di coro rosso stampatto senza coreza, sie de lo illustrissimo et reverendissimo don Hyppolito da Este di Aragonia, eletto et confirmato archiepiscopo di Strigonio, tenutto per mano de mi Piero Pincharo da Parma scribano di razione de sua illustrissima et reverendissima signoria, nel qualle gi notaro tutti li danari che se spendirano per mano del suo thesaurero overo altri officialli azio deputati, capitulando le spese como qui denanzi per la tavolla se videra. Eszentando li danari che se darano per conto di salario i qualli serano posti separati nel libro di salariati. Ancora gi notaro tutti li creditori di sua reverendissima signoria exzepto che per conto di salario. Che lo onipotente Idio per sua misericordia mi conzeda el bem prinzipiare meglio seguitare et optimamente fenire con sanita et salute de l'anima mia amen.

Chiamase questo libro Libro C di usita de l'anno 1490, como qui soto apare.

Usita

14 C 90

9) 1491 in Strigonio[103]

Al nome de l'onipotente Idio signiore et di la gloriosa vergine Maria et di misser santo Adalberto patrone di questo archiepiscopatto.

Questo libro in forma picola ligatto et coperto di coro rosso fu fatto senza coreza alcuna qualle ha cento otanta doe carte sigome suo de lo illustrissimo et reverendissimo domino Hippolito da Este de Aragonia eletto et confirmato archiepiscopo de Strigonio fo tenuto per mano e mi Piero Pincharo scribano de recion de sua reverenissima et illustrissima signoria, qualle mi servira per libro de intrada et di usitta et per debitori in questo modo zoe da carta una per fina a

[102] Libro di uscita, ASMo, ADP, nr. 692. 2r.

[103] „Libro de entrata et de usitta et per debituri" ASMo, ADP, nr. 695. 2r.

carte sesanta mi servira per intrada et da carte sesanta una per fina a carte cento et trenta 130 mi servira per uficio di spese et da carte cento trenta per fino a carte cento otanta per debitori. Che l'onipotente Idio mi facia bene principiarre meglio seguire et optimamente finire con salute de l'anima mia al qualle libro pero mi riportto et excusandomi si erore gi sia amen.

[Chiamase] questo libro D de intrada et de usitta.

D

10) 1493 in Strigonio[104]

Al nome sia de lo onipotente Idio et di la gloriossa vegine Maria et di misser santto Adalberto patrone e confalonero di questa alma giesia di Strigonio et di tutta la corte celestialle amen.

Questo libro in forma picolla, coperto di corro rosso senza coreze alcuna stanpatto di grosso intitulatto libro effo zioe libro F de intrada 1493 qualle si ha cartte 124 signatte sie de lo illustrissimo et reverendissimo don Hyppolito da Este de Aragona eletto et confirmatto archiepiscopo di Strigonio, tenuto et ordinato per mano di mi Piero Pincharo da Parma scribano di racione di sua illustrissima et reverendissima signoria qualle mi servira per libro de intrada de danari et arzento che virano ala camara archiepiscopalle, et ancora gi notaro li debitori de ditte intrade como qui sotto chiaro notarro e prima.

Da cartte una per fina a carte setanta gi notaro tuti li membri overo specie de intrade como qui davanti per la tavolla si vedera.

Et da cartte setanta due per fina a carte centto vintiequattro che sera la ultima gi notaro nominatamente tutti li debitori de dite intrade, como per ditta tavola si vedera intendando pero di quanto serra a mia saputta et tutto sia per ordinacione et comisione de la maesta di la signoria reverendissima et di mom signor reverendissimo et di misser Beltrame di Costabelli gubernator di el reverendissimo et de ditta intrada. Che lo onipotente Idio per sua chlemencia mi conzeda el bem primcipiar meglio seguirre et optimamente finirre com salute di l'anima mia e guadagno del corpo amen.

Intrada e debitori

14. F. 93

[104] Libro di entrata e dei debitori, ASMo, ADP, nr. 699. 2r.

11) 1494 in Strigonio[105]

Al nome de l'onipotente Idio sia et di la gloriosa vergine Maria et di miser santo Adalberto patrone et gonfalonero di questa alma giesia di Strigonio et de tutta la corte celestiale.

Questo libro in forma picola coperto di roso senza coreza … fatto alonga … qualle ha carte novanta se… si como aparre s…… clarissimo et reverendissimo signor cardinale Ippolito da I Este, ten[uto] et ordinato per [mano] suuo scribano di racione el q[ualle]… de intrada de danari et arzento …… de sua signoria intendando pero de quanto … per non essermi lasatto farre el mio … gubernatori e f…… i nel qualle libro …… gi notaro che sorta de intrada seranno… nanzi aparera la qualle… una per fina a carte quaranta… che sera 96 gi notaro… meglio sepero et poro (sic!) per ….fare l'utile del patrono …. intendere al meglio … el ben principiar … corpo et santia de l'anima.

Chiamasi questo libro libro de intrada G. 1494, come sotto per el segno chiaramente si comprende.

Intrada e debitori

14 G 94

12) 1494 a di primo gienaro in Strigonio[106]

Al nome sia et possa essere de l'onipotente Idio et di la sua gloriossa marde vergine Maria et di misser santto Alberto patrone et confalonero di questa alma giesia de Strigonio amen.

Questo libro in forma picolla qualle ha cartte centto trenta otto signatte coperto di coro rosso ligatto senza coreza alcuna sie de lo illustrissimo et reverendissimo signor cardinalle don Yppolito da Este archiepiscopo de Strigonio, tenutto et orinatto per man de mi Piero Pincharo scribano di sua signoria reverendissima, el qualle libro mi servira per boletta overo libro de salariati sopra el qualle gi notaro de mia manno tutti li salariati de sua signoria, la convencione loro et quantto gi sera datto per contto de provisione si de danari como di ogni altra cossa et tutto sia di comisione di sua signoria reverendissima overo del gubernator suuo o di la maesta di la signora regina. Ancora gi notaro tutti li resti che avanciano li servitori licenciati overo morti intendando pero di quantto sera com saputta mia. Che lo onipotente Idio mi lassa per sua misericordia el

[105] Libro di entrara (sic!) e dei debitori, ASMo, ADP, nr. 704. 2r. A kötet rongálódása miatt nem olvasható a szerző neve, de a szöveg és az íráskép hasonlósága miatt szinte biztosan kijelenthetjük, hogy Piero Pincharo de Parma-ról van szó.

[106] Registro dei salariati, ASMo, ADP, nr. 702. 1r.

bene principiare meglio seguire et optimamente finir com salute di l'anima mia et gratia del signor mio illustrissimo et reverendissimo.

Chiamasi questo libro libro G di salariati de l anno mille quatro centto nonanta quatro, como qui sotto apar

Salariati

14. G. 94

13) 1494[107]

In nomine domini amen. Questo libro el quale e di carte cento cinquanta sirá chiamato lo libro de li salariati nel quale siranno descritti tutti li salariati del castello et arcivescoado di Strigonia cosi gente d'arme come etiam guardiani et offitiali del castello de lo anno presente 1494 con li salarii loro et etiam li loro pagamenti … occ. int… come…. dita et primo.

[107] Registro dei salariati, ASMo, ADP, nr. 703. 1r. A kötet szerzője ismeretlen itáliai, feltehetően Piero Pincharo de Parma tanítványa.

Szovák Márton

Itáliai levelek regesztái az akadémiai másolatgyűjteményből

Összefoglaló a MTAK Kézirattárának 4936/VI és VII. csomóinak feldolgozottságáról

Az akadémiai kézirattárban őrzött itáliai levélmásolatok kiadási, feldolgozottsági állapota nagyon eltérő, a XIX–XX. század fordulóján működő kutatók (Berzeviczy Albert és Óváry Lipót) csak a legfontosabb – illetve kutatási területükhöz legközelebb álló – levéltöredékek kiadására, regesztázására vállalkoztak. Az OTKA 81430-as projekt keretében kaptam azt a feladatot, hogy dolgozzam fel a 4936-os doboz VI és VII. csomóiban őrzött másolatokat.

Jelen cikk első részében igyekeztem az Óváry[1] által fel nem dolgozott levelek kapcsolatrendszerét felfejteni és azokat történelmi keretbe ágyazni. A dokumentumok történeti hátterének felvázolásához Kubinyi András, Kristó Gyula és Engel Pál műveit használtam fel.[2] A leveleket tematikusan csoportosítottam, így megkönnyítendő a köztük lévő kapcsolatok feltárását. Ugyanakkor tisztában vagyok azzal, hogy a legtöbb levél nem sorolható tiszta csoportba, hiszen több témát is érintenek, így rendszerint a hangsúlyozott mondanivaló szerint állítottam össze az egyes fejezetekhez a leveleket. A függelékben található a VI. és VII. csomó jelenlegi feldolgozottságát mutató táblázat, amelyben összegyűjtöttem a létező szövegkiadásokat és regesztákat, valamint a hiányzó összefoglalókat is pótoltam.

Aragóniai Beatrix második házassága

A magyar kutatók számára jól ismert, hogy Aragóniai Beatrix és II. Ulászló házasságát több tényező is akadályozta: a király eljegyzése Bianca Maria Sforzával és házassági megállapodása Brandenburgi Borbálával. Az özvegy királyné számára viszont fontos lett volna új házasságának érvényessége, hogy a magyar politikára gyakorolt befolyását megtarthassa, ezért Ulászló 1492-es válóperét meg akarta akadályozni. Ehhez igyekezett felhasználni családi kapcsolatait, elsősorban unokahúga, Beatrice d'Este és ennek férje, Ludovico il Moro milánói herceg támoga-

[1] Óváry 1890.
[2] MagyTört 1998; Kubinyi 1996; 2001.

tására számított. Segítségüket személyre szóló magánlevelekben[3] kérte 1495 októberében. Mindkét levél felét elfoglalják a családot érintő jókívánságok és udvariassági formulák. Az egészségügyi és gazdasági jókívánságokon túl Beatrix aggodalmát fejezi ki a franciák itáliai behatolását illetően. Úgy vélte, hogy a nápolyi Aragóniai-ház gyötrelmei Ludovico il Morót is megérintették, de nem tudta, hogy „VIII. Károly benyomulását a félsziget egyik legnagyobb hatalmasságának, Ludovico il Morónak mozgolódása okozta".[4] Ezeket a részeket követően Beatrix kéri a milánói herceget, hogy írjon Rómába, unokahúgát pedig arra, hogy ajánlja férje figyelmébe a királyné kérését. A hercegnéhez írt levélben Beatrix nem fejti ki a problémáit, de a hercegnek címzettben pontosan leírja, hogy kitől vár segítséget Rómában: Ascanio Maria Sforza bíborostól, Ludovico testvérétől, aki együttműködhet a királyné szentszéki követével is. Természetesen mindkét címzett pozitív választ[5] adott Beatrixnak már novemberben. A hercegné kiemeli, hogy nem került nagy fáradságába meggyőzni a herceget. A jó kapcsolatot fenntartandó Beatrix 1496 februárjában misszilist[6] küldött milánói rokonainak, akiket biztosított hálájáról és kérte őket, hogy Giovanni Battista Carrafa nápolyi követen keresztül is tartsák a kapcsolatot. Ezt a levelet Carrafa megmutatta Milánó velencei követének, Ottaviano Vimercatinak is, aki erről tájékoztatta megbízóját.[7] 1496. július 22-én a magyar királyné megköszönte a milánói herceg addigi támogatását. Utóbbi levelében[8] az ismételt segítségkérésen túl konkrétan megnevezi az októberi levélben[9] már említett követét, Giovanni di Moncaiót.

A korábbi kutatók nem vették figyelembe a királyné és hercegné közti levelezést, sem az *Acta Beatricis* sem Óváry másolatgyűjteménye nem említi ezeket a dokumentumokat. Ennek oka, hogy a hercegeknek írt levelek mellett a feleségének szóló példányok nem egészítik ki új információkkal az előbbiekben olvasottakat. A levélírás egyazon udvar urának és úrnőjének bevett szokás volt a reneszánsz diplomáciában.[10]

A Sforza testvérek, Ludovico és Ascanio több levelükben érintették Aragóniai Beatrix ügyét. Ezek közül kettő Estei Hippolit címcseréjével is foglalkozik, mindkettőt Ludovico küldte. Az 1496. július 23-i keltezésűben[11] azt tanácsolja testvé-

[3] MTAK Ms 4936 VI 15 és 16.

[4] Storit 1974: 1249. Az idézett helyet Paul Renucci írta. „[la] spedizione di Carlo VIII [fu] causata dall'irrequietezza di uno dei maggiori potentati della penisola, Ludovico il Moro".

[5] MTAK Ms 4936 VI 17 és 18.

[6] MTAK Ms 4936 VII 5.

[7] MTAK Ms 4936 VII 7.

[8] MTAK Ms 4936 VII 22.

[9] MTAK Ms 4936 VI 16.: „nostro homo, qual è in Roma".

[10] Vö.: Folin 2001.

[11] MTAK Ms 4936 VII 23. Számomra ismeretlen okok miatt Berzeviczy a levelet 22-ére datálja. Vö.: Berzeviczy 1914: XXXVI és 341.

rének, hogy mondjon le az egri püspökségről, mert ebben az esetben Bakócz Tamás (megszerezve az egri püspökséget) kieszközölné a magyar királyi házasság kihirdetését, ezzel megmentené Beatrix és az Aragóniai-ház becsületét, és megszabadítaná II. Ferdinánd nápolyi királyt és unokahúgát a családi gondok okozta aggodalmaktól. Fél év elteltével, december 18-án ír újra a herceg az öccsének,[12] ebben ismételten igyekszik meggyőzni a lemondásról, hiszen cserébe birtokokat kapna mind a magyar királyi pártól, mind az új nápolyi királytól (Federicótól, Beatrix öccsétől). Ennek a levélnek közvetlen hatását is ismerjük, Ascanio három nap múlva lemondott az egri püspökségről.[13] A másik két misszilisben a Beatrix házasságát megerősítő pápai brévékről van szó. 1496. október 6-án Ascanio értesíti bátyját, hogy a spanyol király ösztönzésére elérte, hogy a pápa kibocsássa a királyné házasságának javát szolgáló brévéket.[14] Bár Ascanio – az előző levélben általa írottak szerint – megtette, ami tőle telt, 1496. november 9-én Ludovicónak ismételten sürgetnie kellett a dokumentumok kibocsájtását, hogy azokat be lehessen mutatni a november végére tervezett magyar országgyűlésen.[15] A herceg ismét említi az egri püspökség ügyét is. Felettébb meglepő az utalás az országgyűlésre, a *Magyar történelmi kronológia* nem ír 1496. novemberi országgyűlésről, sőt semmilyen pontos adatot nem említ 1496. augusztus 2. és 1497 eleje között,[16] 16 valószínűleg egy követ tévedése okozhatta a félreértést.

További öt levél érinti Beatrix házassági ügyét, melyeket egyszerű időrendben fogok bemutatni. Az 1496. április 8-i keltezésű, latin nyelven írott levél[17] I. Miksa későbbi német-római császár utasításait tartalmazza a velencei dózséhoz, a pápához és Aragóniai Ferdinánd szicíliai királyhoz küldött követe, Bernardo de Polham számára. A két általános rendelkezésen túl (mutassa be a credentialis levelet a pápának és Bernardo működjön együtt Filiberto Naturellivel, Miksa másik követével) a német király arra kéri a pápát, hogy hirdesse ki Ulászló és Beatrix házasságát, tekintet nélkül a férfi Brandenburgi Borbálával kötött házassági egyezségére. Indoklásként tájékoztatja a pápát a magyar trónöröklést érintő, a pozsonyi békében meghatározott érdekeltségéről. Bernardónak ezekről az ügyekről Beatrix és II. Ferdinánd nápolyi király követeivel egyeztetnie kellett. Ezek egyike volt a már említett Giovanni di Moncaio. Miksa arra is kérte a pápát, hogy ne hagyja, hogy Estei Hippolit elcserélje az érseki címét, mert magához hű embert akart az érseki székben látni.

[12] MTAK Ms 4936 VII 47.
[13] Vö.: MTAK Ms 4936 VII 48.
[14] MTAK Ms 4936 VII 35.
[15] MTAK Ms 4936 VII 41.
[16] MTK: 324.
[17] MTAK Ms 4936 VII 9.

1496. április 9-én Erasmo Brasca, a Milánói Hercegség birodalmi udvarba delegált követe jelentést[18] írt urának, amelyben beszámol a magyarországi hírekről. A levél nagy része Corvin János tevékenységéről szól és a későbbiekben lesz ismertetve. De a levél végén Erasmo tájékoztatja a herceget arról, hogy Beatrixnak Mátyás halála után minimalizálnia kellett udvari kiadásait. A királyné reméli, hogy Ulászló nem keres másik feleséget, de Bakócz Tamás szerint a magyar király és Brandenburgi Borbála házassága már megköttetett.

1496 szeptemberében a milánói herceg tájékoztatta spanyolországi követét, hogy mind a Szentszéknél, mind a német udvarban tegyen meg minden tőle telhetőt Beatrix támogatására,[19] továbbá latin nyelvű levelet küldött több magyar nemesnek,[20] amelyben kijelenti, hogy Beatrix a herceg és II. Ferdinánd nápolyi király támogatását élvezi, sőt a spanyol király is a házasság beteljesedését támogatja. A levél érdekessége, hogy Ferdinánd ekkor napok óta halott volt. Berzeviczy a király halálának nyilvánosságra hozatalának dátumára (október 7.) utaló megjegyzést fűz a másolathoz: „Ez már *két* nappal előbb meghalt, amit a levélíró még nem tudhatott." Viszont a király már valószínűleg október 5-én elhunyt.[21]

Ludovico Sforza a spanyol királynak is küldött egy misszilist,[22] szintén latin nyelven, amelyben tájékoztatja, hogy mindent meg fog tenni a magyar királyné támogatására.

Az egyházi címek cseréje

Ludovico Sforza élénk levelezést folytatott a ferrarai udvarral, hogy ezáltal is támogassa rokonát, Beatrixot. Ferrara hercege ebben az időben Ercole d'Este, Hippolit esztergomi érsek apja volt.

1495 elején Hippolit ferrarai otthonában tartózkodott, ezért az a veszély fenyegette, hogy elveszíti érseki címét. A milánói herceg ezt igyekezett megakadályozni, hiszen Hippolit Magyarországra utazását szorgalmazta Beatrix királyné érdekében. Ezért amikor Ercole d'Este tájékoztatta fia helyzetéről, azt megerősítendő azonnal írt Rómába Ascanio fivérének.[23] Ebben kéri, hogy segítse elő a bíborosi kalap megküldését Hippolit részére, mivel annak átadása az érsek elutazása miatt meghiúsulhat. Maga Ludovico is utasította Alvise Becchettit, aki ekkortájt a pápa

[18] MTAK Ms 4936 VII 11.
[19] MTAK Ms 4936 VII 31.
[20] MTAK Ms 4936 VII 36.
[21] Vö.: Brunelli 1996.
[22] MTAK Ms 4936 VII 37.
[23] MTAK Ms 4936 VI 6.

és Milánó közötti ügyekben közvetített,[24] hogy figyelmeztesse a ferrarai udvart a lehetséges problémára. Hippolit ünnepélyes bíborosi kreációjára végül 1498 januárjában került csak sor,[25] valószínűleg csak ekkor vette át a kalapot is.

Egy bő évvel később, 1496. július 23-i levelében[26] Ludovico kifejti, hogy a nápolyi király szerint az lenne a legnagyobb segítség Beatrixnak, ha az ifjú érsek nem térne vissza Magyarországra, és elcserélné érseki címét. Ő viszont korábbi álláspontjához hűen azt javasolja, hogy Hippolit tartsa meg az esztergomi érsekséget, és térjen vissza székhelyére méltóságához illően komoly udvartartással. Ugyanezeket az információkat ferrarai követének, Antonio Viscontinak is elküldte.[27]

Milánó ferrarai követe 1496. szeptember 23-án jelentette a hercegnek, hogy Ercole d'Este támogatja fia címének elcserélését, ezért két követet is küldött a pápához a cseréhez szükséges megerősítés végett.[28] Így tehát Ercole herceg Ludovico Sforza akarata ellenében cselekedett. Saját meggyőződését egy misszilisben fejtette ki, amelyben kijelenti, hogy fia nem utazik a télen Magyarországra, amíg le nem zárulnak a tárgyalások Bakócz Tamással, akinek Ercole egyébként ígéretet tett a csere véghezvitelére.[29] Miután a milánói herceg megkapta Ercole d'Este ezen levelét, 1496. november 9-én újra írt neki, hogy meggyőzze Hippolit Magyarországra küldéséről,[30] és emlékeztesse arra, hogy ha a fiú Itáliában marad, súlyos gondokat okoz Beatrix királynénak, aki pedig mindig is anyai szeretettel fordult az érsek felé.

Talán Ludovico ezen levelének is köszönhetően Ercole d'Este átgondolta a helyzetet, és végül elküldte fiát Magyarországra. 1496. november 9-én levélben értesítette erről a döntéséről Aragóniai Beatrixot.[31] Az utazás hírét meghallva Ludovico efeletti örömét egy levélben fejezte ki Ferrara hercegének.[32] Felhívta Ercole figyelmét arra, hogy Hippolit udvarának összetételét gondosan ellenőrizze. Egy nappal az után, hogy a ferrarai herceg értesítette Beatrixot fia utazásáról, Hippolit elindult Ferrarából. Erről a jelentős eseményről Milánó követe, Antonio Visconti, egy rövid levelet írt hercegének.[33] Az érsek Treviso környékén találkozott egy magyar követtel, akitől megtudta, hogy Ulászló engedélyezte számára, hogy Itáliában maradjon. Amint Hippolit november 16-án visszatért Ferrarába, Anto-

[24] Criniti 1970.
[25] Eubel 1914: II, 53.
[26] MTAK Ms 4936 VII 24.
[27] MTAK Ms 4936 VII 25.
[28] MTAK Ms 4936 VII 32.
[29] MTAK Ms 4936 VII 38.
[30] MTAK Ms 4936 VII 40.
[31] MTAK Ms 4936 VII 42.
[32] MTAK Ms 4936 VII 43.
[33] MTAK Ms 4936 VII 44.

nio Visconti értesítette erről a milánói herceget.[34] A ferrarai hercegnek nem volt ilyen sürgető a milánói udvar értesítése, és csak a következő napon írt ide.[35] Elmagyarázta, hogy a magyar király engedélyezte Hippolitnak, hogy további két hónapra Itáliában maradjon, és arra kérte, hogy ne induljon el azelőtt, hogy elcserélte volna az esztergomi érsekséget az egri püspökséggel. A királynak ezen kívánságából jól látszik, hogy Beatrixszal ebben az ügyben is érdekellentétben állt.

Ludovico il Moro több levelet írt Ascanio bátyjának is, hogy elérje a pápai segítséget Beatrix részére és Ascanio lemondását az egri püspökségről. A testvérek között is követek közvetítettek, Ludovico megbízottja Stefano Taverna, Ascanio követei Gaspar del Paradiso és Bartolomeo Saliceto voltak. 1496 tavaszán Stefano Taverna ismertette Milánó hercegének véleményét az egri püspökségről Ascanióval.[36] Április 14-i levelében azt írta Ludovicónak, hogyAscanio küldött egy követet Milánóba Gaspar del Paradiso személyében, és ezért nem szükséges referálnia a hercegnek.

Ascaniónak később írnia kellett Ludovicónak,[37] mert úgy tűnt, hogy nagy eltérés van a herceg és a két meg nem nevezett követ („de quale […] fu parlato") véleménye között a püspökség ügyében. A helyzet tisztázása végett megígérte, hogy nagy gondossággal fogja tájékoztatni Bartolomeo Salicetót, aki mindezt hűen adja majd Ludovico tudtára. Ascanio bíboros részletes levelét Bartolomeo Saliceto mellett Stefano Taverna is megkapta, aki azonnal értesítette megbízóját a kapott misszilisekről, és további szolgálatait felajánlotta neki.[38]

Ludovico írt testvérének 1496 szeptemberében is.[39] Ez alkalommal kérte, hogy Ascanio késleltesse a lehetséges határig a címcsere megerősítését, mert Ercole d'Este szeptember 23-i leveléből[40] megtudta, hogy azt megakadályozni már nem lehet. A késleltetés közös érdeke volt II. (Aragóniai) Ferdinánd spanyol és I. Miksa német királynak. A spanyol király közvetlenül is sürgette a bíborost, ezt Ascanio 1496. október 6-i leveléből[41] tudjuk, amit a milánói hercegnek írt.

Ascanio 1496 decemberéig tudta hátráltatni a csere megerősítését, amikor lemondott az egri püspökségről Bakócz Tamás javára. Egy a milánói hercegnek írt levélben részletesen elmagyarázza döntésének okait.[42] Az Este családtól megkapta a lodi-i Szent Péter apátságot, II. Ulászlótól pedig a szekszárdit. Ily módon

[34] MTAK Ms 4936 VII 45.
[35] MTAK Ms 4936 VII 46.
[36] MTAK Ms 4936 VII 12.
[37] MTAK Ms 4936 VII 13.
[38] MTAK Ms 4936 VII 15.
[39] MTAK Ms 4936 VII 34.
[40] MTAK Ms 4936 VII 32.
[41] MTAK Ms 4936 VII 35.
[42] MTAK Ms 4936 VII 48.

elhárult a legnagyobb jogi akadálya a címcserének és Bakócz Tamás gazdasági elképzelései is teljesültek. A hivatalos címcsere végül csak egy évvel később zajlott le.

Beatrix nápolyi rokonai is próbálták minden módon segíteni a királynét. Francesco Casati, a nápolyi udvarba delegált milánói követ útján a nápolyi „Nagy" királyné („Regina Grande") arra kérte Ludovicót, hogy akadályozza meg a címcserét.[43] Ebben az évben két királyné élt Nápolyban, mindkettőt Giovannának hívták. Jelen levélben a „nagy" melléknév minden bizonnyal az idősebb királynét hivatott jelezni, I. Ferdinánd özvegyét és Beatrix mostohaanyját. A másik Giovanna a regnáló II. Ferdinánd felesége volt.

Az egyházi címcsere körüli intrikák a birodalmi udvarban is visszhangot keltettek. A vonatkozó ügyekről Cajazzo grófja, signore Galeotto és a már említett Erasmo Brasca tájékoztatták Ludovico il Morót. 1496. április 9-én a milánói herceg utasította Brascát, hogy exkuzálja Miksánál, mivel Ludovico nem tud mit tenni az esztergomi érsekség ügyében.[44] Brascának tájékoztatnia kellett a királyt az életveszélyről is, ami Hippolitra várt Magyarországon, és arról, hogy az érsek biztonsága fontosabb a milánói hercegnek, mint Beatrixé. Ludovico csatolta Ercole d'Este leveleit is, és megparancsolta Brascának, hogy kövesse a ferrarai herceg utasításait is.

Kis idő múlva Brasca továbbította Miksa leveleit Milánóba, amik az esztergomi érsekség tulajdonjogára vonatkoztak.[45] Ezeket a leveleket Ercole d'Estének és fiának címezték a milánói hercegen kívül. Brasca szerint Miksa ezeket a leveleket egy nápolyi követ kérésére írta, így a tartalmukat nem kell túl komolyan venni. A követ azt jelentette, hogy a következő nap be fogja mutatni a leveleket a ferrarai hercegnek is.

Ludovico Sforza következő levelét 1496. szeptember 26-án keltezte és Cajazzo grófjának és signore Galeottónak címezte.[46] Valószínűleg az eltelt idő alatt Erasmo Brasca visszatért Itáliába Miksa udvarából. Milánó hercege elküldte Ercole d'Este leveleit a német királynak. Ezek a misszilisek a ferrarai herceg válaszait tartalmazták Miksának, aki azt kérte, hogy a herceg ne hagyja elcserélni az esztergomi érsekséget. Ludovico megígérte a Miksának, hogy nem válaszol Ercolénak, mielőtt megismerné az ő véleményét.

[43] MTAK Ms 4936 VII 30.
[44] MTAK Ms 4936 VII 10.
[45] MTAK Ms 4936 VII 18.
[46] MTAK Ms 4936 VII 33.

Magyarországi események

A magyar nemesek úgy gondolták, hogy Corvin Jánost leszerelték Magyarország déli területeivel és a Szlavónia hercege címmel, de a sértett ifjú továbbra is a király ellenében tevékenykedett. Természetesen Ulászlónak Corvin szövetségeseivel, így Újlaki Lőrinccel is meggyűlt a baja, akit 1495. március végén verte le, ekkor Lőrinc Pécsett kért kegyelmet.[47] A király győzelmének híre gyorsan, már március 29-én Velencébe ért, ahonnan a Sforza követek rögvest tájékoztatták a milánói udvart.[48]

Corvin János 1495-ben megkapta a horvát és szlavón bánságot, mégis a következő év januárjában[49] Frangepán Bernáttal, sógorával, együtt megpróbáltak felkázadni Ulászló ellen. A milánói udvar – diplomáciai leveleik tanúsága szerint[50] – a belháborúban a király oldalán állt, ezt egy misszilis[51] útján Ascanio Sforzával is tudatták. Frangepán mozgolódásait Velencében már 1495 augusztusában érzékelték, ekkor titokban járt ott, de nagy számú serege mellé további komoly erősítést tervezett.[52] Végül ők is elbuktak, és Corvint megfosztották báni szerepétől. 1498-ban a király és Corvin János békét kötöttek.[53] Ezalatt a diplomatáknak foglalkozniuk kellett a törökökkel is, akik folyamatosan nyomultak előre Közép-Európa felé. Néhány dokumentum Ludovico il Moro levéltárából tanúsítja Mátyás törvénytelen fiának felforgató tevékenységét és az oszmán hadműveletek visszhangját a velencei és a német udvarban.

Erasmo Brasca levele, amit 1496. április 9-én írtak és Beatrix házasságának kapcsán is említettem, Corvin János politikai tevékenyégét ismerteti.[54] Ulászló egyik követe megérkezett Miksa udvarába, és tájékoztatta a királyt, hogy a törökhöz küldött magyar követek megújították a békeszerződést, és hogy Ulászló aggódik Corvin János tevékenysége miatt. Érdeklődtek Miksától az „illustrissima signoria", tehát Velence nyújtotta segítségről is. Brasca beszámolt arról, hogy Pozsonyból egy magyar barátja érkezett, ahol Ulászló székelt. Ez az úriember tájékoztatta Brascát, hogy a magyar nemesség nagy része (pl.: Frangepán Bernát, Thuz Oszvald zágrábi püspök) Szlavónia hercegét támogatják, csak Bakócz maradt hűséges a királyhoz. Beszél egy bizonyos conte Stefano nehéségeiről is (talán Szapolyai István), aki a király segítségére szorult, mivel nem csatlakozott Corvin János társaságához. Brasca a levél ezen részét azzal a megállapítással zárja, hogy

[47] MTK: 323.
[48] MTAK Ms 4936 VI 7.
[49] MTK: 323.
[50] MTAK Ms 4936 VI 1.
[51] MTAK Ms 4936 VI 2.
[52] MTAK Ms 4936 VI 14.
[53] Vö.: MagyTört 1998: 355.
[54] MTAK Ms 4936 VII 11.

mindazok a magyar nemesek, akik a Drávától délre tartózkodnak, nem engedelmeskednek Ulászlónak.

Az április 18-án kelt levélben, amit Ludoviconak írtak, Angelo da Firenze és Erasmo Brasca beszámolnak a német király gazdasági problémájáról.[55] Miksa egy új adót, a *gemeiner Pfennig*-et (közfillért), vezette be a wormsi birodalmi gyűlésen, de a németek (akik közül minden 15 év felettinek adózni kellett volna) megtagadták a befizetést, mert halloták, hogy a magyar-török békeszerződést megújították. Miksa tanácsot kért Ludovico il Morótól, de a későbbiekben sem tudta behajtani a pénzt, az adót 1505-ben el is törölte.[56]

Ludovico április 28-i válaszában megköszönte Brascának a tájékoztatást a magyarországi helyzetről.[57] Bölcsnek minősíti Miksa azon döntését, hogy várakozik a törökellenes ligának nyújtott segítséggel. Utasítja követét, hogy erősítse meg a német királyt ebben a döntésében, és értesítse, ha Ulászló véleménye változna. Ebben a levélben a milánói kancellária a császárt királyi felségként *(maestà regia)* említi, ami szokatlan jelenség a vizsgált corpusban, ugyanis a kilenc Brasca és a milánói herceg közötti levélből csak két olyan van, amelyekben nem császári felségként *(maestà cesarea)* hivatkoznak Miksára. Alaposabban megfigyelve a leveleket jól látszik, hogy a milánói kancellária törekedett Miksa címének szakszerű használatára, ennek Erasmo Brasca nem szentelt komoly figyelmet.

1496. július 13-án Milánó Velencébe delegált követe, Battista Sfondrati, jelentést írt Ludovico hercegnek,[58] amiben értesíti, hogy a törökök erődítésekbe kezdtek Nándorfehérvár környékén.

A másolatok között megtaláljuk egy levél két rövid részletét, amit a milánói követek írtak a birodalmi udvarból 1496. augusztus 22-én.[59] Galeazzo Visconti és Erasmo Brasca az első részletben tájékoztatja a milánói herceget, hogy a havasföldi vajda meghalt. A második lemásolt részben cáfolja a saját előző híradását azt írva, hogy nem a vajda halt meg, hanem egy másik havasföldi nemes.

Meg kell még említeni egy a vizsgált állagba valószínűleg tévesen besorolt másolatot,[60] ami az 1499-es évből származik és tematikailag is kirí a többi dokumentum közül, hiszen Velence és az Oszmán Birodalom közötti háborúval,[61] konkrétan a Zaránál állomásozó török had Cattaro felé mozgásával foglalkozik.

[55] MTAK Ms 4936 VII 16.
[56] Vö.: Vajnági 2009: 183.
[57] MTAK Ms 4936 VII 17.
[58] MTAK Ms 4936 VII 21.
[59] MTAK Ms 4936 VII 27.
[60] MTAK Ms 4936 VII 26. A másoló a dokumentum végi dátumozásnál 1499-et írt, de a lap tetejére, ahol a levéltári információk olvashatóak, 1496-ot, valószínűleg ezért került a VII-es csomóba a másolat.
[61] Cogo 1899.

Függelék: Az MTAK 4936/VI–VII. csomók feldolgozottsága

Jelmagyarázat a „Kiadás” oszlophoz:

- Római számok: A teljes szövegű kiadás sorszáma az *Acta Beatricis*-ben: Berzeviczy 1914.
- Kerek zárójel: A regeszta sorszáma Óváry másolatgyűjteményében: Óváry 1890.
- Szögletes zárójel: A teljes szövegű kiadás sorszáma a szakdolgozatomban: Szovák 2014.

MS 4936	Keltezés	Kibocsájtó–Címzett	Kiadás
VI 1	Milánó, 1495. január 14.	Ludovico Maria Sforza – II. Jagelló Ulászló	
Ludovico il Moro levele II. Ulászló magyar királyhoz, akit tájékoztat Tristano di Torti milánói átutazásáról Magyarországról Rómába menet. Továbbá megerősíti mind maga, mind Ascanio testvére és a magyar király közötti jó kapcsolatot.			
VI 2	Milánó, 1495. január 14.	Ludovico Maria Sforza – Ascanio Maria Sforza	
Ludovico Maria Sforza levele Ascanio Sforza bíboroshoz, melyben Tristano di Torti látogatásáról tájékoztatja a bíborost. A követ szerint a magyar király pozitív érzésekkel fordul a Sforza testvérek felé.			
VI 3	Milánó, 1495. január 17.	Ludovico Maria Sforza – Ascanio Maria Sforza	(781) – Óvárynál februári dátum szerepel!
VI 4	Milánó, 1495. január 25.	Ludovico Maria Sforza – Bakócz Tamás	(779)
VI 5	Ferrara, 1495. február 6.	Ercole d’Este – Ludovico Maria Sforza	(780)
VI 6	Milánó, 1495. feburár 11.	Ludovico Maria Sforza – Ascanio Maria Sforza	
Ludovico il Moro tájékoztatja Ascanio Sforza bíborost, hogy tudomására jutott a ferrarai herceg révén, hogy ha Hippolit nem tér vissza záros határidőn belül székhelyére, akkor elveszti az esztergomi érsekséget. Így a herceg kénytelen volt fiát Magyarországra küldeni. Ludovico egyetért a visszatéréssel, és arra kéri Ascaniót, hogy támogassa Hippolitot és erősítse pozícióját.			
VI 7	Velence, 1495. március 29.	Sforza követek – Ludovico Maria Sforza	
A Velencébe delegált milánói követek jelentik Ludovico il Morónak, hogy Magyarországon a király nagy hadsereggel vonul fel a lázadó bárók, elsősorban Újlaki Lőrinc boszniai herceg ellen.			
VI 8	Ferrara, 1495. április 14.	Ercole d’Este – Ludovico Maria Sforza	(783)
VI 9	Orvieto, 1495. június 2.	Ascanio Maria Sforza – Ludovico Maria Sforza	(784)
VI 10	Reggio, 1495. július 11.	Ercole d’Este – Ludovico Maria Sforza	(786)
VI 11	Milánó, 1495. július 16.	Ludovico Maria Sforza – Taddeo Vimercati	(787)
VI 12	Velence, 1495. július 20.	Taddeo Vimercati – Ludovico Maria Sforza	(788)
VI 13	Róma, 1495. július 26.	Ascanio Maria Sforza – Ludovico Maria Sforza	(789)
VI 14	Velence, 1495. augusztus 15.	Taddeo Vimercati – Ludovico Maria Sforza	
Taddeo Vimercati jelenti Ludovico il Morónak, hogy a Velencében feltűnő háromezer lovas vezetője valószínűleg a titokban járó Frangepán Bernát, aki további két-háromezer fő toborzására készül.			

VI 15	Esztergom,1495. október 4.	Aragóniai Beatrix – Beatrice d'Este	[1]
Aragóniai Beatrix magyar királyné levele Beatrice d'Este milánói hercegnéhez, melyben rokoni jókívánságait küldi. Sajnálattal közli, hogy a francia támadás ellen nem tud Ludovico Sforza milánói herceg segítségére lenni. Továbbá kéri, hogy (házassági) ügyeit ajánlja a milánói herceg figyelmébe.			
VI 16	Esztergom, 1495. október 4.	Aragóniai Beatrix – Ludovico Maria Sforza	CCXIX (790)
VI 17	Milánó, 1495. november 9.	Beatrice d'Este – Aragóniai Beatrix	[3]
Beatrice d'Este milánói hercegné köszönetét fejezi ki Aragóniai Beatrix magyar királynőnek a jókívánságokért, és biztosítja, hogy családjával együtt jó egészségnek örvendenek. Közli továbbá, hogy a királynő ügyeit férje, Ludovico Sforza elé terjesztette, aki írt is Rómába ezek előmozdítása végett.			
VI 18	Milánó, 1495. november 9.	Ludovico Maria Sforza –Aragóniai Beatrix	CCXX (791)
VI 19	Esztergom, 1495. december 1.	Aragóniai Beatrix – Ludovico Maria Sforza	CCXXI (792)
VII 1	Milánó, 1496. január 8.	Beatrice d'Este – Aragóniai Beatrix	(793)
VII 2	Milánó, 1496. január 8.	Ludovico Maria Sforza – Aragóniai Beatrix	CCXXII (793)
VII 3	Augsburg, 1496. február 2.	Erasmo Brasca – Ludovico Maria Sforza	(794)
VII 4	Ferrara, 1496. február 16.	Ercole d'Este – Ludovico Maria Sforza	(795)
VII 5	Esztergom, 1496. február 29.	Aragóniai Beatrix – Ludovico Maria Sforza	
Aragóniai Beatrix levele Ludovico il Moróhoz, melyben megköszöni a herceg támogatását és jóindulatát, amelyről Givoanni Battista Carrafa nápolyi követtől értesült. Ügyeiben, melyekről Carrafa is tájékoztatni fogja, továbbra is számít a milánói herceg segítségére.			
VII 6	Ferrara, 1496. március 1.	Ercole d'Este – Ludovico Maria Sforza	(797)
VII 7	Velence, 1496. március 14.	Ottaviano Vimercati – Ludovico Maria Sforza	
Ottaviano Vimercati jelenti Ludovico il Morónak, hogy Giovanni Battista Carrafa nápolyi követ megmutatta neki Beatrix levelét.			
VII 8	Róma, 1496. április 7.	Stefano Taverna – Ludovico Maria Sforza	CCXXVII (796)
VII 9	Füssen, 1496. április 8.	I. Miksa – Bernardo de Polham	CCXXIX (800)
VII 10	Milánó, 1496. április 9.	Ludovico Maria Sforza – Erasmo Brasca	[7] (802)
VII 11	Füssen, 1496. április 9.	Erasmo Brasca – Ludovico Maria Sforza	CCXXX (801)
VII 12	Róma, 1496. április 14.	Stefano Taverna – Ludovico Maria Sforza	[9]
Stefano Taverna követ jelenti Ludovico Sforza milánói hercegnek, hogy ismét beszélt Ascanio Sforza bíborossal az egri érsekség ügyéről. A bíboros szerint Tavernának nem kell az ügyben jelentést tennie Milánó felé, hanem a bíboros valószínűleg Gaspar del Paradiso követét fogja a herceghez meneszteni.			
VII 13	Róma, 1496. április 15.	Ascanio Maria Sforza – Ludovico Maria Sforza	[10]
Ascanio Sforza bíboros közli Ludovico Sforza milánói herceggel, hogy az egri érsekség felcseréléséről eddig a herceg beszámolójától teljesen eltérő tájékoztatást kapott. Ezért az összes rendelkezésére álló információt meg fogja írni Bartolomeo Saliceto követnek, aki tájékoztatni fogja a herceget.			
VII 14	Augsburg, 1496. április 17.	Erasmo Brasca – Ludovico Maria Sforza	[11] (803)

VII 15	Róma, 1496. április 18.	Stefano Taverna – Ludovico Maria Sforza	[12]
Stefano Taverna követ jelenti Ludovico Sforza milánói hercegnek, hogy Ascanio Sforza bíboros rábízta a Bartolomeo Salicetonak írt leveleket, melyekben részletesen le van írva a bíboros álláspontja az egri érsekség ügyéről. Valamint közli, hogy ha a herceg ez ügyben további megbízást ad neki, ő azt maradéktalanul teljesíteni fogja.			
VII 16	Augsburg, 1496. április 28.	Erasmo Brasca, Angelo da Firenze – Ludovico Maria Sforza	[13] – a másolaton 18-i dátum szerepel
Erasmo Brasca és Angelo da Firenze követek levelei Ludovico Sforza milánói herceghez, melyben jelentik, hogy a I. Miksa német király közölte velük, hogy a magyar király az egész birodalomban kihirdette, hogy békét kötött a törökkel. Emiatt késik a közfillérek befizetése, a kialakult helyzetben az uralkodó a herceg tanácsát kéri.			
VII 17	Milánó, 1496. április 28.	Ludovico Maria Sforza – Erasmo Brasca	[14]
Ludovico Sforza milánói herceg levele Erasmo Brascának, melyben kifejezi háláját és megállapítja, hogy a királyi felség kivárásos taktikája bölcs. Utasítja Brascát, hogy tartsa meg ebben a meggyőződésben, és változás esetén értesítse.			
VII 18	Innsbruck, 1496. július 5.	Erasmo Brasca – Ludovico Maria Sforza	[15]
Erasmo Brasca követ néhány levelet küld Ludovico Sforza milánói hercegnek, amelyeket a német király a milánói és ferrarai hercegeknek és Ippolito d'Estének írt az esztergomi érsekségről. A leveleket a király egy nápolyi követ kérésére állította ki, ezért a bíborosnak nem kell ezek szerint cselekednie. A leveleket a ferrarai hercegnek másnap mutatja be.			
VII 19	Velence, 1496. július 8.	Battista Sfondrati – Ludovico Maria Sforza	[16] (804)
VII 20	Imst, 1496. július 11.	Erasmo Brasca – Ludovico Maria Sforza	[17] (805)
VII 21	Velence, 1496. július 13.	Battista Sfondrati – Ludovico Maria Sforza	[18]
Battista Sfondrati követ jelenti Ludovico Sforza milánói hercegnek, hogy a törökök Nándorfehérvárnál erődítésekbe kezdtek.			
VII 22	Esztergom, 1496. július 22.	Aragóniai Beatrix – Ludovico Maria Sforza	[19] (806)
VII 23	Grosso, 1496. július 23.	Ludovico Maria Sforza – Ascanio Maria Sforza	[20]
Ludovico Sforza milánói herceg levele Ascanio Sforza bíboroshoz, melyben közli, hogy Ferrando nápolyi királytól megtudta, hogy a bíboros milyen gonddal foglalkozik Beatrix sorsával. Azt javasolja, hogy ha a bíboros ennyire szívén viseli a királyné sorsát, akkor mondjon le egri birtokairól Bakócz Tamás javára, hogy ezért cserébe a magyar püspök elérje a házasság beteljesítését a király részéről. Hangsúlyozza, hogy a királyné becsületének ily módon megmentése a nápolyi király, a milánói herceg és magának, Ascanio bíborosnak is családi érdeke.			
VII 24	Grosso, 1496. július 23.	Ludovico Maria Sforza – Ercole d'Este	[21] (808)
VII 25	Grosso, 1496. július 23.	Ludovico Maria Sforza – Antonio Visconti	[22]
Ludovico il Moro tájékoztatja Antonio Viscontit az Ercole d'Estének címzett levél tartalmáról, hogy ő is kérje a ferrarai herceget a Beatrix királyné érdekei mentén történő eljárásra: tehát ne hagyja, hogy Hippolit elcserélje érseki címét, és küldje vissza Magyarországra.			
VII 26	Velence, 1499. július 26.	Glandèves püspöke – Ludovico Maria Sforza	[23]
Glandèves püspöke jelenti Ludovico Sforza milánói hercegnek, hogy a Záránál állomásozó török hadseregről úgy tűnik, hogy kész a harcra, bár kétséges, hogy Kotor felé veszik az irányt, mivel az nagy távolságra van onnan. A törökök szándékait nehéz kiismerni, logikus lenne, hogy a hajóhad és a szárazföldi sereg kölcsönösen támogatják egymást.			

VII 27	Sondrio, 1496. augusztus 22.	Erasmo Brasca, Galeazzo Visconti – Ludovico Maria Sforza	[24]
Erasmo Brasca és Galeazzo Visconti követek közlik Ludovico Sforza milánói herceggel, hogy I. Miksa német király tudomására jutott a havasföldi vajda halála és a magyar nemesi és egyházi rendek szembenállása. A levél egy későbbi szakaszában a követek visszatérnek Havasföld helyzetére és helyesbítik, hogy nem a vajda, hanem egy másik úr halt meg.			
VII 28	Milánó, 1496. augusztus 24.	Ludovico Maria Sforza – Galeazzo Visconti	[25]
Ludovico Sforza milánói herceg válasza Galeazzo Visconti követnek, amelyben részletesebb tájékoztatást kér a magyar nemesek és egyháziak szembenállásáról.			
VII 29	Como, 1496. augusztus 26.	Baldassare de Pusterla – Ludovico Maria Sforza	[26] (810)
VII 30	Nápoly, 1496. szeptember 5.	Francesco Casati – Ludovico Maria Sforza	[27] (811)
VII 31	Vigevano, 1496. szeptember 22.	Ludovico Maria Sforza – Giovanni Girolamo Visconti	[28] (812)
VII 32	Ferrara, 1496. szeptember 23.	Antonio Visconti – Ludovico Maria Sforza	[29] (813)
VII 33	Tortona, 1496. szeptember 26.	Ludovico Maria Sforza – Cajazzo grófja, Galeotto	[30] (814)
VII 34	Tortona, 1496. szeptember 29.	Ludovico Maria Sforza – Ascanio Maria Sforza	[31] (815)
VII 35	Róma, 1496. október 6.	Ascanio Maria Sforza – Ludovico Maria Sforza	CCXXXVI (816)
VII 36	Corpeau, 1496. október 9.	Ludovico Maria Sforza – Szapolyai István et al.	CCXXXVII (817)
VII 37	Corpeau, 1496. október 10.	Ludovico Maria Sforza – II. Aragóniai Ferdinánd	CCXXXVIII (818)
VII 38	Ferrara, 1496. október 17.	Ercole d'Este – Ludovico Maria Sforza	CCXL
Ercole d'Este ferrarai herceg levele Ludovico Sforza milánói hercegnek, melyben közli döntését, hogy Ippolito d'Este nem fog visszatérni Magyarországra, különösen a téli hónapokban, mielőtt az érsekségek cseréjének ügye, amiről ígéretet tettek Bakócz Tamásnak, le nem zajlik. Továbbá megnyugtatja, hogy azon lesznek, hogy az ifjú bíboros udvartartása az eddiginél kisebb, de méltó legyen.			
VII 39	Lyon, 1496. október 22.	Michael Ritius – Hieronimus	[36]
Michael Ritius levélben közli a firenzei herceg követével, Hieronimusszal, hogy de Clarni monsignore követségbe ment a spanyol királyhoz és a magyar királyhoz menesztett követek is elindultak.			
VII 40	Vigevano, 1496. november 9.	Ludovico Maria Sforza – Ercole d'Este	[37]
Ludovico Sforza milánói herceg levele Ercole d'Este ferrarai hercegnek, melyben ismét, Beatrix királyné kérésére jelzi, hogy szeretné, ha Ippolito d'Estét atyja visszaküldené Magyarországra és minőségi kísérettel látná el. Ezzel Beatrix magyar királyné méltóságát támogatná a ferrarai herceg, ellenkező esetben komoly kárt okozna neki.			
VII 41	Vigevano, 1496. november 9.	Ludovico Maria Sforza – Ascanio Maria Sforza	CCXLI (822)
VII 42	Ferrara, 1496. november 9.	Ercole d'Este –Aragóniai Beatrix	CCXLII (821)
VII 43	Vigevano, 1496. november 10.	Ludovico Maria Sforza – Ercole d'Este	[40] (823)
VII 44	Ferrara, 1496. november 10.	Antonio Visconti – Ludovico Maria Sforza	[41]
Antonio Visconti levele Ludovico Sforza milánói herceghez, melyben értesíti, hogy Ippolito d'Este aznap kilenc órakor elindult Magyarország felé.			

VII 45	Ferrara, 1496. november 16.	Antonio Visconti – Ludovico Maria Sforza	[42] (824)
VII 46	Ferrara, 1496. november 17.	Ercole d'Este – Ludovico Maria Sforza	CCXLIII (825)
VII 47	Milánó, 1496. december 18.	Ludovico Maria Sforza – Ascanio Maria Sforza	[44]
Ludovico Sforza milánói herceg levele Ascanio Sforza bíboroshoz, melyben kéri, hogy a Giovanni de Moncaión keresztül tett ígéretét az egri érsekségről lemondásról váltsa be, ezzel elősegítve II. Ulászló és Beatrix királyné házasságának rendeződését. Ezért cserébe nem csak a magyar királytól, de Federico nápolyi királytól is hálára és fizetségre számíthat.			
VII 48	Róma, 1496. december 21.	Ascanio Maria Sforza – Ludovico Maria Sforza	CCXLV (826)

Armando Nuzzo

*Kiadatlan levelek Hunyadi Mátyás magyar királlyá választásáról a Milánói Állami Levéltárban (1458)**

Hunyadi Mátyás 1458. január 24-én lezajlott királlyá választása és az ezt megelőző események ismertek a történészek számára, csakúgy, mint a vonatkozó források.[1] Az alábbiakban viszont két olyan, a milánói kancellárián kelt levélről lesz szó, melyeket eddig a szakirodalom nem azonosított. Kiadásuk a függelékben olvasható.[2] A misszilisek, amelyeket a Cicco Simonetta vezette személyes kancelláriában (Cancelleria Segreta) állítottak ki, általánosságban nem tesznek hozzá újdonságot a kialakult történelmi képhez, de megerősítik más forrásokból származó ismereteinket a magyar királyság politikai helyzetéről 1458 első felében, továbbá tanúsítják a folyamatosságot a milánói hercegek Közép-Európát és a Balkánt érintő diplomáciai stratégiájában. Jelen munkámban szinte kizárólag történelmi forrásként közelítek a dokumentumokhoz, habár méltóak lennének a milánói, humanizmuskori állami misszilisek stílusának példájaként való tanulmányozásra is.

Sem a királyválasztást megelőző hónapok, sem Mátyás uralkodásának első hónapjai, legalábbis 1459 első feléig, nem az egyetértés jegyében teltek. Az országgyűlés, ahol 1458. január 24-én megválasztották a királyt, Pesten zajlott. A választást a Hunyadi-pártiak és ellenfeleik között bonyolult viták előzték meg, a két csoport végül január 12-én, Szegeden egyezett meg.[3] A megállapodásba egy házassági ígéretet is belefoglaltak, amely szerint Mátyásnak feleségül kellett volna vennie

*Köszönöm Domokos Györgynek, Giuseppe Frassónak és Mátyus Norbertnek a tanulmány és a kiadás előkészítésében nyújtott segítséget.

[1] Kaprinai 1771: II, 7–11; Teleki 1853: X, 3–50 és 565–577 (CCLXXVI–CCLXXX számú dokumentumok); Fraknói 1890: 48–74; Fraknói 1911: 9–27; Székely 1988: 92; Kubinyi 2001: 42–44; E. Kovács 1990: 30–32; Pálosfalvi 2009: 48–51; Lupescu 2008: 191–195 továbbá, rövid szövegekkel: Jászay 1994: 3–4 és Teke 1994: 19–20. Pálosfalvi Tamás (Pálosfalvi 2013) vizsgálta felül nemrég az uralkodás első két évét, azoknak új értelmezését nyújtva.

[2] Kizárólag Fraknói (Fraknói 1911: 361, 3. jegyzet) tesz említést a két levél egyikéről (amelyet Szilágyi Mihálynak küldtek), közli a keltezést (hibásan, június 6-ra) és egy lefordított mondatot (lábjegyzetben jelzi, hogy a dokumentumot az ASMi őrzi, a jelzet megadása nélkül). Más Olaszországban őrzött történeti és diplomatikai jellegű munkákban és magyar témájú forrásokban nem találtam ezekről említést.

[3] Teleki 1853: X, CCLXXVI, 565–569.

Garai Annát, Garai László és Alexandra tescheni hercegnő – a Hunyadiak legjelentősebb ellenfeleinek – lányát. Mindez a fiatal király távollétében zajlott, aki az elhunyt V. László király túszaként Prágában, Podjebrád György cseh kormányzó fogságában volt. Mátyást csak február 9-én szabadították ki: Strážnicében fogadta egy küldöttség, amelynek tagja volt többek közt Horogszegi Szilágyi Mihály, Magyarország kormányzója, és húga, Erzsébet, Mátyás anyja, valamint Vitéz János váradi püspök.[4] Már a kiszabadítás is súlyos következményekkel járó egyezségeket vont maga után: hatalmas váltságdíj fizetését aranyforintban és az ifjú Mátyás házassági ígéretét Podjebrád lányának. Ez utóbbit maga a fogságban lévő Mátyás fogadta el 1457 decemberében, és a szabadulás és átadás napján Podjebrád Györggyel oklevelekben rögzítették.[5] Mátyás ígérete ellentmondott mindannak, amit Szegeden a januári egyezménybe foglaltak, bár úgy tűnik, hogy ez utóbbi aláírásának pillanatában senki sem tudott a prágai megállapodásról.[6] Nagyszombat városán és Esztergomon keresztül az új király győzelmi pompával vonult be Budára február 14 én.[7] Mátyás ekkor épphogy betöltötte tizenötödik (az egyik alább idézendő olasz forrás szerint tizenhetedik) életévét, nem kétséges tehát, hogy a választáshoz és kiszabadításhoz vezető egyezségek létrejöttében azok játszották a kulcsszerepet, akik Magyarország sorsát a kezükben tartották (a birtokolt várak száma és jelentősége, továbbá a vezényelt hadsereg nagysága révén): Szilágyi Mihály és Erzsébet.[8] Prominens szerepe volt Juan de Carvajal legátusnak,[9] S. Angelo bíborosának, és Vitéz János váradi püspöknek is. A szembenállók végül egy nehéz, szinte nem is remélt kompromisszumra jutottak. A megválasztást és trónra lépést a bizonytalanság és változékonyság hónapjai követték, melyek során az uralkodó és a tanácsadói átalakították a királyi tanácsot a méltóságok és tisztségek – korántsem egyhangúan elfogadott – újraelosztásával.

Ebben az időszakban a milánói herceg Velence magyarországi követétől kapott híreket az új király uralkodásáról, amint azt Pietro Tommasi a dózséhoz intézett leveleinek számos másolata bizonyítja, melyeket a milánói regisztrumokban

[4] A Mátyás király által Strážnicében kibocsájtott oklevél (Teleki 1853: CCLXXIX, 575) szerint a küldöttség tagjai (aláírási sorrendben Szilágyi Erzsébet és Mihály, valamint Vitéz János után): Szilassi Vince váci püspök, Rozgonyi János erdélyi vajda, Guthi Ország Mihály *magister ianitorum*, Marcali János horvát bán és Somogy grófja, Hédérváry Imre (itt macsói bánként), Rozgonyi Sebestyén *magister agasonum*, Báthory István *magister dapiferorum*.

[5] Teleki 1853: CCLXXIX és CCLXXX, 573–577.

[6] Ld: Pálosfalvi 2013: 347–350. Tehát a házassági ígéret csak akkor jutott a magyar küldöttség és maga Szilágyi tudomására, amikor az ifjú királyt fogadták (ezt az álláspontot elutasította Fraknói 1913: 55). Pálosfalvi érvelése szerint ez a tény befolyásolta Szilágyi és az uralkodó viszonyát.

[7] Kaprinai 1771: II, 12–18.

[8] Pálosfalvi 2009: 48; Szilágyi Mihályról l. a Fraknói féle életrajzot (Fraknói 1911).

[9] Vö. Fraknói 1889.

és más levéltári egységekben őriztek meg.[10] Továbbá egy másik velencei, Moyse Bono, aki az itt közölt levelekben a magyar király udvari embereként tűnik fel, látta el magyarországi eseményekről szóló hírekkel Francesco Sforzát,[11] olyan naprakészen, hogy 1458. január 24-i jelentésében már hírt is adott Milánónak Mátyás megválasztásáról.[12] Más értesülések is érkeztek a milánói herceghez a többi itáliai udvarban hallott hírek alapján, sőt egyenesen a német-római császárhoz delegált milánói követtől is.[13] Ellenben mindkét itt – a Függelékben – közölt misszilis 1458. június 7-én kelt,[14] tehát a hercegi kancellária majdnem négy hónapig várt az újonnan megválasztott király köszöntésével. A Mátyásnak küldött üdvözlő levelében a herceg őszintén megírja, hogy megválasztásának hírei már korábban megérkeztek, de ezeket csak Szilágyi és Bono levelei erősítették meg. Ma azonban már tudjuk, hogy Bono levele – a fennmaradt másolatra írt jegyzet szerint – február 15-én érkezett Milánóba, míg Szilágyiét Budáról január 30-án küldték el, vélhetően nem sokkal később meg is érkezett. Feltéve, hogy a misszilisek és üzeneteket csak március elején, két hónappal a királyválasztás után olvasták el, így is három hónapnyi hallgatással számolhatunk.[15] A milánói kancellária nem szűkölködött a Magyarországról szóló híradásokban,[16] tehát a késlekedést valószínűleg annak a beláthatatlansága okozta, hogy Mátyás kikiáltását követni fogja-e a hatalom tényleges gyakorlása. Indokoltnak tűnik az óvatosság, tekintve, hogy Hunyadi Mátyás és Szilágyi Mihály a kikiáltást és az új király érkezését követően néhány hétig szinte egyenlő felekként, mondhatni társuralkodókként kormányoztak.[17] Erről az időszakról eltérő információk állnak rendelkezésünkre a különböző forrásokból. Mást-mást állítanak a diplomáciai levelek, a krónikák és az irodalmi források. Az 1470 és 1488 között írt Thuróczy-krónika például

[10] Ő írt jelentéseket január 23-án (ASMi, Sforzesco 650, 1457), 24-én (ASMi, Sforzesco 650, 1458; DEM: I. 3; vö. Mályusz 1988: 410) és 29-én (ASMi, Sforzesco 650, 1457). A jelentések gyakorta más misszilisek, vagy olyan jelentős dokumentumok másolataival együtt jutottak Velencéből Milánóba, melyeket más kancelláriák bocsátottak ki, és amelyek szorosan kapcsolódtak a tárgyalt eseményekhez (l. a táblázatot az I. Függelékben).

[11] Levelének teljes szövegét jelen publikációban adjuk közre először.

[12] ASMi, Sforzesco 650, részleges kiadás: Thallóczy–Áldásy 1907: CCCXI, 229–230 (vö. Székely 1988: 92; Fraknói 1911: 360, aki viszont azt állítja, hogy Bonót Alajosnak, nem Moysénak hívták). Bono írta a hercegnek, hogy Mátyás tizenhét éves.

[13] Ezeket a forrásokat széleskörűen felhasználja Fraknói (pl.: Fraknói 1896).

[14] Mindazonáltal sem a világos dátum, sem a regisztrumok pontos kronológiai sorrendjébe illeszkedés nem igazolják véglegesen, hogy a misszilisek dátuma a megírás vagy az elküldés idejét jelölik.

[15] Bono első közvetlen kapcsolatfelvétele és a herceg Magyarországra küldött két üdvözlő, hivatalos levele között nem találtam más dokumentumot a milánói levéltárban őrzöttek között.

[16] DEM: I, passim.

[17] Vö. Teleki 1853: III, 51 és a továbbiak, különösen 57 o.; továbbá Fraknói 1913: 76; és Lupescu 2008: 193.

ezekkel az eseményekkel kapcsolatban erősen elnagyolt, sokkal inkább az olvasó figyelmének megragadására összpontosít, mint a pontosságra és az események keltezésére. A krónika egyébként nem csak kronológiai hibákat tartalmaz;[18] nem terjed ki az uralkodás első esztendejének részleteire, és viszonylag rövid fejezetet szentel a királlyá történt kikiáltástól a megkoronázásig (1464) terjedő időszaknak. Ebben azt írja „Iste rex a suis regnicolis turbata habuit sui regiminis primordia, postquam autem viribus et animi discretione adolevit, quasi quodam gravi aquarum de diluvio emergens, omnia moderamine peroptimo complanavit". Ezt a mondatot követi annak a három háborúnak a rövid összefoglalása, amiket Mátyás uralkodásának első éveiben viselt (a törökkel, III. Frigyessel és Csehországgal).[19] Bonfini viszont elidőzik Mátyás uralkodásának kezdeteinél, megemlítve, hogy a megválasztással együtt előrelátható volt egy kormányzó kinevezése is Szilágyi személyében, hogy ezzel elkerüljék, „ne quid ex inscitia ac parva rerum experientia detrimenti respublica pateretur". A megjegyzés feszült légkört idéz fel, ami ebből eredhetett: „…ex decreto patrum Michael gubernator pronunciatur et in quinquennium potestas summa traditur, unde non mediocris est inter avunculum et nepotem suborta simultas et discordia, quam principes quoque adverse factionis, qui illi nimis invidebant, adauxere".[20] Bonfini visszatekintve és az uralkodó szemszögéből magyarázza az eseményeket, de az idézett helyen nagyobb figyelmet érdemel az író szándékánál maga a tény.[21] Ezekben a hónapokban történt, hogy az ifjú király, vagy esetleg a tanácsadói, elindítottak egy nyilvánvaló politikai manővert, hogy a lehető legnagyobb mértékben eltávolítsák a hatalomtól nem

[18] Thuróczy 1985: 257–259 (280–285); a pontatlanságokra vö. Mályusz 1988: passim.

[19] Thuróczy 1985: 260, 10–12 (286). Megjegyzendő, hogy Thuróczy összefoglalása teljes és hosszú fejezetet szentel Mátyás megválasztásának a tárgyalások leírásával együtt (*De electione domini comitis Mathie in regem*); és egy szinte független, bár meglehetősen rövid fejezet tárgyalja Hunyadi László Szilágyi Mihály által elrendelt exhumálását és méltó temetését Székesfehérvárott, hasonlóképpen Podjebrad alakját, Mátyás átadását és érkezését Budára (*Quomodo dominus rex Mathias de captivitate liberatus in Hungariam extitit reductus*).

[20] Bonfini 1941: III, IX, 91 (212). A teljes idézet így hangzik: „Preterea in eodem quoque conventu, cum Mathias annos septemdecim natus esset et nondum tanti regni compos existimaretur, pontifices cum optimalibus decrevere, ut adolescenti gubernator adiiceretur, ne quid ex inscitia ac parva rerum experientia detrimenti respublica pateretur. Quare, antqeuam conventus ille solveretur, ex decreto patrum Michael gubernator pronunciatur et in quinquennium potestas summa traditur, unde non mediocris est inter avunculum et nepotem suborta simultas et discordia, quam principes quoque adverse factionis, qui illi nimis invidebant, adauxere."

[21] Talán nem haszontalan felidézni, hogy Bonfini milyen módon osztja fel a számunkra érdekes események elbeszélését művének harmadik dekászban (IX. és X. könyv, l. Bonfini 1941: 206–237): IX. könyv, 1–204. sor: királyválasztás; 205–307. sor (a könyv vége): Mátyás családfája; X. könyv, 1–136. sor: a három Mátyás által nyitott front (Német-Római Birodalom, Oszmán Birodalom, Csehország); 137–187. sor: Szilágyi Mihály személyéről, kapcsolatáról Mátyással és az 1458. júliusi összeesküvésről Simontornyán.

csak Garai László nádort, hanem magát Szilágyit is, aki egyfajta társuralkodói szerepet játszott a politikában.[22] Néhányan a csúcsra jutottak, míg mások veszélyben érezték magukat: szinte a teljes klérus a királyt támogatta, elsősorban Vitéz János váradi és Vetési Albert nyitrai püspök; az ő oldalán álltak továbbá Guthi Ország Mihály és Rozgonyi Sebestyén: Mátyás az előbbit nádornak, az utóbbit erdélyi vajdának nevezte ki. A kinevezések nem hagyták közömbösen Garai Lászlót sem (aki addig nádor volt, és aki csak azzal a – később megszegett – kitétellel egyezett bele Mátyás megválasztásába, hogy a király feleségül fogja venni a lányát), de mindenekelőtt Szilágyi Mihály érdekeit sértették. Szilágyit véglegesen eltávolítani a hatalomból többet kívánt egy személycserénél, elsősorban egy erős hadsereg felállítását, amivel szembe lehet szállni vele, aki forrásaink szerint Mátyás kikiáltásának napján Pesten 15–20 ezer fős hadsereggel jelent meg, de a folyamat kétségtelenül elindult. Bonfini szerint Mátyás uralkodásának első napjaiban Szilágyi egy olyan nagybátyként tűnik fel, aki a teljes hatalmat akarja, de tekintettel kell lennie ifjú unokaöccse rendkívüli bölcsességére. Az ellenpárt bárói is igyekeztek minden módon rossz fényt vetni a kormányzóra, de Mátyás nem hagyta magát megtéveszteni.[23] Az érezhető törés Mátyás és Szilágyi között hamarosan, már az 1458-as országgyűlésen nyilvánvalóvá vált:[24] a kormányzó elhagyta az ülést július 26-án, és Simontornyára vonult vissza, ahol összeesküvést szervezett oldalán Újlaki Miklóssal és Garai Lászlóval. Ezt Mátyás ellenlépései és megtorlása követték, de a kormányzó ekkor hadseregével megjelent Buda kapui előtt. Mátyás egyezséget kötött vele, augusztus 8-án Szilágyi lemondott kormányzói hatalmáról, cserébe megkapta a Beszterce grófja címet.

A két hatalom tartósságát illető kételyeket fejezik ki a milánói levelek, amelyeket nem véletlenül küldtek ki ugyanazon a napon és hasonló formai és retorikai igényességgel a két főszereplőnek. Egyébként a firenzei kancellária is csak május 27-én írt a Mediciek nevében,[25] miután áprilisban (talán 26-án) Szilágyi követe személyesen hozta el a királyválasztás hírét és a kormányzó egy levelét.[26] Az ese-

[22] Vö. Fraknói 1890: 80–98 (az események elbeszélésével), Pálosfalvi 2013: 355. Fraknói szerint (Fraknói 1911: 75 és a továbbiak) – és érvelését Mályusz is elfogadja (Mályusz 1988, II, 410) –, Mátyás első számú tanácsadója Nagyvárad püspöke, a humanista Vitéz János sürgette Szilágyi Mihály eltávolítását az udvarból.

[23] Bonfini 1941: III, IX, 171–180 (217–218).

[24] Teleki 1853: III, 91 és a továbbiak; Lupescu 2008: 194; Pálosfalvi 2013: 359–362.

[25] Csak a Szilágyinak írt levelet őrizték meg, bár valószerűtlennek tűnik, hogy a Signoria ne írt volna a királynak is.

[26] ASF, Signori, Missive, 41, f. 12r. Nem tudtam ellenőrizni a dokumentumot, a jelzetet Teke 2013: 70, 25. jegyzetből idézem, viszont elolvashattam a másolatot, ami az MTA-ban található, jelzete: Ms. 4994, I, 526–529, n. 122. A firenzei levél (amit talán már Benedetto Accolti vagy Antonio Muzi állított össze, akik Poggio Bracciolini munkatársai voltak – vele kapcsolatban l. Marzi 1987: 221–223 e 229) említésre kerül Fraknói 1911: 361, 3. jegyzetében is. Stílusára és retorikai formájára nézve

mények folyásáról biztosabbnak (vagy talán jobban informáltnak) tűnik III. Callixtus pápa, aki már március 14-én üdvözölte a választást egy Carvajal bíboroshoz címzett, szép, humanista levelében,[27] és ezzel egyidejűleg más misszilisekben is, melyeket az újonnan megválasztott Mátyásnak,[28] Szécsi Dénes esztergomi érseknek,[29] továbbá Szilágyinak[30] és Magyarország minden nemesének és bárójának küldött.[31] De az is igaz, hogy május 26-án maga III. Callixtus is egyaránt írt Mátyásnak és Szilágyinak: az elsőt buzdította a törökök elleni háborúra, akikkel nem kellene békét kötni,[32] a másodikat biztosította lelki és anyagi támogatásáról, és javasolta neki, hogy segítse Mátyást: „carissimum in Christo filium regem … omni ratione adhorteris ut in sancto proposito suo permaneat". Ugyanezen a napon küldött egy levelet Hunyadi János özvegyének is: „…domum illius gloriose memorie et athlete Christi Iohannis, consortis tui…".[33] Az említést megtaláljuk a milánói levelekben is, melyek megemlékeznek Mátyás apjáról és bátyjáról – az 1456. augusztus 11-én elhunyt Hunyadi Jánosról és az 1457. március 16-án kivégzett Hunyadi Lászlóról.[34] Az új királyhoz intézett gratulációkban felidéződnek a török elleni harc tiszteletre méltó és dicső példaképei, vagyis az éppen uralkodóvá lett Mátyás rokonai. Miként az elődök, úgy az új király is védelmet nyújt majd a nyomasztó ottomán fenyegetés ellen.

Az itt közölt levelek értéke, mint a humanista kancelláriák összes leveleié, egyszerre történeti és irodalmi-retorikai. A történeti jelentőségükről fentebb megpróbáltam szerény és rövid összefoglalást adni. A Sforza-kancellária és általában

---

a levél hasonló a római Curián írottakhoz (l. közvetlenül alább) és bizonyosan sokkal kidolgozottabb és elegánsabb a milánói kancellária leveleinél. Az intitulatióban például a „iocundissime"-ként említett Szilágyit később „illustrissime princeps et amice honorande"-nak nevezik. A misszilissel Firenze a Szilágyi ismeretlen nevű követe által személyesen kézbesített levélre válaszolt, mely megtiszteltetésnek a firenzeiek nagyon örültek („Gratias etiam celsitudini agimus vestre, que non solum litteris sed per clarissimum oratorem hec nobis nota facere dignata est"). A levelezés másolata megtalálható az ASF, *Risposte verbali di oratori forestieri*, 1, 3v-ban, jómagam a MTA-beli másolatot olvastam: Ms. 4994, I, 530–532 (a szöveget közreadta Jankovits 1996: 77–78); vö. Teke 2008: 1500. Itt az olvasható, hogy Szilágyi követe személyesen hozta el a a kormányzó levelét, aminek tartalma nem különbözött attól, amit a követ szóban előadott (a levél sajnos nem került átírásra a regisztrumokban).

[27] Theiner 1853: CCCCLXXIX, 309. Vö. Kaprinai 1771: II, 20–21 és Fraknói 1890: 67–69. A stílusról és a tartalomról l. Jászay 1994, 4.

[28] Theiner 1853: CCCCLXXX, 311–312.

[29] Theiner 1853: CCCCLXXXI, 312–313.

[30] Theiner 1853: CCCCLXXXII, 313–314.

[31] Theiner 1853: CCCCLXXXIII, 314–315

[32] Theiner 1853: CCCCLXXXIV, 315.

[33] Theiner 1853: CCCCLXXXV, 316; és CCCCLXXXVI, 316–317.

[34] Egyes történeti rekonstrukciók szerint a fiatal Hunyadi János Milánóban tartózkodott 1431–1433 között Filippo Maria Visconti szolgálatában, és itt szoros barátságot ápolt Francesco Sforzával (vö. Banfi 1934).

a humanista Itália episztolográfiájában elfoglalt helyükről értekezni további tanulmányozást igényelne, amit jelen cikk keretében nem tudok elvégezni. Általánosságban a milánói- és különösen a Sforza-kancelláriáról fontos eredmények születtek már; természetesen ezek figyelembe vételével lehet további megfigyeléseket tenni a levélírók stílusát illetően.[35] Mindkét itt közölt regisztrumi másolat alatt Cicco Simonetta kézjegye – a jellegzetes C a lap alján – olvasható, amit a levél szövegével együtt a másoló írt be a gyűjteménybe. Viszont mivel nincs más jel, ami az ellenkezőjét támasztaná alá, a szöveg megfogalmazása Ciccónak tulajdonítható, bár ezt bizonyossággal nem állíthatom, mert nem ismerem levélírói stílusát, amire hivatkozhatnék. Végezetül számomra úgy tűnik, hogy nem maga a titkár másolta be a missziliseket a regisztrumba: a szövegben található hibák és helyesírási pontatlanságok ebben a korban egy nem különösebben művelt és a szövegre kevéssé figyelmes másoló munkáját feltételezik.

Az itt bemutatott szövegek adalékul kívánnak szolgálni a jól ismert és kiadott forrásokhoz, melyek Hunyadi Mátyás megválasztását érintik, egyszersmind a milánói-magyar diplomáciai kapcsolatok történetéhez, továbbá hasznos információkat nyújtanak a milánói kancellária 1450 körüli levélkibocsájtói gyakorlatának tanulmányozásához.

[35] Sajnos a témában közölt szövegeknek csak kis részét tudtam elolvasni: Santoro 1948; Soldi Rondinini 1994; Leverotti 1997; Covini 2008; Leverotti 2011.

I. Függelék

A Milánói Állami Levéltárban őrzött, jelen tanulmányban használt források

Dátum	Kibocsájtás helye	Küldő	Szerző	Címzett	Jelzet	Kiadás
1458. jan. 23.	Buda	Pietro Tommasi	ua.	Pasquale Malipiero, velencei dózse	ASMi, Sforz. 650 (1457)	Thallóczy–Áldásy 1907: CCCX[36]
1458. jan. 24.	Buda	Pietro Tommasi	ua.	Pasquale Malipiero, velencei dózse	ASMi, Sforz. 650 (1458, 1)	MDE, 1.
1458. jan. 24.[37]	Buda	Moyse Bono	ua.	Francesco Sforza	ASMi, Sforz. 650 (1457)	Thallóczy–Áldásy 1907: CCCXI[38]
1458. jan. 30.	Buda	Szilágyi Mihály	Sári Péter[39]	Francesco Sforza	ASMi, Sforz. 650 (1458)	MDE, 2.
1458. feb. 22.	Zara	Pietro, Friuli helytartója	ua.?	Francesco Sforza	ASMi, Sforz. 650 (1458)	MDE, 3.
1458. feb. 22.	Split	?	?	Split követe	ASMi, Sforz. 650 (1458)	MDE, 4.
1458. már. 19.	Lippa	Szilágyi Mihály	Vitéz János? Sári Péter?	Juan de Carvajal, pápai legátus Magyarországon	ASMi, Sforz. 650 (1458)	MDE, 11
1458 ápr. 14.[40]	Buda	Hunyadi Mátyás	Vitéz János?[41]	III. Frigyes császár	ASMi, Sforz. 650 (1458)	MDE, 10; MKL, 4.
1458. ápr. 21.	Buda	Pietro Tommasi	ua.	Pasquale Malipiero, Velencei dózse	ASMi, Sforz. 650 (1458)	MDE, 12
1458. jún. 7.	Milánó	Francesco Sforza	Cicco Simonetta	Hunyadi Mátyás	ASMi, Missive 38 (1458)	kiadatlan
1458. jún. 7.	Milánó	Francesco Sforza	Cicco Simonetta	Szilágyi Mihály	ASMi, Missive 38 (1458)	kiadatlan[42]

[36] Fraknói ismeri a levelet (Fraknói 1896: 17, 1. jegyzet; Fraknói 1911: 360).
[37] Milánóban február 15-én rögzítették a beérkező levelek között.
[38] Részleges kiadás.
[39] Vö. Fraknói 1911: 360.
[40] Pietro Tommasi április 21-én mellékletként küldte Velencébe.
[41] Várdai István kalocsai püspök, aki *vicecancellarius* volt, a (fő)kancellári címet Vitézzel osztotta meg, de a király inkább Vitézre támaszkodott, ezért előbbi távol tartotta magát az udvartól, legalábbis az uralkodás első éveiben (vö. Kubinyi 2000: 10).
[42] Említés: Fraknói 1911: 361, 3. jegyzetében.

II. Függelék

A szövegek kiadása

A *Missive ducali* [hercegi misszilisek] 38-as regisztruma papír alapú gyűjtemény, kiterjedése 300×200 mm, és az 1458. január és 1459. július 18. közötti leveleket gyűjti össze.[43] Az előlapon nagyméretű betűkkel a „Dux" [herceg] felirat olvasható. A titkár közvetlen ellenőrzése mellett, a Cancelleria Segretában fogalmazott levelekről van szó. Összesen hat levél található a regisztrumban, amelyek közvetlenül érintik Magyarországot, első megközelítésre a következők tűnnek kiadatlannak:

1. Pietro Tommasi követ Budáról küldött levelének másolata (1457. március 10., inc.: „Le ultime per me scripte ", ff. 66r–67 r–v; modern számozás szerint pp. 122–123);

2. V. László király levele a német-római választófejedelmekhez a törökellenes háborúról, Pietro Tommasi előző levelének mellékleteként elküldve (dátum nélkül, inc.: „Venit nobis in mentem nuper fraternitatibus vestris significasse", ff. 67 r-v; modern számozás szerint pp. 123-124);

3. Pietro Tommasi követ 1457. márciusának fontos eseményeiről készített, Budáról elküldött feljegyzéseinek másolata[44] (1457. március 15., inc.: „Da poi che a dì xii scrissi", ff. 68 r-v,; modern számozás szerint pp. 125-126);

4. Nándorfehérvár lakóinak (*Universitas populorum Nandoralbe*) levele Juan de Carvajalhoz, a S. Angelo bíborosához, egyben magyarországi legátushoz (bizonytalan keltezés, talán 1457. március 10., inc.: „Harum serie vestre nota facimus", f. 68v; modern számozás szerint p. 126);

5. Francesco Sforza milánói herceg Hunyadi Mátyás magyar királyhoz (1458. június 7., inc. „Etsi antea nuntiis et fama intellexeramus", f. 299v; modern számozás szerint p. 542; l. a függelékben közölt szöveget);

6. Francesco Sforza milánói herceg Szilágyi Mihály magyar kormányzóhoz (1458. június 7., inc. „Recepimus litteras excellentie domini similiter. Intelleximus ea", f. 300r; modern számozás szerint p. 543; l. a függelékben közölt szöveget).

A regisztrum szinte kizárólag a hercegség lombardiai városaiba küldött leveleket tartalmaz, tehát egyedinek tűnik a „magyar" anyag jelenléte a többnyire belpolitikai jellegű misszilisek között. Mivel ezeket kronológiai sorrendbe rendezték a csomók folytonosságának megszakítása nélkül, nem kétséges, hogy a munkafolyamat és a kancellária átírásainak ritmusát tartották szem előtt (tehát

[43] ASMi, Catalogo di sala VS6, *Registri delle Missive Ducali* (1447–1538), *Lettere per Stati esteri* (1455–1499). Sajnos nem tudtam kézbe venni az alábbi kötetet: Santoro 1961.

[44] Utal rá Pálosfalvi 2009: 45.

nincsenek véletlenül, vagy későbbi időkből bekötött levelek). Az ilyen típusú regisztrumokban nem csak kiküldött levelek, hanem levélminták (*exempla*) is találhatóak, melyek érdekesek lehetnek a tárgyalt témákra nézve. A szövegek szerzőségét illetően megjegyzendő, hogy a kancellárok vagy titkárok bizonyos mértékben a regisztrumokat sajátjuknak tekintették. Viszont nem mindegyikük tudott egy kódexet összeállítani az általa fogalmazott legfontosabb levelekből. Megszokott jelenség, hogy ezeket a levelezési regisztrumokba másolták be, és nem a Potenze estere [Külföldi hatalmak] jelzetű ládákban helyezték el, ahol a bejövő leveleket találhatjuk (szálas anyag [lapok és ívek], diplomáciai misszilisek eredetiben vagy másolatban). A katalógusban a 38-as regisztrumnál kifejezetten „Magyarország" megjelölés található, nem pedig az általános „külföld". A levelek így nem kerülték el azon tudósok figyelmét, akik az utóbbi százötven évben az olaszországi magyar forrásokkal többször is foglalkoztak. Mindazonáltal, mivel ezen kutatók közül kizárólag Fraknói tesz említést az egyik levélről, egy rövid kutatástörténeti vizsgálat arról győzött meg, hogy a levelek ismeretlenek, jelen pillanatban kiadatlannak tarthatjuk őket fenntartva a tévedés lehetőségét.[45]

A levelek kiadásakor konzervatív szövegközlői elveket követtem.[46] A latin szövegek esetében jelölés nélkül meghagytam az eredeti írásmódot (pl. *disccusiones, dutina, ellectam, finyturam, intellexcimus, solempniter, solempnitate, tranquilitate, volutatem*). Ezen sajátosságok talán megengedik azt a hipotézist, miszerint a leveleket nem maga a szerző, Cicco Simonetta másolta a másolatgyűjteménybe, hanem az egyik jegyző. Központoztam és tagoltam a szöveget.

Az olasz szöveg esetében az alábbi kritériumokat követtem: a dupla és szimpla hangzókat változatlanul hagytam; a latinizmusokat és a latin írásmódot megtartottam; központoztam a szöveget; a mai helyesírási szabályok szerint használtam a nagybetűket és kisbetűket (kivétel a megszólításokban); a *ch*-t megtartottam a zöngétlen veláris zárhangok esetében; a *h*-t megtartottam az *avere* ige alakjaiban; az *i/j/y* verziókat megtartottam; feloldottam a scriptio continuát az elöljárószók kivételével, melyek esetében meghagytam a kéziratok formáját; megkülönböztettem az *u*-t és a *v*-t; kurzívval jelöltem a latin szavakat és kifejezéseket, kivéve az *intitulatio*-t és *datatio*-t.

[45] Köszönet Pálosfalvi Tamásnak, aki megerősítette ezen véleményemet.

[46] A szövegközlői elvek – főképp a helyesírás – tekintetében az alábbiakra támaszkodtam: Tognetti 1982; Pratesi 1999. A megszólítás feloldásakor az alábbit követtem: Cappelli 1929.

1.

Moyse Bono Francesco Sforzának, Milánó hercegének
Buda, 1458. január 24.[47]

Moyse Bono levele Francesco Sforzához, amelyben bejelenti Hunyadi Mátyás megválasztásának megtörténtét. A levélíró azt állítja, hogy az eseményen személyesen is jelen volt, hogy a nép széles körben támogatja az új királyt. Mátyás Csehországban tartózkodik, és azonnal elindultak onnan kiszabadítani és Budára hozni. Egyébként az érkezéséig nagybátyja, Szilágyi Mihály a kormányzó, aki január 19 én Pesten 15–20 ezer fős hadsereggel jelent meg. További híreket küld Szilágyi hadseregének és Pest környéki szövetségeseinek helyzetéről. Végül tájékoztatja a herceget, hogy Lázár szerb despota engedélyezte az oszmánoknak a közlekedést a Dunán, akik visszavonultak, de súlyos károkat okoztak, és foglyok ezreit ejtették. Úgy tűnik, hogy ez nem fog többet megtörténni. Vacsora előtt küldi a hírvivőt jelen levéllel.

Másolat regisztrumban: Archivio di Stato di Milano, *Sforzesco 650*, szálas anyag.

Kiadás: *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára*, kiad. Thallóczy Lajos – Áldásy Antal, Budapest 1907, CCCXI, 229–230 (részleges kiadás).

Bibliográfia: Fraknói Vilmos, *Szilágyi Mihály élete*, in „Budapesti Szemle" 145 (1911), 161–198 és 344–367; 146 (1911), 56–78; Székely György, *Hunyadi László kivégzése – Struktúraváltozások a magyar állam és főváros kormányzásában*, „Tanulmányok Budapest múltjából", 1988 (22), 61–102: p. 92 és a 18. jegyzet.

Copia litterarum Moysi Bone civis Venetiarum datarum Bude die
xiiii jan(uarii) 14[57]

1457 24 Gen.

Illustrissime princeps et excellentissime domine. Post humilem recommendationem. Per esser mio debito dar notitia a la vostra illustrissima Signoria de le cosse occurrente in queste parte digne de significatione, quela avixo come in questo zorno a hora de sexta, cum Dio gratia, està creato re de Hongaria, el fiol del signor Janus *olim* governador, el qual è el menor fiolo l'avesse, et ha nome Matias, zo è Mathia, de etade de anni xvii. L'altro fradello morì, come la vostra Signoria intexe, e nomeva Ladislao; e fu facta questa elezione in Peste e per mezo Buda, e de mezo el Danubio: da Buda a Peste. E per dar più ferma verità a la Signoria

[47] A levelet a velencei dátumozási szokások (*more veneto*) szerint datálták.

Vostra me ho trovato in persona a la elezion de la detta sua creazion. E credame la Signoria Vostra che mai non fu fato in questo regno per creation de un re tanto gaudio quanto de questo, che veramente l'è proprio un miracholo da Dio che non tanto in questo dì, ma l'è piu sei mexi che grandi e pizolli al tuto chiamava ad una voxe lui dovesse far re de Hongaria. E perché el ditto è al presente in Boemia, in man de quel governador, el qual segondo el vulgo l'ha tegnudo e tien cum grande honor, notifichando a la Vostra Signoria che in questo dì i vol andar per lui, e presto die esser qui in Buda; e da poi se de far altre bone provixion sì contra turchi come etiam altre provixion del regno.

E sta fato governador suo barba, el qual se chiama Silagi Mial, el qual està fato per fin vegni el re suo nevodo. El qual Michiel governador vene in Peste a dì xviiii ditto cum uno exercito che solamente gente d'arme a chavallo era 15 mila. Sono chi dixe più, ma a mi apparso cussì, et altre zente a pè, in summa dixe esser a suo soldo con lui persone xx mila. Ma più se dixe non metando queli che in questi zorni azonze de i parenti suo et amixi, i quali in tuto e con grandissimo exercito e tuti allegati in Peste et atorno Peste, et per i monesteri et per orti de fuora da la terra, e per la campagna apreso Peste, dove per fin questo dì se trovano. Questo sie quel Silagi Mial che è fradel de la dona de Janus vayvoda olim governador, el qual tegniva e tien Belgrado. Altro per mo non scrivo a la Signoria Vostra, perché son certo più distinto sarà avixada per el messo de quela.

È seguido che in questi dì passati per el mezo del dispoti Lazaro de Servia sono passati el Danubio tanti turchi che per certo ha fato gran choraria e menado via più de 40 mila persone, cum altre asai gran crudeltade, et è tornadi indriedo e va perseverando e fazando el pezo i puono. El numero di ditti turchi dixeno esser xx mila. La qual cossa meta per fermo la Excellentia vostra, che presto i ne vol provedere per forma che colui i ha condutti non haverà più questo comodo. A la Signoria Vostra *humiliter* me ric(ommando).

Partidome da Peste da la ditta eletione fata del re Matias, vini in Buda et ho scripto più tosto m'è stato possibile, et in questo dì avanti disnar ho spazato el messo. Iterum me ric(ommando).

Mediolani die mercurii xv februarii 1458 consignata fuit dicta copia litterarum.

2.

Francesco Sforza, Milánó hercege, Hunyadi Mátyás magyar királynak
Milánó, 1458. június 7.

A herceg nagy örömét fejezi ki a magyar király megválasztása fölött, ami minden választó egyetértésével valósult meg. A hírt Szilágyi Mihály kormányzó levele és Moyse Bono jelentése erősítette meg. A herceget megrázta Mátyás szeretett apjának, Hunyadi Jánosnak, és bátyjának, Lászlónak halála, akiket nagyra tartott és szeretett, és akik annyit tettek a keresztény világ védelméért. Hálát ad Istennek, hogy Mátyást küldte a trónra, és üdvözli a magyar néppel együtt, hogy most megőrizheti a békét és nyugalmat. Teljes támogatását felajánlja Mátyásnak: fáradságot és közbenjárást. A többit Moyse Bono szóban fogja előadni, a király udvari embere, akit a legteljesebb bizalommal kér fogadni.

Másolat regisztrumban: Archivio di Stato di Milano, *Registri delle missive ducali*, 38, f. 542 (num. orig. 299v).

Domino Mathie Dey gratia regi Hungarie, Dalmatie, Croatie et cet.

1. Serenissime princeps et excellentissime domine honoratissime. 2. Etsi antea nuntiis et fama intellexeramus post obitum serenissimi ducis Laudisali regis Hungarie vestram serenissimam maiestatem de comuni omnium consensu ad eam amplissimam dignitatem solempniter fuisse ellectam, exindeque non tenuem complacentiam capiebamus, 3. veruntamen cum litteris illustrissimi principis duci Mihealis Gilagii de Horogheg patrini vestri et regni Hungarie gubernatoris et relatione spectabilis Moysis Bono veneti aulicique vestri id clarius intellecximus, multo maiori letitia et gaudio affecti sumus.

4. Dolebamus siquidem varios casus qui adversanti fortuna his in partibus evenerunt. 5. Dolebamus infelicem casum illustris quondam domini Iohannis genitoris et domini Laudaslaii fratris vestrorum, cum propter benivolentiam et caritatem quibus eys affecti eramus tum pro comodo et honore totius ortoxie fidei cuius acerrimi defensores fuerunt. 6. Habemus itaque omnipotenti Deo nostro gratias peringentes, qui occulos pietatis sue ad regnum Hungarie divertens iam tandem voluit talem de vestra solempnitate electionem fieri. 7. Congratulamur etiam universe nationi Hungarie que talem virum sortita est, ut sperare possit se dutina pace quiete et tranquilitate esse finyturam.

8. Eandem vero solempnitatem vestram obsecramus, ut quibuscumque in rebus honori, comodo et status sui incremento et amplitudini esse possimus, opera nostra uti dignetur, qui ad beneplacita et mandata queque sua parati erimus.

9. Super quibus quoniam Moysem ipsum aulicum vestrum de optima mente et dispositione in eam nostra informavimus nos ad ulteriora non extendemus, nisi ut eius relatibus non secus ac nostris credentiam et fidei plenitudinem impartiri dignetur eadem vestra sublimitas, quam Altissimus diu conservare dignetur. 10. Mediolani vii Iunii MccccLviii.
Iv⟨it⟩
C⟨ichus⟩

1 *intellexeramus* ex *intelleesex*ms 9 *eadem* ex *eandem* ms 10 *McccLviii* ex *McccLiii* ms

3.
Francseco Sforza, Milánó hercege, Horogszegi Szilágyi Mihály magyar kormányzónak
Milánó, 1458. június 7.

A herceg megkapta Szilágyi Mihály levelét, Moyse Bonótól később értesült az új király megválasztásáról. Gyászolja Szilágyi sógorának, Hunyadi Jánosnak halálát, akinek bátor és dicső tetteit a török ellen és a kereszténység védelmében mindig nagy csodálattal követte. Ő volt a remény, béke és fejlődés letéteményese a Magyar Királyságban és a török elleni sikeres harcok során. Részvétét fejezi ki unokaöccse, Hunyadi László halála miatt is. Viszont örvendezik a most történt királyválasztáson, és kívánja, hogy a királyságon belüli lehetséges ellentétek rendeződjenek és az Állam hírnevet és dicsőséget szerezzen. Továbbá reméli, hogy Szilágyi, akinek híre és dicsősége nem kevesebb, tudja irányítani az országot. Felajánlja szolgálatait a királynak és a kormányzónak. További tudnivalókat Moyse Bonóra bíz.

Másolat regisztrumban: Archivio di Stato di Milano, *Registri delle missive ducali*, 38, f. 543 (num. orig. 300r)

Bibliográfia: Fraknói Vilmos, *Szilágyi Mihály élete*, in „Budapesti Szemle" 145 (1911), 161-198 e 344-367; 146 (1911), 56-78: p. 361 és a 3. jegyzet.

Domino Michaeli Zylagii de Borogbeg, regni Hungarie gubernatori.

1. Recepimus litteras excellentie domini similiter. 2. Intelleximus ea que nomine suo nobis significavit spectabilis Moyses Bono nobilis venetus et regie maiestatis aulicus de nova regis creatione et felicibus incrementis et successibus regni Hungarie. 3. Quibus videntes doluimus vehementer hactenus et animo

angebamur, cum audiebamus infelicem casum obitus illustris principis domini Iohannis de Huniiad gubernatoris, cognati vestri, quem ob preclarissimas eius virtutes et gloriosissima gesta in partibus illis pro tutela et salute christiane fidei adversus perfidum illum Teucrorum regem, miro quodam amore, prosequebamur. 4. Quo superstite spes omnibus erat ipsum et universum Hungarie regnum quiete prospereque et cum status incremento gubernatur et Teucris ispsis magno terrori futurum. 5. Doluimus etiam obitum illustri domini Ladislaii, nepotis vestri et adversos casus qui illustri domui parentelleque vestre contigerunt.

6. Nunc vero intellecta huius serenissimi domini regis de comuni omnium consensu electione non possumus non letari et ingentem capere volutatem et maiestati sue vobisque ac regno et universe nationi vestre congratulamur. 7. Confidimus enim fore, quod ex hac ipsa ellectione disccusiones et discordie si que antea in regno exorte erant quamprimum opera et virtute sua componentur et pleraque alia fient ex quibus status amplitudinem perpetuam laudem et gloriam immortalem consequetur. 8. Speramus etiam regnum ipsum Hungarie ab eadem et excellentia vestra non inferiori laude fama et gloria quam habetis gubernatum iri.

9. Reliquum ergo est ut siquid a vobis fieri posse videatur pro honore et cummodo regie maiestatis sue vestroque et clarissime domus vestre, non grave sit excellencie vestre nos previsos reddere, quibus gratum proculdubio fierit beneplacitis sue serenissime maiestatis et vestris obtemperare. 10. Quemadmodum viva voce diximus memorato Moysi cuius relatibus non secus ac nostris credentiam et fidei plenitudinem libeat impartiri. 11. Datum Mediolani vii Iunii 1453.
Iv⟨it⟩
C⟨ichus⟩

5 *domui* ex *domini* ms 6 *letari* ex *lectari* ms 9 *cummodo*: *qmodo* ms
9 *maiestati* ms

Fordította: Szovák Márton

Mátyus Norbert

Vespasiano da Bisticci és két György: Handó és Kosztolányi (1467)

Amikor Fraknói Vilmos 1898-ban a *Századok* lapjain megkezdte Mátyás király magyar diplomatáinak bemutatását, az első közleményt egy fontos bejelentéssel indította:

> Legelső helyen azt a két diplomatát mutatom be, akiknek egyéniségéről és működéséről eddig oly keveset tudtunk, hogy a XV. század politikai és irodalmi történetének legalaposabb művelői: a német Reumont Alfréd és a magyar Ábel Jenő a kettőt egy és ugyanazon személynek tartották… Ellenben e sorok íróját a kutatások véletlen szerencséje abba a helyzetbe hozta, hogy mindkettőnek életpályájára világosságot áraszthat. Ezek: Kosztolányi György és Handó György.[1]

S valóban a közlemény meggyőzően választja szét a két személy adatait,[2] majd Kosztolányi György életrajzának és diplomáciai küldetéseinek lajstromozásával kezdi meg a cikksorozatot. A „véletlen szerencse", amely révén Fraknói jól el tudta különíteni a két XV. századi magyar diplomatát, valójában jó pár dokumentum felszínre kerülése, melyeket részben maga Fraknói kutatott fel, írt át és értelmezett logikusan, mígnem levonhatta azt a következtetést, hogy az Ábel Jenő[3] és Alfred Reumont[4] által addig egyetlen személyként azonosított György nevű magyar főpapra vonatkozó adatok valójában két személyre, György kalocsai érsekre (Handó) és Polycarpus Györgyre (Kosztolányi) vonatkoznak. Míg Fraknói forrásanyagát jórészt Mátyás külügyi levelezése, illetve egyéb Mátyás-kori diplomáciai levelezés adja, addig Ábel és Reumont – némi túlzással – mindössze Vespasiano da Bisticci adataira voltak utalva. (Köztudott, hogy a firenzei könyvkereskedő a

[1] Fraknói 1898: 1. Kosztolányiról a legfrissebb életrajzi összefoglaló és bibliográfiai útmutató: Szovák 2008. Handó György életrajza: Fraknói 1898: 97–112. Vö. továbbá – ismét csak a legfrissebb adategyüttest hozva: Fedeles 2012: 360–362.

[2] Fraknói a két személy adatainak összekeverésére már korábban is felhívta a figyelmet: Fraknói 1895: XX.

[3] Ábel 1880.

[4] Reumont 1874.

Vite című életrajzgyűjteményében három magyar főpap – Vitéz János, Janus Pannonius és György kalocsai érsek – biográfiáját nyújtja.[5]) Sarkosan fogalmazva azt mondhatjuk, hogy Ábel Jenő és Alfred Reumont azért mossák össze a két György személyét, mert Vespasiano biográfiája – és a rendelkezésükre álló egyéb források – alapján nem volt meggyőzően beazonosítható a két személy. S mindez azt is jelentheti, hogy talán már Vespasiano életrajzi adatai is megtévesztőek lehettek.

E közlemény éppen azt a némiképp sután hangzó kérdést próbálja felvetni, hogy vajon Vespasiano da Bisticci tudta-e pontosan, hogy kiről is ír életrajzot, amikor György kalocsai érsek biográfiáját ránk hagyományozta. Jelen dolgozatban a kérdésre nem fogok tudni megnyugtató választ adni, célom mindössze bemutatni, hogy a kérdés a rendelkezésünkre álló adatok alapján világosan körvonalazható és legitim módon feltehető.

Kiindulópontunkként egy ismert, mégis mostoha sorsú diplomáciai levél pontos azonosítása szolgál. A szóban forgó levelet maga Vespasiano da Bisticci írta Firenzében, 1467. december 28-án II. (Aragóniai) Alfonz calabriai hercegnek, vagyis I. Ferdinánd nápolyi király elsőszülött fiának. Mielőtt a szöveg tartalmát ismertetném, érdemes a levél tudománytörténeti hányadtatásait leírni. A levél eredetije jelenleg a Milánói Állami Levéltárban található, a magyar vonatkozású „Ungheria" elnevezésű dobozban.[6] Mivel a dokumentum kizárólag magyar érdekeltségű ügyekről szól, világos, hogy miért került ebbe a levéltári egységbe, csupán az nem magyarázható megnyugtatóan, hogy miért és hogyan került Milánóba. Mindenesetre a levél már több évszázada Milánóban lehet, hiszen az MTA Történettudományi Bizottsága még az 1870-es években lemásoltatta – a doboz többi dokumentumával együtt[7] – és a Nyári Albert és Nagy Iván szerkesztette Mátyás-kori diplomáciai okmánytárba is bekerült.[8] Ám a levél közlésével két probléma is adódik. Egyrészt az egyértelműen 1467-es dokumentum a kötetben 1476-os dokumentumok között kapott helyet, másrészt írójának kiléte is homályban maradt. A datálási problémára már Fraknói is felhívta a figyelmet,[9] ám a levélíró személyének azonosítását ő sem végezte el, vagy legalábbis nem figyelt fel, illetve nem figyelmeztetett arra a tényre, hogy a Vespasiano di Filippo néven a levelet jegyző szerző nem más, mint az életrajzaival hírnevet szerzett humanista könyvkereskedő, Vespasiano da Bisticci. Túl azon az egyszerű lehetőségen, hogy Fraknói – majd az okmánytár későbbi felhasználóinak[10] – figyelmét elkerülte a két név (Vespasiano da Bisticci – Vespasiano di Filippo) hasonlósága, meg

[5] Bisticci 1970: Vitéz: I. 319–326; Janus: I. 327–336; György: I. 337–342.
[6] A levél átírása és pontos levéltári adatai a közlemény végén.
[7] Lukinich 1935: 49.
[8] DEM: II, 336–338.
[9] Fraknói 1898: 12, 3. lábjegyzet.
[10] Vö. például: Teke 2008: 1501.

kell jegyezni, hogy a „Vespasiano di Filippo" aláírás többeket is megtévesztett. Vespasiano életrajzainak egyik első kiadója, Ludovico Frati például a hasonlóan szignált leveleket nem a könyvárus munkáinak tartja.[11] Mára azonban bizonyossá vált, hogy a két név egyetlen személyt rejt, s hogy a könyvárus számos levelét az apai nevével (Filippo) megtoldva írta alá.[12] A levél szomorú tudománytörténeti sorsa azonban nem itt ér véget, mert azt látjuk, hogy az 1969-ben Vespasiano levelezését sajtó alá rendező Giuseppe Maria Cagni – akinek célkitűzése volt a firenzei könyvkereskedő minden ránk maradt levelét közölni – kihagyta az általa szerkesztett kötetből.[13] Miként nem kapott helyet Vespasiano levelezésének 2013-ban közzétett digitális kritikai kiadásában sem.[14]

De nézzük immár, hogy mit írt 1476. december 28-án Vespasiano da Bisticci II. Alfonznak. A levélíró a szokásos mentegetőzéssel kezdi, vagyis elmondja, hogy mindezideig csupán azért nem jelentkezett, mert nem akarta jelentéktelen ügyekkel zavarni a bizonyára nagyon elfoglalt herceget. E szokványosnak nevezhető bevezető azonban számunkra mégis jelentőségteljes lehet, hiszen mindez azt is jelenti, hogy a továbbiakban előadandókat Vespasiano olyan fontosságú ügyeknek tartja, amelyekről a leendő nápolyi királynak érdemes tudnia. S mindez azért nyer számunkra jelentőséget, mert a dokumentum szinte kizárólag magyar vonatkozású ügyekről szól. Vespasiano azért ragad tollat, hogy megírja a Magyarországról érkező híreket, s jól képzett informátorként[15] meg is nevezi forrását: „Itt járt a magyar király követe, akit én igen jól ismerek: Polycarpus Györgynek hívják, nagyon művelt, jeles férfi." Vespasiano szerint Kosztolányi beszámolt neki a Mátyás elleni erdélyi felkelésről, melyben „minden úr" részt vett, kivétel Vitéz János és Janus Pannonius, akik mintegy jutalomként hűségükért, most „az egész királyságot kormányozhatják". A levélíró ezek után beszámol Kosztolányi előzetes velencei missziójáról, valamint arról, hogy értesülései szerint a törökkel egyelőre nem kötött békét Mátyás, de két ok miatt is nagyon valószínű, hogy a békekötés már nincs messze: „egyrészt mert a magyar királynál lévő velencei követ erősen erre ösztönzi őt, másrészt pedig mert a király feladta azt a reményét, hogy Itáliából majd segítséget kap a török elleni küzdelemben". A levél tanúsága szerint Vespasiano ekkor elmagyarázza a magyar követnek, hogy miért nem tudnak az olasz államok segítséget nyújtani Mátyásnak. Mivel Velence – Bartolomeo Colleoni segítségével – hadat visel a főbb olasz államokból összeállt liga ellen, így Itália

[11] Frati 1893: I, XI.

[12] Az egyszerű és banális félreértés történetének leírást itt mellőzöm. A kérdésről részletesen: Cagni 1969: 62.

[13] Vö. előző jegyzet.

[14] Bisticci 2013.

[15] A XV. század második felében kialakuló diplomáciai levelezés feldolgozását és az informátorok tipizálását l. Senatore 1990: 142–156.

államai arra kényszerülnek, hogy erre az „értelmetlen háborúra költsék a pénzüket", holott „a török ellen is költhetnék a keresztények védelmében." Végül azt is II. Alfonz tudtára adja Vespasiano, hogy volna még „néhány nagyon nagy jelentőségű kérdés, de mivel félő, hogy a levél esetleg illetéktelenek kezébe kerül", ezeket nem írja le „nehogy valami kellemetlenség okozója legyen".

A levél valójában azért keltheti fel figyelmünket, mert gondolatmenete és témái komoly hasonlóságokat mutatnak azzal az életrajzzal, melyet Vespasiano Handó Györgyről írt, a levél megszövegezése után több évtizeddel. Bár ez így nem teljesen pontos: a levél az életrajznak csupán bizonyos részeivel állítható párhuzamba, de ezek a részletek éppen azok, amelyek valódi személyes emlékekből táplálkoznak.

Vespasiano életrajzainak egyik megkapó sajátossága éppen az, hogy a humanista életrajzírókra szinte kötelező érvénnyel nehezedő *laus hominum* retorikai szabályrendszerét – amely előírta a nagy tettek és magasztos pontos bemutatását és a teljes életpálya leírását – erőteljesen kitágítja,[16] amennyiben életrajzaiban végigkíséri ugyan a bemutatott személyek teljes életútját és leírja legfontosabb tetteiket, ám kitüntetett figyelmet szentel személyes emlékeinek, és sokszor anekdotaszerű részletekkel színezi a biográfiáit. Ezért szinte minden általa írt életrajzot két gondolati egység alkot: egyfelől a retorikai szabályoknak megfelelő narráció a bemutatott személy életpályájáról, másfelől egy-egy kiemelt életepizód, amelynek jelentőségét mindössze az adja, hogy az életrajz írója, vagyis maga Vespasiano is szerepet kap benne.

Mármost ha a Handó György életét bemutató írást olvassuk, akkor azt vesszük észre, hogy éppen a személyes emléket megörökítő részek állíthatók párhuzamba a fent idézett levéllel. Nézzük tehát az életrajzot. Vespasiano – a szokásos módon – György érsek tanulmányainak ismertetésével kezdi a biográfiát: eszerint a későbbi kalocsai érseket Vitéz János támogatta, s ő küldte Padovába tanulni, ahol doktorátusi fokozatot szerzett. Magyarországra visszatérve Vitéz János mellett teljesített szolgálatot – hogy pontosan milyet, azt nem tudjuk meg. Vespasiano kiemeli, hogy bár György a később lázadóvá lett Vitéz embere volt, óvatosnak és bölcsnek mutatkozott, mert a király elleni felkelésben nem vett részt. Újabb gondolati egységként az életrajz leírja, hogy Janus Pannonius római követjárásakor ő is Itáliába ment a követség tagjaként. Hamarosan már György lesz különböző – többek között a császárnál járó – követségek vezetője, s így jut el ismét Itáliába, „midőn Bartolomeo da Bergamo a florenczieket megverte",[17] vagyis 1467-ben. Ekkori útjának célja a török elleni segély kieszközlése II. Pál pápánál, ám eköz-

[16] Greco 1970: LXII–LXIII. Az életrajz műfajának reneszánsz-kori értelmezéseiről és fejlődéséről l. Bartuschat 2007, valamint Enenkel 1998.

[17] A magyar fordítás forrása: Pulszky 1873: 286.

ben a velencei államtanácsnál is járt kihallgatáson, ahol békekövetként arra próbálta rávenni a velenceieket, hogy kössenek békét Firenzével. Vespasiano szerint György igen komoly érvekkel bizonyította a velenceieknek, hogy a két városállam közötti háború az ő ármánykodásuk miatt tört ki, hiszen „ők idézték elő ezen igaztalan háborút, s … azon erőt, melyet Krisztus hite ellenei ellen kellene fordítaniuk, keresztények ellen irányozzák." Miután György követ belátta, hogy a velenceiknél nem ér el sikert, a csatatérre ment, „s ott ugyanazt kisérté meg," ismét sikertelenül, hogy immár valóban Rómába vegye útját. Következő állomása azonban még nem Róma, hanem Firenze volt – itt találkozott későbbi életrajzírójával – s miután jelentette a firenzei kormányzatnak, hogy békeköveti küldetése sikertelen volt, folytatta útját. Rómában nem tudott pénzt kieszközölni Mátyás törökellenes harcára, s egyéb megbízásait is csupán részben tudta teljesíteni: feladata volt ugyanis, hogy Vitéz János bíborosi kinevezését előmozdítsa. Még Rómában volt, amikor levelet kapott Mátyástól, hogy utazzon Nápolyba és ott kérje meg Ferdinánd királytól a lánya kezét. Miután ezügyben sikerrel járt, visszaindult Magyarországra, útba ejtve ismét Firenzét, „hol több mint háromezer forinttért vett könyvet", nyilván Vespasianótól, „hogy Pécsett, hol prépostsága volt, egy könyvtárt állítson." Csakhogy ekkorra már igen megfogyatkozott a pénze, nem tudta volna kifizetni a könyvek árát, így Vespasiano szerzett egy jómódú papot, aki kamatmentes kölcsönt adott neki, amit György két héttel később maradéktalanul vissza is fizetett. Budára visszatérve a király előbb pecsétőrré, majd kancellárrá, végül kalocsai érsekké nevezte ki. Az életrajz végén Vespasiano még egyszer kiemeli, hogy „őt ugyanazon esztergomi érsek nevelte s segítette, kit a király üldözött, s mindennek daczára György úr a király kegyében maradt."

Vessük most össze a levél és az életrajz témait. Kurzívval jelöltem az összevethető és egymással párhuzamba állítható részeket.

	Vespasiano levele II. Alfonzhoz	Vespasiano életrajza György érsekről
1	A magyar követ érkezése	Tanulmányok
2	*Felkelés Magyarországon (Erdélyben). Hárman maradnak ki: Vitéz, Janus Pannonius és a követ.*	*Vitéz és Janus lázadása. György kimarad belőle.*
3		György római követsége Janus oldalán
4		Követi megbízások. A császárnál.
5	*A törökökkel kötendő béke állása*	*Követségben a pápánál, a török ügyében*
6	*A követ velencei útja. Bartolomeo Colleoni ármánykodása.*	*Bartolomeo Colleoni ármánykodása*
7	*Vádbeszéd a velenceiek ellen*	*Vádbeszéd a velenceiek ellen*
8	*Egy meg nem nevezett bizalmas ügy*	*Lánykérés Nápolyban*
9		Könyvvásárlás és pénzkölcsönzés Firenzében
10		Könyvtáralapítás Pécsett
11		Fölívelő karrier

A párhuzamok azonban egyáltalán nem maguktól értetődőek: inkább az az érzése az olvasónak, hogy az évtizedek távlatából visszatekintő emlékezet furcsa játékával van dolga. Ne feledjük, hogy a levél 1467 végén, míg az életrajz megírásának dátumát nem lehet ilyen pontossággal megnevezni, de mindenképp 1488 után keletkezett.[18] Az első közös, vagy közösnek tűnő pont a magyarországi felkelés említése. Igaz természetesen, hogy 1467-ben Vespasiano nyilvánvalóan az erdélyi felkelésről ír, míg a két évtizeddel későbbi életrajzban az 1471-es, Vitéz kirobbantotta összeesküvésről, de azonnal tegyük hozzá, hogy mindkét írásban három személyt nevez meg: Vitézt, Janust és Györgyöt. Azt is vegyük továbbá számításba, hogy az 1467-es levél után Vespasiano már nem említi többé az erdélyi felkelést. Vitéz, Janus és György életrajzaiban is csak az 1471-es összeesküvésről ír; mintha az idős Vespasiano emlékezetében immár csak ez utóbbi felkelés élne, s hozzá három fontos név kapcsolódna.

A levél és az életrajz párhuzamai között kiemelt jelentőségű György 1467-es itáliai követségének bemutatása. A követ, aki a levél szerint egyértelműen Kosztolányi, a törökök elleni segély ügyében tart Rómába, s közben útba ejti Velencét. A szöveg ugyan nem mondja ki, de sejteti, hogy a magyarok bizonytalanok az Itáliát éppen megosztó, Bartolomeo Colleoni zsoldosvezér által kirobbantott háború okait illetően. E bizonytalanságuk abból adódik, hogy csupán a velenceiek álláspontját ismerik, lévén csak Velence képviselteti magát követével Budán. Éppen ezért szükséges, hogy Vespasiano felvilágosítsa a követet a háború valódi okáról és a velenceiek célkitűzéséről, vagyis György követ ekkor ismeri meg a másik fél álláspontját.

Ezen a ponton válik számunkra érdekessé az életrajz, mivel ott a követnek egy hosszú beszédét idézi Vespasiano, amelyet elvileg a velencei államtanács előtt mondott el. A legfigyelemreméltóbb az a tény, hogy az életrajzban – persze szépen kiszínezve – ugyanazok az érvek és ugyanaz a gondolatmenet hangzik el György szájából, amit a levél tanúsága szerint Vespasiano adott elő egykor az 1467-es követnek: 1) a háborút valójában Velence robbantotta ki, és Velence támogatja Colleoni zsoldosvezért, aki saját szakállára ilyen háborút nem indított volna; 2) a város ugyan vonakodik elismerni, holott ez nyilvánvaló; 3) Itália államai így arra kényszerülnek, hogy a velenceiekkel hadakozzanak; 4) ha e testvérháború nem lenne, jutna pénz és energia a törökök elleni hadviselésre és a magyar király támogatására. Azt látjuk tehát, hogy az 1467-ben Vespasiano szájából elhangzó beszéd az 1490 körül keletkezett életrajzban már úgy jelenik meg, mintha a György nevű magyar követ mondta volna el.

Inkább érdekesség, mintsem érv: további közösnek tűnő pontként említhetjük, hogy a levél végén Vespasiano jelez még egy nagyon fontos ügyet, melyet

[18] Greco 1970: V–VII.

ugyan nem ír le, mígnem az életrajzban, közvetlenül a firenzei látogatás bemutatása után azt olvassuk, hogy György Nápolyba utazott Mátyás számára megkérni Ferdinánd király lányának kezét. Természetesen nem jelenthető ki, hogy a levél végén csak jelzett, de le nem írt információ a lánykéréssel lenne összefüggésben, mégis élhetünk ilyen gyanúval, főképp, ha figyelembe vesszük a címzett személyét. Mátyás esetleges – és később is megvalósuló – házassága a nápolyi király egyik lányával II. Alfonz számára is nyilvánvalóan azt jelentette volna, hogy dinasztikus kapcsolatba lép a magyar királlyal: talán ezért tartja fontosnak Vespasiano, hogy sejtessen egy fontos információt címzettjével.[19] Persze egy ilyen tudósítás még fontosabb lehetett volna Ferdinánd király számára, de sajnos a neki írt Vespasiano-levelek elvesztek.[20] Mindenestre már Fraknói Vilmos is úgy vélte, hogy 1467 végén, illetve a következő év elején újrakezdődtek a házassági tárgyalások Mátyás és a nápolyi udvar között.[21]

Ám az, hogy némi logikai és tematikai hasonlóságot véltünk felfedezni egy 1467-ben Kosztolányi Györgyről írt levél és egy húsz évvel később Handó György életét bemutató Vespasiano-szöveg között, önmagában még nem jelentheti, hogy a firenzei könyvkereskedő összekeverte volna a két személyt. Legfőbb problémánkat az jelenti, hogy a két személy – túl keresztnevük egyezésén – egészen hasonló életpályát futnak be éppen az 1468-as évig. Mindketten dokumentálhatóan Itáliában tanulnak – bár úgy tudjuk: Ferrarában, és egyikük sem Padovában;[22] mind-

[19] A fontos, általában családi ügyeket (halál, születés, házasság) érintő információlebegtetés a korabeli nem fizetett informátorok (Vespasiano ilyen volt) egyik fontos eszköze. Vö. Senatore 1998: 164.

[20] Ismerjük viszont Ferdinánd három Vespasianóhoz címzett levelét, melyek közül az egyik, 1476. december 22-én, vagyis az általunk vizsgált levél előtt egy héttel kelt. Egy rövid válaszról van szó, amelyben a nápolyi király megköszöni Vespasiano információt, köztük azt, amellyel „a magyarországi helyzetről" tudósította. Vö. Bisticci 2013: 28. tétel. Egyébként Vespasiano – legalábbis levelezése ez idő tájt kelt néhány fennmaradt darabja szerint – igen nagy figyelemmel kísérte a magyar ügyeket. Az 1467. március 12-re datált, szintén Alfonznak írt levelében utal egy három nappal korábban küldött levelére, amelyben a „Havasalföldön esett fontos ütközetről" tudósított, ami nyilván az előző év végén lezajlott Moldvabányai csata lehetett. Bisticci 2013: 28. tétel.

[21] Fraknói 1898: 102. Az itt hivatkozott dokumentum egy 1468-as levél, melyet Mátyás küldött Ferdinándnak: MKL: I. 171. Vö. továbbá: Berzeviczy 1908: 145.

[22] Vö.: Veress 1941: 355–362. Itt ugyan Veress Kosztolányiról szólva megjegyzi, hogy ferrarai tanulmányai után „átment a páduai egyetemre s ott magán- és egyházjogot hallgatott és doktori címet szerezve tért haza 1455 után" (361), ám ezt az információt Ábel Jenőtől veszi át (Ábel 1880: 35), aki a maga részéről Vespasiano da Bisticci Handóról írott életrajzából emeli át (persze Ábel még nem tudta, hogy Handó és Kosztolányi két külön személy, és erre Veress e helyütt nem figyel fel). Veress továbbá azzal a problémával szembesül, hogy Handónak nem tudja adatolni a padovai egyetemjárását, holott ő már tudja, hogy Vespasiano valójában Handóról írta az életrajzot. A kérdést egy hipotézissel oldja meg: valószínűsíti, hogy Vespasianónak, amikor megírta a kalocsai érsek életrajzát, „hirtelen [Handó György] testvéröccsére Handó Gergelyre révedt az emlékezete, aki 1466–68 között tényleg a páduai egyetemen tanult" (359).

ketten valamiképp Vitéz János környezetéhez tartoznak, mindketten a kancellárián teljesítenek szolgálatot és mindketten több diplomáciai küldetésben is részt vettek, ráadásul szinte egyazon helyekre küldte őket Mátyás.

Az nem lehet kérdés, hogy az 1467-es levél minden adata kizárólag csak Kosztolányira vonatkozhat. És valójában az sem kérdés, hogy az életrajz legfőbb adatai kizárólag Handó Györgyre vonatkoztathatóak. A biográfia egyértelműen kimondja, hogy pécsi prépost, alkancellár, kancellár, kincstárnok és kalocsai érsek volt: ez kizárólag Handóra igaz. Az életrajznak mégis vannak nehezen értelmezhető, legalábbis Handó Györgyre nehezen vonatkoztatható passzusai. Megtudjuk például belőle, hogy még 1467-es itáliai követjárása előtt a császárnál járt követségben. Igaz, hogy Handó volt a császárnál, de nem itáliai útja előtt, hanem utána,[23] ellenben Kosztolányi korábban, vagyis 1464-ben járt Nürnbergben, s az ott elmondott beszéde is fennmaradt.[24]

De a legnehezebben az életrajz azon passzusa értelmezhető, hogy György Firenze és Velence konfliktusa idején volt követségben Itáliában. Részben ugyan igaz lehet ez is Handóra, hiszen ismeretes egy 1467-es itáliai útja, amikor a török elleni segély és Podjebrád cseh király megtámadásának ügyében jár II. Pálnál, de egyrészt ekkor – tavasszal és nyár derekán – Bartolomeo Colleoni kirobbantotta konfliktus még közel sem ver olyan viharokat, mint az év őszétől kezdve, amikor viszont Handó már megtér Magyarországra.[25] Az adatok szerint május végén még Velencében van, júniusban már Rómában és ősszel már otthon, és semmilyen adat nem ismert arról, hogy Firenzében megállt volna.[26]

Ellenben Kosztolányi éppen a konfliktus éles időszakában van Itáliában,[27] miként az az 1467. decemberében keletkezett levélből kiderül. S ha most az életrajzra vetünk egy pillantást, abból világosan kiderül, hogy a Vespasiano a bibliográfia ezen passzusát személyes és bizonyosan átélt emlékek alapján írta. Hitelesnek kell tehát tekintenünk azt az információt, miszerint György 1467 őszén és telén Itáliában járt, csakhogy ez semmiképp sem lehet érvényes Handó Györgyre, ellenben Kosztolányira igen, sőt maga a későbbi életrajzíró hitelesíti egy korábbi, vagyis

[23] Fraknói 1898: 109–110.

[24] Fraknói 1898: 6–7.

[25] Fraknói 1898: 104–106.

[26] Sőt több adat is megerősíti, hogy a háború kritikus időszakában Magyarországon tartózkodott. Vö.: DEM: II. 42. tétel. Fontos megjegyezni továbbá, hogy Fraknói feltételezése szerint az ezidőben a magyar kancellárián keletkezett levelek nem kis hányadát maga Handó fogalmazta, ami szintén magyarországi tartózkodását erősíti: Fraknói 1895: XXVIII–XXXI. Fraknói beszámol továbbá Handónak egy 1468 tavaszán lezajlott római követjárásáról is, ám ezt leginkább azért teszi, hogy általa magyarázni tudja Vespasianónak az életrajzban leírt értesülését, miszerint a Velence–Firenze konfliktus idején Itáliában tartózkodott. Fraknói 1898: 108–109.

[27] Vespasiano fennmaradt levelei ekkor egyébként – éppen a magyar ügyek mellett – szinte kizárólag a Velence ellen vívott harcokkal foglalkoznak. Vö.: Bisticci 2013: 28–30. tételek.

az eseményekkel egykorú levélben, amelyben egyébiránt fontosnak tartja azt is kiemelni, hogy „jól ismeri" Kosztolányit.

Ezek alapján talán megkockáztatható az a kijelentés, hogy Vespasianónak a kalocsai érsekről írott életrajzában mintha két személy adatait látnánk összefonódni. A személyesen átélt emlékek Kosztolányi Györgyre mutatnak, míg az életrajz egésze, György tisztségeire és általában életútjára vonatkozó – egyébként másodkézből is megszerezhető – információk bizonyosan Handó Györgyre vonatkoznak. Valójában egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy az eseményektől immár távol lévő, egykori pályafutására és a hosszú karrier alatt megismert személyiségekre évtizedes távlatokból visszatekintő életrajzíró emlékezetében összeolvad két magyar értelmiségi képe. Ne feledjük, hogy ekkoriban Vespasiano több mint száz egykori kliense életrajzát fogalmazza meg viszonylag gyors egymásutánban.

Ha elfogadjuk a fenti hipotézist, akkor lesz igazán komoly a dilemmánk, hiszen György érsek életrajzában Vespasiano leír egy másik epizódot is, amelyet szintén a személyes emlék frissessége és élessége hitelesít: a könyvárus azt állítja, hogy György 3000 firenzei forint értékben vett nála könyvet, amiből később könyvtárat alapított Pécsett. Arra lenne jó egyszer választ találni, hogy melyik György is volt valójában a könyvvásárló és a fantomatikus könyvtár – a gyűjtemény egyetlen darabját sem ismerjük – alapítója.[28]

Vespasiano da Bisticci II. Aragóniai Alfonz calabriai herceghez
1467. december 28.

Eredeti: ASMi, Sforzesco 650 „Ungheria", szálas anyag.
Másolat: MTA Kt. Ms 4936 „Milánói másolatok". Szálas anyag.
Kiadás: DEM: II, 336–338. (A kiadás szövegének alapját az MTA Kt. másolata képezi.)

Jelen szövegközlés az autográf eredeti alapján készült. Az előző kiadástól és a másolattól való eltéréseket – melyek egyébként nem jelentősek – nem jelzem. A rövidítések, a *scriptio continua* jelölés nélkül kerülnek feloldásra, továbbá központozom és tördelem a szöveget.

[28] Eltekintek itt a könyvtárral kapcsolatos szakirodalom ismertetésétől. Bibliográfiai tájékozódásul is hasznos mindenesetre: Boda 2012.

Illustrissime princeps et Clarissime Domine D. post humilem recommendationem premissam etc.

Non si doverrà maravigliare la Illustrissima Vostra Signoria se infino al presente dì non v'ò scripto; tutto è stato perché io che sono huomo le cui conditioni non si conviene scrivere a un principe degnio chome è la persona vostra. Dall'altra parte la singulare divotione et fede ho sempre portata a tutta la chasa vostra mi fa pigliare animo a scrivervi et maxime l'occorrentie le quali credo la Illustrissima vostra signoria non essere avisata.

Qui è stato uno ambasciadore del re d'Ungheria, a me assai noto, il cui nome è messer Giorgo Policarpo huomo litteratissimo et degno. Domandato degli stati et governi di quella provincia, dissemi chome di quella congiura, facta contra il re da tutti i signiori di quel regno, excepto che duo soli tennono con sua maesta. L'uno fu l'arciveschovo di Strigonia, l'altro fu uno che si chiama Giano per chognome che è vescovo di cinque chiese. Dice avere i principali di questa seditione tolto loro lo stato, et avutogli a misericordia chon promessione di certi signiori ch'ànno promesso per loro. Ànno salvato loro la vita. Tre soli ha facti impichare, et a molti gentili huomini d'un paese, si chiama la Transilvania, ha facto pagare buona quantità di denari, et ha in modo composte le chose del regno, che ogni chosa ha in pace.

Ha facto uno edicto che in quella Transilvana ogni volta che dieci huomini si trovassino a parlare insieme, ne vadi loro et la roba et la vita. Questi duo vescovo che non furono nella congiura, è rimasto loro il governo nelle mani, di tutto il regno.

È stato il detto ambasciadore a Vinegia a trattar con quella Signoria più chose pertinenti al re: domandato se l'achordo del Turcho era facto, dissemi di no, ma che l'ultime lettere aveva dalla maestà del re, l'ambasciadore del turcho v'era stato già circa dì venti, et per anchora non aveva avuto udienza, ma che gli aveva facto fare grande honore. Et aveva ordinato andasse a Buda, dove sarebbe la sua maestà coi principali signori del regno, et là gli darebbe udienza. Et secondo che lui spera questo accordo arà effecto, et maxime essendo infestato molto dallo ambasciadore vinitiano che è apresso alla sua maestà, et maxime essendo la maestà sua destituta d'ogni speranza di favore d'Italia. Ammi promesso detto ambasciadore quello ne'ntenderà dalla maestà del re dì per dì avisarmene.

Dice il detto ambasciadore i venitiani, overo l'ambasciador loro farsi molto gagliardo appresso a sua maestà, et tutta la calumnia della guerra, di che ne sono cagione loro, l'attribuiscono a chi non à colpa. Ma dice lui che non è maraviglia se lo fanno, avendo il campo aperto a poter dire quel che vogliono non vi sendo alchuna contradictione; et che le potentie d'Italia fanno male o non vi mandare, o almeno iscrivervi, acciò fussi conosciuta la loro ambitione et sfrenata voglia,

et mostrare che ogni guerra e ogni male che ha Italia ne sono principali autori loro. Dissigli quanto la maestà del re, vostro padre, aveva offerto alla Santità di nostro Signore in favore de' christiani contra al Turcho, et che per sua maestà non è manchato, et che in questo anno per la ingiusta guerra mossa alla lega da venitiani, la lega aveva speso octocento migliaia di fiorini, o e'gli passavano; e che questi a parte, avendo avuto Italia pace, si potevano mandare al re d'Ungheria, o spendergli contra il Turcho in favore de' cristiani. Ma che offesi contra ogni ragione per difendersi da vinitiani, è stato necessario spendergli in questa guerra s' è facta questo anno; il simile bisognerà fare l'anno presente, non si provedendo altrimenti.

Àmmi decto decto ambasciadore che mentre era a Vinegia, li Venitiani avevano scritto al re d'Ungheria trovassi loro qualche singular capitano sufficiente a conducere gente d'arme et di questo ne l'avevano molto sollecitato. Questo mi disse lo tenessi a me, che non ne parlassi. Sichè piaccia alla a Signoria Vostra non ne dire niente.

Àmmi ragionato alchune altre chose, le quali perchè sono chose importano assai, e dubitando che la lettera non venissi in altre mani che della Vostra Signoria non l'ò volute scrivere per non essere chagione di qualche inconveniente.

Sentendo io altro ch'io sappia la vostra Illustrissima Signoria non abbi notitia, credendo farvene chosa grata ve n'aviserò.

Io non ò potuto fare alla Illustrissima Signoria vostra chosa alchuna grata, perchè le mie facultà sono deboli; senonchè per tutto il mondo io ho scripto le singulari virtù et degnie commendationi della Vostra Illustrissima Signoria. Et benchè io sappia che da vostri ne sia stato scripto al serenissimo re, vostro padre, nientedimeno io gne v'ò data assai piena notitia dì per dì, quando la Illustrissima Signoria vostra stette a Firenze. Et da sua maestà e da messer Antoniello n'ò più risposte, dove me ne ringrationo assai dello aviso dato. In questa non ò altro degnio a dire alla Illustrissima Signoria Vostra, senonchè a quella mi rachomando quanto più posso et so.

In Firenze adì XXVIII di dicembre 1467. V. Ill. D. S. Vespasiano di Filippo

[A tergo:] Illustrissimo Principi et clarissimo Domino D. Alfonso regio primogenito et locotenenti generali Domino suo singularissimo

Laura Zanichelli

Gergelylaki Buzlay Mózes milánói követjárása (1489)

1487 és 1493 között Ludovico il Moro és főtitkára hatvanegy misszilist váltottak, amelyek valamilyen módon Magyarországot is értintik: ezen levelek kiadásának és tanulmányozásának szenteltem a mesterképzési szakdolgozatomat.

Mielőtt bemutatnám a tanulmányozott levelek legfontosabbikát, szükségesnek vélem ismertetni, hogy miként működött a Milánói Hercegség kancelláriája, és bemutatni ennek legjelentősebb személyiségét, Bartolomeo Calcót.

Birtokának közvetlenül intézett ügyei számára a herceg saját, személyes kancelláriáját, a Cancellaria Segretát tartotta fent.

Ez néhány titkárból, köztük a főtitkárból, kancellárokból, jegyzőkből, segédekből és kézbesítőkből állt, akik közül mindenki kötelező hűséggel tartozott a herceg személye felé, továbbá „a titkos kancellária szervezetének részét képezték mind az állandó követek, mind a lovas hírvivők, vagyis az egyes udvarokba különleges és meghatározott időre szóló megbízással rendelkező diplomáciai testület".[1]

Két titkár, Giangiacomo Ghilino és Agostino Calco (Bartolomeo fia) kísérte a herceget utazásai során: ők tehát idejük nagy részét nem Milánóban, hanem a herceg paviai és vigevanói udvarában töltötték (ez az oka a Ludovico és Bartolomeo közti levelezésnek is, aki Milánóban tartózkodott és tájékoztatta urát a levelek, hírek és személyek érkezéséről). Nem számít meglepőnek a rokonság, ami a Sforza kancellária két tagját összekötötte. Ugyanis hosszú tanulási folyamat szükségeltetett a titkárság legmagasabb fokának eléréséhez, ez pedig már a fiatalkortól elkezdődött, többnyire egy rokon mellett.

Minden, a Sforza uralmat érintő ügyet négy osztályba soroltak: a javadalmi, a pénzügyi, az igazságügyi és végül a politikai kancelláriába, ami a bel- és külügyekkel egyaránt foglalkozott. Ez utóbbi és egyben legfontosabb osztályt felügyelte Bartolomeo Calco, „az ő feladata volt kinyitni az összes külföldről érkező és az államot érintő levelet, továbbá megtárgyalni a legfontosabb ügyeket közvetlenül a herceggel, aki, ha szükségesnek tartotta, bevonta őt is a tanácskozásba, és miután meghallgatta a véleményét, meghozta a megfelelő rendelkezéseket, vagy megbízá-

[1] Leverotti 2006: 2.

sokat adott neki".[2] Bartolomeo rendelkezésére állt bizonyos számú lovas, akikre a kiküldésre kész leveleket rábízta, továbbá feladata volt a követek fogadása és esetenként bebocsátása a herceghez.

Ki volt tehát Bartolomeo Calco, és miként jutott egy ilyen különleges megbízás betöltéséhez?

Giacomo Trotti szerint – aki I. Estei Herkules követe volt – Calco, habár „tisztességes és jó lelkű",[3] kétes szellemi képességű ember. A megvizsgált levelek ellenben azt mutatják, hogy napi segítséget jelentett a herceg ügyeiben, tökéletesen megfelelve a főtitkár személyének, akit 1649-ben Geronimo Quexada nagykancellár így jellemez: „a milánói hercegek egy mindenki más fölött álló szolgálót tartottak, akit főtitkárnak neveztek, akinek a vállára nehezedett a kormányzás nehéz súlya, és akit minden bizalmas ügyüknek őrzőjévé és tanácskozásaiknak részesévé tettek, megbíztak éberségében és szorgalmában mindabban, ami az állam fenntartását és kormányzását illette".[4]

Bartolomeo, Giovanni Calco fia, 1434-ben született valószínűleg Milánóban. Ifjúkorában gondos humanista nevelésben részesült. A kultúra ezen területe iránti érdeklődése mecénánsi feladatok ellátására indította, Milánóban ingyenes iskolát nyitott, részt vett a bobbiói kódexek megtalálásában és jogi tanulmányokat is folytatott. 1450-től a Sforzák szolgálatában állt, 1472-ben Galeazzo Maria herceg felesége, Bona, kinevezte saját titkárának.

1476 decemberében a herceg merénylet áldozata lett és feleségének, Bonának kellett fia, az éppen csak hat éves Gian Galeazzo nevében kormányozni az államot. A feladat során a hercegné korlátozott számú hű alattvalójára támaszkodhatott, akik a személyes tanács, a Cosiglio Segreto, szűk körét alkották. Titkára, Bartolomeo is ezek között volt. Ekkor a korábban Cicco Simonetta, I Francesco és Galeazzo Maria Sforza kitűnő titkára, által gyakorolt feladatok – bár nem hivatalosan – Calco kezébe látszottak kerülni. Eddig ugyanis Simonetta feladatköre volt közvetíteni a herceg akaratát a végrehajtó szervek felé, ami lassanként Bartolomeo feladata lett.

Időközben Bona, az államügyekben járatlan, határozatlan nő, szembekerült Cicco Simonettával. Az ellentét arra indította a hercegnét, hogy hívja vissza a városba Ludovico Maria Sforzát, akit testvéreivel együtt száműztek az 1477. májusi, maga Bona és Gian Galeazzo ellen szőtt összeesküvés bukása után; minden bizonnyal Calco rendezte el ezt a megbékélést is. Ludovico il Moro 1480. október 7-én kivonta az ifjú herceget anyja védelme alól, és megfosztotta a hatalomtól a

[2] Santoro 1968: XXIV.
[3] „integro e de gran bontà". Idézi Leverotti 2006:3.
[4] ASMi, Uffici e Tribunali Regi, parte antica, 45.

kormányzásra teljesen alkalmatlan hercegnét, de nem a titkárát, aki folytathatta az állam szolgálatát.

Ettől a pillanattól kezdve Calco közvetített Bona és Ludovico között, sőt, megállapítható, hogy Bartolomeo vált a herceg jobb kezévé a pénzügy- és közigazgatásban, a legjelentősebb hivatalos kérdésektől kezdve a leghétköznapibb teendőkig, mint például rendbehozni a követek szállásait, amikor elküldte azokat, akiknek lejárt a megbízatása, vagy gondoskodni Ludovico esküvői szertartásának előkészítéséről. 1499-ben a hercegség helyzete megromlott, maga Ludovico német területre menekült, Bartolomeo pedig bemutatott a Milánóba a francia király nevében bevonuló Giangiacomo Trivulziónak egy hetvennyolc kérvényből álló jegyzéket. Ugyanezen év októberében XII. Lajos megerősítette pozzuolói és rosatei birtokában, de később, mivel támogatta a kérészéltű Sforza restaurációt (ami 1500. februártól márciusig tartott), börtönbe zárták Bartolomeót a Sforza-kastélyban, ahonnan csak bírság fejében engedték ki. XII. Lajos nem neheztelt rá, mert amikor új tanácsot (Senato) alapított, egyesítve a személyes tanácsot és a személyes kancelláriát, Calcóból lett a kancellária főtitkára, bár nem az ebben a feladatkörben töltött idejéről ismert. 1508. június 18-án hunyt el Milánóban.

Mint említettem, Bartolomeo feladata volt a külföldi hatalmak követeinek fogadása és a látogatásokról tett beszámoló a hercegnek. Így történt, hogy 1489 októberében Calco helyettesítette Ludovicót a magyar Gergelylaki Buzlay Mózes fogadásán: ennek folyománya a misszilis, ami a jelentést tartalmazza az aktuálisan nem Milánóban, hanem minden valószínűség szerint Paviában vagy Vigevanóban tartózkodó hercegnek.

Archivio di Stato di Milano, Fondo Sforzesco, cartella 650.
Milánó, 1489. október 21.

Bartolomeo beszámol urának a magyar követ, Buzlay Mózes érkezéséről Spanyolországból, a Bona és Bianca asszonyoknál tett látogatásáról és távozásáról a következő napon Pavia, Ferrara majd Velence felé. A levélben részletesen jellemzi a magyar követet és kíséretét is.

Kiadatlan. Eredeti levél, papíron, 200×300mm, a hátoldalon három részre hajtás jelei látszanak; a középső hasábban olvasható a címzett megjelölése: *Illustrissimo Principi et Excellentissimo Domino meo Observandissimo Domini Duci Bari*.

A levél jó állapotban van, minden része olvasható. A fontos részeket piros ceruzával aláhúzták, valószínűleg a XIX. században; amikor a lap felső részén a kiküldés évét és helyét is feltüntették.

1 Illustrissimo et excellentissimo signore mio,

heri[5] scripse[6] ad[7] vostra signoria de la gionta[8] d'uno ambaxiatore[9] del serenissimo signore re de[10] Ungaria, quale[11] veneva de Spagna, et como[12] per essere l'hora tarda non lo posseva[13] visitare per heri. **2** Questa matina lo sonno[14] andato ad visitare et uscitoli[15] quelle parole et offerte che se[16] convene[17] per parte del signore et de vostra signoria, la quale ha rengratiato[18] grandemente, cum significare[19] che era in grande desyderio de vederle et fargli reverentia, ma essere

[5] A toszkán diftongustól eltérően csupán *ĕ* magánhangzó áll a nyílt szótagban. A vizsgált dokumentumokban váltakozva tűnnek fel az ezzel analóg (*tene, contene, obtene*) és a toszkánra jellemző diftongizált (*pariete, insieme*) alakok. A lábjegyzetek nyelvészeti megfigyelései a herceg és Bartolomeo általam vizsgált levelelezésének teljes corpusára vonatkoznak a misszilisekben használt nyelv lehető leghűségesebb bemutatása céljából.

[6] Több alkalommal előforduló latinos írásmód.

[7] Az *ad* alak határozottan gyakrabban fordul elő az *a*-val szemben, még mássalhangzó előtt is, tehát feltételezhető, hogy latin módon használták. A hipotézist alátámasztja a *cum* és *et* használatának gyakorisága is.

[8] Az anafonézis hiányának megfelelően (*longi; longo; longa*), a latin vagy neolatin *u* o-vá alakul az *u* + *NT* összetételben: *gionto* és, mint itt is: *gionta*.

[9] A feltételezett zöngétlen, palatális réshangot [ʃ] háromféleképpen jelölték írásban, eloszlása csaknem egyenletes: *sc (uscitoli; ambasciatore); x (ambaxiadore);* valamint *ss (lassare).*

[10] A helyi *de* alak dominál az irodalmi nyelvben használatos *di*-vel szemben, bár ez utóbbi is előfordul néhányszor.

[11] Ezenfelül, miként Morgana megállapítja: „gyakoriak a névelő nélkül álló *quale* vagy *quali*-val bevezetett vonatkozói mellékmondatok a köznapi és kancelláriai nyelvhasználatnak megfelelően". Morgana 1983: 317–361.

[12] Számos helyen fordul elő a *como* szóalak, ami a toszkán *come*-t helyettesíti: valószínűleg nem a *QUŌMO(DO) ET*-ből ered, hanem egyszerűen a *QUŌMO(DO)*-ból, vagy az utolsó hang kiesésének következtében vette fel az *-o* végződést. A jelenség Észak-Itáliára jellemző.

[13] Valószínűleg a jelenidő igetövéből képzett alak.

[14] A vizsgált dokumentumokban két ellentétes irányzat látható: egyfelől a dupla mássalhangzók gyakran szimpla mássalhangzókká egyszerűsödnek (*matina; Mafeo; camino; hogi; madona; belissima; domatina*); másrészt a kettős mássalhangzók használata olyan szavakra is kiterjed, melyekben etimológiailag vagy az irodalmi nyelv szerint szimpla mássalhangzónak kellene állnia, ezt a jelenséget hiperkorrekciónak nevezik (*sonno* – a létige alakjaként; *ricommando; abbate*). Az elterjettebb a kettős mássalhangzó, ami erős irodalmi indíttatást jelez, olyannyira, hogy Vitale megállapítja ennek alapján: „fonetikailag a szimpla mássalhangzó szabályos, a duplának pusztán az írásban van jelentősége, tehát egy irodalmias írásmódot tart szem előtt, oda is kiterjesztve azt, ahol sem az etimológia sem a hagyományos toszkán nyelvhasználat nem kívánja meg a kettőzés jelenlétét" (Vitale 1953: 65).

[15] A participio assoluto egy fajtája, ami az implicit alakok előtérbe jutását jelzi és az összes vizsgált dokumentum közös jellemzője.

[16] A dokumentumokban az egyes szám harmadik személyű visszaható névmás többnyire *se* alakban szerepel a kis számban előforduló, irodalmi nyelvi *si*-vel szemben.

[17] Hiányzó diftongizálódás, miként a *contene*-ben.

[18] A szó eleji *re-* és *de-* képzők túlnyomórészt az *e* hangot őrzik, de alkalomadtán az *i* is előfordul.

[19] Különleges szerkezet, ahol a *cum* + *infinitivus* összetétel a gerundium szerepét tölti be. A Ludovico és titkára közti levelezésben több alkalommal előfordul ez a szerkezet: *la quale ha*

restato per intendere el signore et vostra signoria essere in loci separati; **3** poi ha facto instantia de visitare le illustrissime madona duchessa Bona et madona Bianca,[20] et così, tolta l'hora da sue signorie, gli è venuto hozi[21] circa alle 21 hore,[22] ma non gli è intervenuta[23] madona duchessa per non sentirse in quella hora troppo bene, quantunche prima havesse dicto de volergli essere. **4** Esso ha dicto[24] alchune bone parole in latino alla predicta Madona Biancha cum grande ardimento, alla similitudine del Varadino,[25] et essa, per non essere, como sa vostra signoria, troppo expedita nel parlare latino, fece demonstratione de dire alchune parole da canto ad mayore Griffo,[26] quale poi rispose lui in accommodata forma. **5** Dicto ambaxiatore haveva una belissima turcha[27] de drappo d'oro, cum uno

rengratiato… cum significare che era in grande desiderio de vederle; cum persuaderli; cum farli intendere; cum advertirle; cum mandarli; cum respondere; mindenesetre ez a szerkezet nem szorítja ki a gerundiumot a vizsgált levelekből, bár ugyanazt a funkciót látja el, mint az a *havendo già facto formare* példán látszik.

[20] Bianca Maria Sforza (1472, Milánó–1510, Innsbruck). Galeazzo Maria Sforza és Bona di Savoya leánya, a szövetségek változékony játéka során egymást követően Filiberto di Savoya, III. Albert bajor herceg, Corvin János, II. Ulászló és III. Jakab skót király jegyese. Végül 1494-ben Miksa császárhoz ment feleségül, aki a Milánói Hercegség öröklését Ludovico il Morónak ígérte (eddig a hatalom formálisan Gian Galeazzónak, Bianca testvérének, kezében volt). Gyermekek nélkül, külföldiként a német udvar életében férje és nagybátyja jó kapcsolatának fenntartásán tevékenykedett, 1500. után ez utóbbinak gyermekeit gondozta.

[21] Északolasz területen a latin veláris *g* palatalizációja gyakran további torzuláson megy keresztül a posztdentális fokozat *z* felé: *zobia; zenzare; Zoanni; zente; zentilhomo; hozzi* és, mint itt is: *hozi.* Az eredmény mégsem mindig ilyen, mivel szintén megtalálhatóak a *gionta, Joanni* (ennél a személynévnél latin befolyás feltételezhető) és *hogi* alakok.

[22] „A régi olasz nyelvhasználatban (amelynek jól látható nyomai az olasz és külföldi irodalomban is megtalálhatóak) a 24 órát a naplementétől számították, pontosabban az esti üdvözlégytől, amire a napnyugta után fél órával harangszó figyelmeztetett." (EncIt: *ora*) Tehát, figyelembe véve, hogy 2014. október 21-én a nap 18:20-kor nyugszik és feltéve, hogy a nap ötszáz évvel korábban is ekkor ment le, a *21 hore* mai időszámításunk szerinti 16 óra körüli időpontot jelent.

[23] Gyakoriak az álvisszaható szerkezetek, pl.: *messer Paulo s'è partite; gli è venuto; non gli è intervenuta; se li facia compagnia; se partirà.*

[24] Az *-ĭctus* végződés a latinos alakot őrzi, pl.: *dicto; predicto.*

[25] Minden valószínűség szerint Filipecz Jánosra, Nagyvárad püspökére tesz utalást Calco a magyar követ beszédének bemutatásakor. Banfi 1941: 8.

[26] Valószínűleg Ambrogio Griffi apostoli protonotáriusról van szó. Francesco Sforza orvosa volt, később Bonáé, miután eltávolították a kormányzástól. Galeazzo Maria idejében is kiemelt szerepe volt az udvarban, mivel 1472-ben jelen volt Caterina Sforza és Gerolamo Riario eljegyzésén. 1480-ban, amikor Bona környezetében időzött, megvádolták, hogy megmérgezte Ludovico il Morót, de újra közel került vádlóihoz, mert 1490-ben jelen volt Aragóniai Izabella hozományának átadásán. A milánói S. Pietro in Gessate templomban építtetett egy Szent Ambrusnak ajánlott kápolnát, amelynek ma is látható freskóit Bernardo Zenale készítette, és ahol fekvő alakkal díszített vörös márvány sírköve található. Sanseverino gróf rokonaként udvari grófnak számított. Paviában megalapította a Collegio Griffit. 1497. március 16. előtt halt meg. Cerioni 1970: 182–183.

[27] „Valószínűleg keleti eredetű bő felsőruházat, ami elől kapcsokkal és zsinórokkal zárult." Malaguzzi Valeri 1929: I, 213.

friso[28] in testa rivolto ad treze et perle, cum li capilli longi anellati et di gratissimo aspecto et belissima statura, de etate de trenta anni et richissimo de bona maynera et costumi, et è cum bella compagnia di numero solamente de persone 18, et tra cavalli e muli 17. **6** Io, sapendo le bone demonstratione che ha facto vostra signoria ad tutti quelli de predicto signore re, ho preso prosumptione et che non n'havesse commissione de fare intendere alli deputati del denaro che voliano provedere alla satisfactione de le spexe sue d'heri et d'hozi, cum persuaderli che vostra signoria ne sarà contenta. **7** Non so se lo faranno, io tamen li tenirò sollicitati. Dicto ambaxiatore se nomina Moisi Buzlai,[29] dimonstra volere andare[30] ad Pavia, et poi andare per nave ad Ferrara et forso fine ad Venetia, sì che si è scripto là che gli sia proveduto de nave, perché lui dice pagava quanto bisogna. **8** Farò invitare la corte perché domatina alla partita sua se gli facia compagnia cum li trombeti et piferi.

Ad vostra Signoria continuamente me ricommando,

Mediolani, 21 Octobris 1489, Dominationis vestrae servitor Bartholomeus Calchus.

Fordította: Szovák Márton

[28] A korban használatos elegáns fejfedő, vö.: Malaguzzi Valeri 1929: I, 383.

[29] Gergelylaki Buzlay Mózes. A követ neve szerepel a nemesek névsorán is, akik Aragóniai Beatrix elé mentek Nápolyba Hunyadi Mátyással kötendő házassága kapcsán. A névsort a Modenai Állami Levéltárban őrzik, ebben a dokumentumben nevének latin fordítása olvasható: *Moyses Buzlai*. ASMo, Documenti di Stati Esteri 1481–1515, Ungheria (B 196), II Fascicolo.

[30] A *di* bevezető előljáró szó elhagyása megfelel a tendenciának, hogy a mellékmondatokat nem vezetik be kötőszavak. Rohlfs szerint „az alárendeléssel szemben a mellérendelés a gondolkodás egy primitívebb állomásának felel meg. Az önkéntelen, érzékletes beszéd eredménye"; figyelembe véve, hogy a tárgyalt misszilisek magánjellegűek, bizonyos, hogy ezeket sem revíziónak nem vetették alá, sem figyelmes stilisztikai munkával nem csiszolták, így egyet lehet érteni a német tudóssal. Rohlfs 1966: *Sintassi,* § 797.

Labancz Dóra

Az 1491-es év eseményei Magyarországon a Milánói Állami Levéltárban őrzött dokumentumokon keresztül

Jelen közleményben a Milánói Állami Levéltárban őrzött, 1491-ben írt diplomáciai leveleken keresztül szeretnék képet adni a XV. századi Magyarországról, a Mátyás halála utáni helyzetről.

Kutatásom a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában talált átiratokon alapul, melyeket összehasonlítottam a Milánói Állami Levéltárban őrzött eredeti levelekkel.

Figyelmem központjában ötvenegy olaszul írt levél állt, melyeket három doboz őriz: a 377 és 378-as, (Potenze Estere, Venezia), illetve a 645-ös számú cseh és magyar külföldi hatalmakkal folytatott levelezést tartalmazó (Potenze Estere, Ungheria e Boemia).[1]

Az általam vizsgált levelek nagy része Taddeo Vimercato,[2] a milánói udvar velencei nagykövete által íródott, aki rendszeresen beszámolt a magyarországi háborús konfliktusokról, politikai helyzetről stb.

Taddeón kívül a szerzők sorában találkozhatunk többek között Maffeo di Treviglio,[3] a milánói udvar Hunyadi Mátyás udvarában tartózkodó követének; a milánói hercegnek, aki ekkor Gian Galeazzo Sforza volt, de a hatalmat helyette nagy-

[1] Az MTA Kézirattárában őrzött levélmásolatokról ld. Lukinich 1935: 38–39.

[2] Kevés az információnk Taddeo Vimercatóról vagy más néven Thadeus Vicomercatóról. Apja Giovanni Agostino jogász, jogtanácsadó, Filippo Maria Sforza követe Rómában, Ferrarában, Saluzzóban és a Német-római Birodalomban. Anyja Orsola Visconti. Felesége Benedetta Calco, Ludovico Sforza főtitkárának lánya. Taddeo – az apjának köszönhetően – 1456-ban Magenta elöljárója lett. 1486-ban Firenzében tanácsosnak választották, majd szolgálta Piombino urait is. Jogász, 1489-től a milánói jogász kamara tagja. Egyes források szerint 1489–1495 között, mások szerint 1494–1495 között volt a milánói udvar követe Velencében, mivel azonban az általam vizsgált levelek 1491-ben íródtak, Taddeonak már 1494 előtt Velencében kellett szolgálnia. Leverotti 1992: 66 és Cerioni 1970: 251.

[3] Maffeo de Bullis de Treviglio, 1479-től kancellár a milánói hercegnél, majd 1485–1491 között követként szolgál a magyar királyi udvarban. Róla és az általa írott követjelentésekről Lucia Negri tanulmányában olvashatunk bővebben: Negri 2007. Vö. továbbá: Leverotti 2006: 66.

bátyja, Ludovico Sforza, Bari hercege gyakorolta;[4] s végül, de nem utolsó sorban Bartolomeo Calco,[5] Ludovico Sforza főtitkárának nevével.

Az átírás során igyekeztem a lehető legjobban megtartani a szövegek eredeti formáját, majd munkámat összehasonlítottam Mircse Jánoséval, aki a budapesti átiratok valószínűsíthető szerzője.[6]

Az átírások során az alábbi kritériumokat érvényesítettem:

- a rövidítések és megszólítási formulák feloldása Adriano Cappelli szabályrendszere alapján.
- a dupla és szimpla hangzók megtartása *(doppo, cossì, aviso, picolo)*

[4] Apja, Galeazzo Maria Sforza halála után (1476) az özvegy Bona di Savoia és a főminiszter Cecco Simonetta vette át a kormányzást a kiskorú herceg helyett (Gian Galeazzo ekkor 7 éves volt). Nagybátyja, Ludovico mindent megtett a hatalom megszerzéséért. A genovaiak ellen vívott háború után (1477) azonban maga Bona hívta be a városba Ludovicot és Roberto di Sanseverinot. Első lépésként eltávolították Simonettát (halálra ítélték), majd Bona di Savoia kényszerült franciaországi száműzetésre. Ezután Ludovico, mint a kiskorú herceg védelmezője lépett fel, még feleséget is találva neki Aragóniai Izabella, Alfonso calabriai herceg és Ippolita Sforza lányának személyében (1488). Végül Gian Galeazzo 1494-ben mindössze 25 évesen hunyt el. Ratti 1794: 55-56. Egy velencei kereskedő és kormánybiztos, Domenico Malipiero, nem zárja ki a mérgezés lehetőségét sem Gian Galeazzo halálával kapcsolatban; állítása szerint „általános vélemény" volt Velencében, hogy nagybátyja mérgezte/mérgeztette meg. Unokaöccse halála után hivatalosan is Ludovico került a milánói hercegi székbe (Soldi Rondinini 1983: 31).

[5] A milánói hercegi kancellária főtitkára 1488-1500 között. Róla bővebben jelen kötetben l. Laura Zanichelli tanulmányát.

[6] Mircse János az erdélyi Barátoson született 1834-ben. Fiatalon részt vett az 1848/49-es forradalom és szabadságharcban a Habsburgok ellen, majd a bukás után Itáliába, Piemontba emigrált. 1860-ban csatlakozott Garibaldi csapataihoz, ahol a tüzérség kapitánya lett. Palermo bevételének és a volturno-i csatának egyik hőse. 1865–1867 között az olasz rendőrségnek dolgozott, a politikai osztályon a magyar emigránsok ügyeivel foglalkozott. Ezt követően kapta a Magyar Tudományos Akadémia felkérését az itáliai levéltárakban fellelhető magyar vonatkozású kéziratok felkutatására. Mindezért évi 1500 forintot kapott a MTA Történettudományi Bizottságától a következő kondíciókkal: a másolatokat minden hónap végén Budapestre kellett küldenie, a másolatokon fel kellett tüntetnie a város és a levéltár nevét és a kézirat levéltári számát. 1867-ben Velencében telepedett le egészen 1883-ban bekövetkezett haláláig. Itt található sírján a következő felirat olvasható: „Barátosi Mircse Jánosnak, A fáradhatatlan történetbúvárnak, a Ferencz József és a vaskorona-rend lovagjának, Emelték magyarországi barátjai" (Csontosi 1883: 146). A *Századok* több bizottsági ülésének jegyzőkönyve (1867, 1871) említ egy Itáliában élő magyar hazafit, aki rendszeresen küldte Budapestre a kéziratok másolatait a különböző levéltárakból: „…azon Olaszországban élő hazánkfia másolta és küldötte be, a kitől az Akadémia már a múlt nyáron szerzett meg egy becses gyűjteményt, a modenai Este-archivumból" (*Századok*, (1) 1867, 214). Lukinich Imre elmondása szerint, aki a MTA Kézirattárának gyűjteményét ismertette, Mircse az 1860-as években a Milánói Állami Levéltárban dolgozott és másolta az itt fellelhető dokumentumokat. Mircsének köszönhetjük a Milánói Magyar Okmánytár létrejöttét, amely a Zsigmond korában íródott dokumentumokat gyűjtötte össze a Monumenta Hungariae Historica magyar diplomáciai emlékeket őrző sorozat részeként. Ám ez sosem jelent meg nyomtatásban.

- a latinizmusok és a latin írásmód megtartása *(cum, tamen, etiam)*
- megkülönböztető irásjelek alkalmazása (ékezetek, aposztrófok) *(maestà, perché, cioè)*
- a mai használatnak megfelelő központozás alkalmazása
- a nagybetűk és kisbetűk mai szabályok szerinti használata *(Re/re, Regina/regina, Illustrissimo/illustrissimo)*
- az *et* kötőszó megtartása
- *ch* írás megtartása a zöngétlen veláris zárhangok esetében *(alchuni, qualchuno)*
- *h* megtartása az *avere* igénél *(havere)*
- *i/j/y* verziók megtartása *(debij, fij, luy)*
- *ì/i* helyes használata
- a *scriptio continua* feloldása az elöljárószók kivételével, melyek esetében meghagytam a kéziratok formáját
- *u/v* megkülönböztetése
- dőlt betűs írás használata a latin szavaknál és kifejezéseknél, kivéve az *intitulatio*-t és *datatio*-t
- [...] használata a hiányzó és/vagy sérült részek jelölésére
- [...?] használata a nehezen olvasható és/vagy olvashatatlan szavak jelölésére
- {...} használata a szerző által javított részek jelölésére
- a bekezdések jelölése római számokkal

Nézzük akkor a történelmi eseményeket.

Mátyás halálával véget ért egy dicsőséges időszak az ország számára. A magyar trónra többen is benyújtották igényüket, polgárháború kirobbanása fenyegetett.

Az első jelölt, Mátyás akaratából, törvénytelen fia, Corvin János herceg volt. Halála előtt apja megeskette a magyar urakat és számos várost, hogy elsőszülött fiát válasszák utódául, mivel feleségével, Aragóniai Beatrix-szal nem volt közös gyermekük.

Maffeo di Treviglio hamar átlátta a helyzetet, és megértette, hogy cselekedni kell Hunyadi János megválasztása érdekében. Annál is inkább, mert a milánói udvar ekkor már tárgyalásokat folytatott a magyar herceg és Ludovico unokahúga,

Bianca Maria Sforza összeházasításáról.[7] A cselekvés szükségességére figyelmeztette magát a herceget is, aki azonban bízott az urak apjának tett esküjében és így válaszolt: „Bizonyos vagyok benne, hogy meg fognak választani, a miért is siettetni fogom a választást."[8]

A második jelentkező, az 1463-as bécsújhelyi békére hivatkozva, a német király, Habsburg Miksa volt. Az egyezmény, melyet apja III. Frigyes és Mátyás írt alá, egyebek mellett kimondta, hogy ha a magyar uralkodó utód nélkül halna meg, a trónra mind a német-római császár, mind utódai jogosultak.[9]

A másik két jelölt IV. Kázmér lengyel király fiai, Jagelló Ulászló és Albert herceg voltak.

Végül nem szabad megfeledkeznünk az özvegy királynéról, aki nem akart levonulni a magyar politikai színtérről és nem elhanyagolható mértékű magyarországi birtokkal rendelkezett.

Az utód-jelölteken kívül, melyek seregeikkel mind az ország felé tartottak, a magyar király halála feloldotta a törökkel kötött békét, s így az országot minden irányból ellenséges csapatok fenyegették.[10]

Egy bizonyos Prága környéki Alberto püspök[11] levelében, melyet a bolognai főkapitánynak, Nicolò Rangoninak[12] írt 1491. február 28-án, jól bemutatja az ország helyzetét:

> La verità del successo de Ungaria et il principio fu che, siando chiamato el Re de Boemia da certi baroni principali de Ungaria et electo per Re (como credo habiati inteso), el dicto Re de Boemia andò, ma per che suo padre el Re de Polonia cerchava et voleva che un altro suo figliolo havesse el Reame de Ungaria, et el Re de Boemia volendo dicto Reame più presto per lui che darlo al fratello, sonno insieme indignati in modo che el fratello è intrato in Ungaria et al presente havea obsediato una citade in Ungaria che è de le principale sia a quelle parte verso Polonia, et in quisti giorni lo exercito de Ungari sono

[7] Maffeo teljes követjelentését Lucia Negri tanulmányában olvashatjuk: Negri 2007: 38.

[8] Fraknói 1885: 4.

[9] 1462 április 3-án Mátyás király elfogadta III. Frigyes békeajánlatát, miszerint a császár fiává fogadja Mátyást megszerezve így mind a „Magyarország királya" titulust, mind a jogot magának és utódainak a magyar trónra, abban az esetben, ha a magyar király örökös nélkül halna meg. Ezen felül nyolcezer aranyforint fizetésére kötelezte Mátyást a Szent Koronáért és Sopron váráért cserébe. Miután különböző adók formájában Frigyes a kívánt összeghez jutott, 1463. július 19-én Bécsújhelyen aláírták a békét. Kubinyi 2001: 124.

[10] Labancz 2012: 63.

[11] A püspök kilétéről nincs információnk. Nevét Giancarlo Andenna említi ugyanezen levél idézésekor. Andenna 2011: 290.

[12] Nicolò Maria Rangoni, Bologna város főkapitánya 1455-1500 között. Az Este családnak szolgált. Castelcrescente és Borgofranco bárója, majd 1476-tól az emilia-romagnai Spilamberto ura. 1479-ben feleségül veszi a bolognai Bentivoglio család lányát, Biancát.

andati per dare subsidio a quella citade, forza è che faciano facto d'arme: de zorno in zorno expectamo qualche nove; **IV.** da l'altra banda el Re de' Romani ha debellata una citade che se chiama Alba Regale in la quale se incorona li Re,[13] et etiam li sono sue sepulture et halla messa a saccho, et hora ha facto convocare in Norimberga tutti li signori de Elemania per mettersi in ordine a tempo novo, et cussì quello povero Reame de Ungaria è lacerato da ogni banda, ma pegio de questo è che se publica quasi come certo che el Turco se mette in ordine per tuore de megio, che se cussì fusse non tanto serà destructione de Ungaria, ma de tutta Elemania, Boemia et etiam Italia, se Dio cum li altri Christiani non se oppone.[14]

Az egyházi és világi urak közül Jagelló Ulászló hívei kerültek többségbe. Ahhoz, hogy királlyá választhassák Ulászlót, szükségük volt az özvegy királyné támogatására. A segítségért cserébe felajánlották neki, hogy a jövendő király nőül veszi. A magyar urak, élükön a váradi (Filipecz János) és a győri (Bakócz Tamás) püspökökkel, ezzel kényes játékba kezdtek: tervük szerint addig hitegették volna Beatrixot, míg az segít a cseh királyt a magyar trónra juttatni, de végül nem tartották volna meg a házasságról tett ígéretüket.

Eredetileg Beatrixnak is más tervei voltak, mint ahogy azt megtudhatjuk Maffeo milánói hercegnek május 18-án írott jelentéséből: „La Serenissima Regina de Ungaria, deiecta dalla speranza de potere lei governare lo regno (…) si è voltata tutta ad Rex Romanorum…"[15] Mivel azonban császárnéi vágyai minden realitást nélkülöztek és mivel hatalmához ragaszkodott, elfogadta Ulászló ajánlatát és anyagi támogatásáról biztosította a háborúhoz ellenfeleivel szemben.

Maffeo egy azonos datálású jelentése, melyben a váradi püspök Bianca Maria Sforzának a cseh király nevében tett házassági ajánlatáról olvashatunk, megmu-

[13] Székesfehérvár valójában a magyar uralkodók temetkezési városa volt, a koronázások helyszíne Esztergom.

[14] LABANCZ 2012: 63. Fordítás: „Az igazság a magyar trónutódlás körül a következő: Csehország királyát a befolyásosabb magyar bárók behívták az országba és megválasztották királyuknak (mint arról bizonyára értesültél), de mivel apja a másik fiának akarta Magyarország trónját, a cseh király igyekezett mielőbb megszerezni magának azt, ami végül a két testvér közötti fegyveres konfliktushoz vezetett. Testvére ostrom alá vett egy észak-magyarországi várost, melynek védelmére a magyar csapatok is elindultak. Fenn áll a hadi állapot, napról napra várjuk a híreket. IV. A német király csapataival megtámadta és kifosztotta a magyar királyok koronázási és temetkezési városát, Székesfehérvárt, majd Nürnbergben hadba hívta a német urakat, így az a szegény Magyar Királyság minden irányból körbe van véve. Ha mindez még nem lenne elég, a hírek szerint a törökök is felsorakoztak, ami ha igaz, az nemcsak Magyarország, hanem egész Németország, Csehország és Itália lerombolását is jelenti, ha a többi keresztény a Jóistennel ellen nem áll."

[15] NEGRI 2007: 49. Fordítás: „A magyar királyné remélve, hogy ő kormányozhat (…) a német király felé fordult."

tatja a helyzet pikantériáját: „Lo Vescovo Varadino è uscito cum me liberamente cum dirmi che vede impossibile che l'Illustrissimo Duca Zoanne Corvino possi ascendere al regno (…) se medesimo avere pensato (…) ca la electione del Re de Boemia, dandomi la mano in fede che la Illustrissima Madonna Bianca sirà sua mogliere (…)".[16] Megkezdődtek hát a titkos tárgyalások Bianca és Ulászló összeadásáról. Mivel az ifjú Hunyadi János bukása immáron Ludovico számára is kétségtelenné vált, fontolóra vette a magyarok újabb ajánlatát, a célból, hogy a trónra ültethesse unokahúgát.

A tárgyalások középpontjában az ara hozománya állt: különböző összegekről esett szó százötvenezertől háromszázezer dukátig. Maffeo egy 1491. június 5-ei levelében elnézést kér a hozomány körüli félreértésekért: Ludoviconak nem állt szándékában kétszázezer dukátnál többet adni, a követ azonban a magyarok által javasolt kétszázötvenezerről tárgyalt: „…el dicto vescovo dice che 'l signore Re suo s'era contento de pigliare la Illustrissima Madona Biancha con quella dote che ho scripto puta de ducentisquinquaginte milibus dolendosi la excellentia vostra che io devo havere scripto de 250 milia essendo stata la ordinatione sua de ducento solamente".[17] A magyar fél érdeke a minél magasabb összeg kicsikarása volt, amit a folyamatos háborúk finanszírozására használtak volna fel, mint ahogyan azt a következő, június 17-én kelt utasításban is olvashatjuk: „contento torne ancora parte in zoie quando non fosse in quello extremo bisogno de denari che si trova".[18] Végül hosszas tárgyalás után megegyeztek kétszázezer arany dukátban és huszonötezer értékű kelengyében.[19]

Ludovico Sforza 1941 június 6-ai Maffeo di Trevigliónak szóló utasításából megtudhatjuk, hogyan kellett viselkednie a követnek, tekintettel a megbeszélések titkos voltára:

> …ce pare dovere mandare questo cavallaro inante a quello quale anderà. In l'andata del quale aciò che alle littere vostre niente manchi dele cose necessarie alla autenticatione ne è parso de adriciarle a voi, perché le sigillate col sigillo vostro consueto et cognito al Jauriense e perché assai è scripto per questo che 'l bisogno richiede in l'andata del cavallaro. Resta solo mo de instituire el cavallaro al quale noi habemo dicto alcune parole per darli speranza che, ser-

[16] Negri 2007: 48; Labancz 2012: 63. Fordítás: „A váradi püspök nyíltan elmondta nekem, hogy lehetetlennek látja, hogy Corvin János herceg kerüljön hatalomra (…) arra gondolt, hogy (…) a cseh király megválasztása esetén Bianca kisasszony lehetne a felesége."

[17] Labancz 2012: 84–85. Fordítás: „A már említett püspök azt mondja, hogy királya boldog lenne Bianca kisasszonnyal és az általam írt kétszázötvenezer hozománnyal, bár uraságod rendelése szerint csak kátszázezret írhattam volna."

[18] Labancz 2012: 90–93. Fordítás: „Boldog lenne az ékszerekkel is, ha nem lenne akkora szükségében a pénznek, mint, amiben van."

[19] Berzeviczy 1908: 134.

vendo fidelmente in questa pratica, receverà fructo del quale sentirà sempre beneficio. **III.** Ma più ultra non ce è parso extenderse con lui, perché lassamo a voi, quale el cognosceti, cura de premonirlo meglio del modo che 'l ha servare, nela quale premonitione haveriti bene advertirlo che se ben l'havemo admesso a voi et li habiamo parlato largo non ne ha però parlare cum homo del mundo, neanche al Jauriense. Ma solo presentare le littere et dire al Jauriense che per tenire secreta la venuta sua non l'habiamo mai lassato uscire de casa, se non ad hora extraordinaria quando l'habiamo expedito.[20]

Mindeközben a diéta megválasztotta a cseh királyt Magyarország királyának, aki 1490. szeptember 21-ei székesfehérvári megkoronázása után, II. Ulászló néven elfoglalta a magyar trónt.

Október 4-én feleségül vette Beatrixot, akitől az anyagi támogatást várta. A szertartásra titokban, az özvegy unokaöccsének, Estei Hippolitnak érseki székhelyén, Esztergomban került sor. A házasságkötést még az a tény sem hiúsította meg, hogy Ulászló korábban már esküt tett Brandenburgi Borbálának.

Beatrix, miután megértette, hogy a házasság csupán egy kifogás volt, de valójában sosem ülték volna meg a frigyet, apjához, Ferdinándhoz fordult segítségért, aki hivatalosan is közzé tette a lánya és a magyar király között köttetett nászt. Ulászló először tagadta, majd végül azt állította, hogy kényszerítették, hogy nőül vegye Beatrixot. A hír nemzetközi botrányt kavart, mely egészen 1501-ig elhúzódott, amikor az új pápa, VI. Sándor, érvénytelenítette Ulászló összes házasságát. Időközben a milánói udvar is visszalépett a tárgyalásoktól.

Ezekkel az eseményekkel véget ér az általam szemügyre vett időszak, mely nagyon komor volt Magyarország számára. Az új magyar uralkodó, miután a háborús konfliktusok véget értek, egy gazdaságilag kimerült országban kezdte meg működését, ahol a birtokok legnagyobb része magánkézben volt, amit az urak oligarchákként vezettek. Nem véletlen, hogy a király utólag a „Dobzse" gúnynevet kapta.

S végül következzen néhány levél érdekességként.

[20] Labancz 2012: 86–87. Fordítás: „Úgy tűnik el kell küldenünk ezt a követet is az előtt a másik előtt, aki majd megy. S hogy ne hiányozzon semmi, amivel e levelet hitelesnek lehet tekinteni, Önnek küldöm, hogy pecsételje le, mert az Ön pecsétje ismerős a győri püspök előtt. Nem marad más hátra, mint utasítani a követet, akinek pár szót már szóltam az ügyről, melyben hű szolgálatának meg lesz a gyümölcse, amit mindig élvezni fog. **III.** Többet megosztani nem szándékoztam vele, hiszen az Ön feladata lesz jobban felkészíteni, ahogy arról már beszéltünk. Ne szóljon senki ember fiához, a győri püspöknek is csak annyit mondjon miután átadta a leveleket, hogy az ügy titokban tartása érdekében csak azon a különös órán hagyhatta el házát, amikor elé járult."

Taddeo jelentéseiben gyakran olvasni bizonyos harmincezer dukátról, melyet a nápolyi király a lányának akart küldeni. Először 1491. január 13-ai levelében tesz róla említést:

> **I.** Illustrissimo et excellentissimo signor mio. Essendossi rasonato qua, che la maestà del signore re di Napoli subveneva di presente la Serenissima Regina de Hungaria sua fiola de bona summa de dinari, li quali dovevano pagarsi qua per via di littere de cambio, mi sono sforzato de investigarne la verità, unde io trovo che la maestà del prefato signore Re havendo facto mercato de certa quantità de oglij in Puglia, cum uno messer Andrea Bragadino gentilhomo et mercadante venitiano, et cum alcuni altri per summa de circa 30000 ducati, la prefata maestà ha ordinato, che dicti 30000 ducati siano pagati in tanto oro alli X del mese proximo di febraro, **II.** scrivendo epso signore Re a l'oratore suo qua, che per altre Gli avisarà quello se haverà seguire d'epsi dinari. Questo l'ho prima havuto per via di alcuni mercadanti, che hanno visto parte de le littere di cambio. Poi in discorso di parlare mi l'ha anche confirmato questo magnifico oratore regio, subiungendome che questi, che hanno pagare tali dinari, non li vogliono dare cunctanti, né in oro, ma li vogliono pagare per via de scripture de banchi, como si fa in questa terra, del che haverne avisato la maestà del signore Re suo. Fundamento alcuno non ho trovato, che tali dinari se habiano dare alla Regina de Hungaria. Starò attento per intendere quello si farà d'epsi dinari, et del tutto ne avisarò la celsitudine vostra.[21]

Sokat olvashatunk a törökökkel fennálló konfliktusról. Itt van például egy részlet Bartolomeo di Castiglione[22] a Velencében tartózkodó nápolyi követnek írt leveléből. 1491. február 25, Zengg:

> **V.** Turchi me pare s'erano per volere scorrere el paese in Hungaria alle confine de Scrivie, et era passato circha mille turchi fioriti la diana, et Grebi Matias

[21] Labancz 2012: 44. Fordítás: „Exellenciás uram, az a hír érkezett, hogy a nápolyi király lányának, Magyarország királynéjának pénzt szándékozik küldeni váltó levél formájában. Utána jártam hát a dolognak, hogy megtudjam mi az igazság. A király egy bizonyos Andrea Bragadino velencei kereskedővel olajjal üzletelt Pugliában harmincezer dukát értékben, mely harmincezer dukátot, a király rendelése szerint, február 10-éig aranyban kellett kifizetni, mint ahogyan azt itteni követének meghagyta, akinek többek között dolga a summa figyelemmel követése. Néhány kereskedő látni vélte a váltókat, de ahogyan azt a királyi követtől megtudtam, nem akarják kézpénzben adni az aranyat, hanem bizonyos banki váltókkal akarnak fizetni, ahogyan az itt szokás s erről őfelségét is tájékoztatta. Annak alapját, miszerint az összeget a magyar királynénak szánnák, nem találom, de továbbra is figyelem a pénz sorsát."

[22] Bartolomeo di Castiglione személyéről eddig nem találtam információt.

> l'intexe et li havi per spia et ge tolsi li passi per modo che niuno de quelli havevano la fiumara passato et scampato, et tuti sono stati prexi et morti.[23]

Egy másik példa Taddeo Vimercato milánói herceghez címzett levele 1491. szeptember 11-én:

> Per l'altra cavalcata scripsi alla excellentia vostra como qua era venuto nova che turchi erano stracorsi per la Borsena, dopoi ho inteso che dal conte de Sibinico questa Illustrissima signoria ha aviso, como circha ad {dodece} XII mili turchi se sono acampati apresso ad Scardona, distante da Sibinico XII milia, città ne le confine de la Dalmatia et subdita ad certo signoroto, recomandato al signore re de Hungaria, et che circha al golfo de Sibinico sono comparse certe fuste pur de turchi, le quale, per non possere intrare {ne} in epso golfo per tenirse epso golfo da questa signoria, hano richesto licentia dal conte de Sibinico in nome del signore turcho de intrare in epso.[24]

Egy másik Taddeo-féle jelentésben a ferrarai herceg követeiről olvashatunk, akiket hatvan napig tartottak fogva Zágrábban, majd visszatértek Velencébe.

> **I.** Illustrissimo et excellentissimo signor mio. Heri circha una hora di nocte arrivareno qua li ambasatori del Illustrissimo signore duca di Ferrara[25] per sua excellentia questi giorni passati mandati in Hungaria. Per quanto ho intexo per essere le vie piene de assasini adeo che non passaria uno ucello che non fusse o morto o robato, epsi oratori non hano possuto passare Xagabria dove sono stati detenuti per sexanta zorni, maltratati et usategli molte deshonestate, maxime in ricercharli fin ne le viscere se havevano dinari per robarli.[26]

[23] Labancz 2012: 59. Fordítás: „A törökök le akarják rohanni Magyarországot, hajnalban közel ezer török lépte át a szlavóniai határt, de Geréb Mátyás ezt idejében kikémlelte, így közülük egy sem kelt át a folyón, mind egy szálig meghaltak vagy elfogattak."

[24] Labancz 2012: 113. Fordítás: „Mint ahogy legutóbb írtam, hogyan rohanták le a törökök Boszniát, később megtudtam a sibeniki bárótól, hogy közel tizenkétezer török táborozott le a dalmát határ közeli város, Skradin környékén, Sibeniktől mintegy tizenkétezer kilométerre. Ez a bizonyos uraság felhívta a magyar király figyelmét a Sibeniki-öbölben feltűnő törökökre, akik engedélyt kértek tőle, hogy beléphessenek az öbölbe."

[25] Estei Herkules (1471–1505).

[26] Labancz 2012: 65. Fordítás: „Exellenciás uram, tegnap hajnali egy óra tájban megérkeztek a ferrarai herceg követei, akiket uruk az elmúlt napokban Magyarországra küldött. Ahogyan azt értettem, az út tele volt gyilkosokkal, hogy még egy madár sem juthatott volna át anélkül, hogy ki ne rabolták vagy meg ne ölték volna. Ezek a követek nem tudtak átjutni Zágrábon, ahol hatvan napot töltöttek fogságban iszonytató körülmények között, hogy még a zsigereikben is ellopható pénzt kerestek."

Királyné Belcsák Eszter

Tommaso Amadei esztergomi érseki helynök levelei a Modenai Állami Levéltárban (1495–1505)

Az alábbiakban bemutatott dokumentumok az 1300 és 1550 közötti időszakban keletkezett magyar vontakozású olasz diplomáciai levelezések részét képezik. A jelen dokumentumok, melyeknek eredeti példányát a Modenai Állami Levéltárban őrzik, a ferrarai Este család és az esztergomi érseki udvar közötti levelezésről tanúskodnak. A 24 vizsgált levél az 1495 és 1505 között eltelt évtized alatt keletkezett, írójuk egy bizonyos Tommaso Amadei, aki minden bizonnyal az említett évtizedben érseki helynök volt Esztergomban. A levelek címzettjei az Este család tagjai (Hippolit és apja, Herkules) illetve titkáruk, Tommaso Fuscho.

Történelmi háttér

Mielőtt a levelek tartalmát ismertetnénk, érdemes föltenni a kérdést, milyen kapcsolatban állt a ferrarai és az esztergomi udvar. A szálak egészen Mátyás királyig, pontosabban feleségéig, Aragóniai Beatrixig vezetnek. Az ő kérése volt ugyanis, hogy az öccse (Aragóniai János) halálával megüresedett esztergomi érseki posztot szeretett unokaöccse, az akkor még csak hat esztendős Estei Hippolit töltse be.[1] A jelölt fiatal korát erősen kifogásolta VIII. Ince pápa, és kérte Mátyást, hogy keressen alkalmasabb személyt erre a felelősségteljes posztra. Ám Mátyás ragaszkodott felesége óhajához, s a pápával való hosszas alkudozások után végül mégiscsak sikerült elérnie, hogy 1487-ben kinevezzék Hippolitot az esztergomi főegyházmegye élére.[2] A fiatal érsek még az említett évben meg is érkezett Magyarországra és az otthon megszokott udvari fényűzéssel élte mindennapjait. Udvartartása nem kis költséggel járt az egyházmegye számára, tudhatjuk meg a korabeli számadáskönyvekből, melyeket a 19. századi történész, Nyáry Albert közölt először,[3]

[1] Berzeviczy 1908: 159.
[2] Jászay 1982: 181.
[3] Nyáry 1870: 277.

s melyekkel később Fügedi Erik tanulmánya[4] és Kuffart Hajnalka szakdolgozata[5] foglalkozott részletesen. Az egyházmegye nehéz anyagi helyzetéről a jelen cikkben közreadott levelek is gyakran tesznek említést. Mátyás 1490-ben bekövetkezett halála nem csak az ország, hanem Hippolit életében is változást hozott. A király személyében jelentős támogatóját veszítette el, a magyar urak pedig növekvő ellenszevvel figyelték a külföldi érseket és nagynénjét.[6] Ennek az ellenszenvnek lehetett az eredménye, hogy 1495-ben már olyan törvényt hoztak az országgyűlésen, mely igen kellemetlenül érintette a Magyarországon egyházi méltóságot betöltő külföldieket. Az 1495-ben ismét fellángoló pestisjárvány pedig még inkább távozásra szólította Hippolitot, aki végül 1496-ban, apja közbenjárására elhagyhatta az országot. Egyházi karrierjét így Itáliában folytatta.[7] Szükséges még megemlíteni Hippolit és Magyarország történetében a levelekben gyakran szereplő Bakócz Tamás későbbi esztergomi érseket. A jobbágy családból származó, de ambíciózus Bakócz Tamás egyházi pályája gyorsan ívelt felfelé. Külföldi tanulmányai után a titeli prépostságot, később a győri püspökséget kapta meg. 1497-ben hivatalosan is elnyerte a leggazdagabb magyar püspöki javadalmat, Egert.[8] De püspökségét még ugyanebben az évben elcserélte Estei Hippolittal az esztergomi érsekségre. Így lett Bakócz Tamás Magyarország első számú egyházi méltósága. A csere Hippolitnak is kedvezett, mivel az esztergomival ellentétben az egri főegyházmegye nem kötelezte őt helyben tartózkodásra. Ezt a felmentést alaposan ki is használta, mivel 1496 után élete során mindössze kétszer tett látogatást magyarországi javadalmában.[9] Hosszas távolléte alatt érseki helynökein keresztül tartotta fenn a kapcsolatot Esztergommal és Egerrel. Eme kapcsolattartásnak nyomait őrzi az e cikkben közölt levelezés. A levelek írója az olasz, feltehetően toszkán származású Tamás Amadé, akiről Kollányi Ferenc egyháztörténész is említést tesz esztergomi kanonokokról szóló művében.[10] Magyarországra érkezésekor előbb Esztergomi kanonok 1495 és 1508 között, később pedig Gömörben és Nyitrán szolgál. Amadei levelezését Fraknói is ismerhette, hiszen egy-egy levelét szószerint idézi *A Hunyadiak és a Jagellók kora* c. művében, bár ő Amadeo Istvánként említi.[11]

[4] Fügedi 1981.
[5] Kuffart 2013.
[6] Fraknói 1889b: 89.
[7] Byatt 199.
[8] Fraknói 1889b: 94.
[9] E. Kovács 1990b: 101–104.
[10] Kollányi 1900: 119.
[11] Fraknói 1896: 116.

A levelek nyelve és az írás jellemzője

Az itt bemutatott 24 levél egy olyan átmenetei korszakban íródott, amikor még nem alakult ki az egységes olasz nyelv, ugyanakkor a latin már eltűnőben volt. Ennek megfelelően a vizsgált levelek nyelvezete már sokban hasonlít a ma ismert olasz nyelvre, de még bőven fellelhetők benne latin szavak, kifejezések. Maga az írás több, a középkori írásra jellemző jegyet is mutat: gyakoriak a rövidítések, az egybeírások (scriptio continua), hiányzik a következetes központozás és az egységes helyesírás.

Áttekintő táblázat

Az alábbi táblázatban keletkezési idejük sorrendjében szerepel a 24 vizsgált levél és azoknak fontosabb adatai.

Sorszám	Dátum	Jelzet	Feladó	Címzett	Feladó helye	Címzett helye	Tartalom	Előforduló személyek és helységnevek	Kiadás
1	1495/10/25	Ambasciatori b.3/16,1	Tommaso Amadei	Estei Hippolit	Esztergom	Pilismarót(?)	országgyűlés, Palást Gergely	Palást Gergely	kiadatlan
2	1496/05/06	Ambasciatori b.3/16,21 T	ommaso Amadei	Tommaso Fuscho	Esztergom	—	pestis, Szapolyai István támadja Corvin Jánost	Corvin János, Szapolyai István	kiadatlan
3	1497/08/16	Ambasciatori b.3/13,1	Estei Herkules	Tommaso Amadei	Vignola	—	fejlemények az esztergomi érsekség és az egri püspökség cseréjéről	Ascanio Maria Sforza, VI. Sándor pápa, Rasone de Bontempi	kiadatlan
4	1497/12/03	Ambasciatori b.3/16,2	Tommaso Amadei	Estei Hippolit	Esztergom	—	országgyűlés, Bakócz visszaszolgáltatja a királyi pecsétet és a koronát a királynak, jövedelem szerzések, Beatrix királyné	Váradi Péter, Szapolyai István, Don Giorgio, Bél-i apátság, Beatrix, Körmöczbánya, Máramaros, Pandolfo de Silvestri	kiadatlan
5	1497/12/18	Ambasciatori b.3/16,3	Tommaso Amadei	Estei Hippolit	Buda	Róma	a király beszél az esztergomi érsekség és az egri püspökség cseréjéről	Schellenberg János, Beatrix, II. Ulászló	kiadatlan
6	1497/12/20	Ambasciatori b.3/16,4	Tommaso Amadei	Estei Hippolit	Buda	Róma	kölcsön és pozsonyi bor Bakócztól	messer Stephano, Vayka, Pispeki	kiadatlan

7	1498/08/28	Ambasciatori b.3/16,5	Tommaso Amadei	Tommaso Fuscho	Esztergom	Milánó	háború Szapolyai Istvánnal Nyitra és Riblény visszaszerzésért; Amadei panaszai	Nyitra, Reblien, Szapolyai István, Donato Aretino, Ludovico Floreno	kiadatlan
8	1498/10/18	Ambasciatori b.3/13,2	Estei Herkules	Tommaso Amadei	Ferrara	Esztergom	Herkules megköszöni királyi pecséttel kapcsolatos híradást és Amadeit maradásra biztatja	Ludovico Floreno	kiadatlan
9	1498/12/25	Ambasciatori b.3/16,6	Tommaso Amadei	Tommaso Fuscho	Esztergom	Milánó	Amadei rosszakaróra gyanakszik; egy püspököt ki kell fizetni	Rosso, VI. Sándor pápa, Donato Aretino, Thaddeo Lardi, Domenico Crispo	kiadatlan
10	1499/05/01	Ambasciatori b.3/16.7	Tommaso Amadei	Estei Herkules	Esztergom	Ferrara	viharos országgyűlés, első hírek a török seregről, meghalt a zágrábi püspök, Beatrixnak rosszul megy a sora	János Albert, lengyel király; Ragusa, Laki Túz Osvát, zágrábi püspök; Corvin János, Beatrix	kiadatlan
11	1499/10/16	Ambasciatori b.3/16,8	Tommaso Amadei	Estei Herkules	Esztergom	Ferrara	pozsonyi kápolna	Pier Maria Montelino, Pozsony	kiadatlan

Sor-szám	Dátum	Jelzet	Feladó	Címzett	Feladó helye	Címzett helye	Tartalom	Előforduló személyek és helységnevek	Kiadás
12	1499/12/10	Ambasciatori b.3/16.9	Tommaso Amadei	Estei Herkules	Esztergom	Ferrara	figyelmeztetés az érsekség bérbeadásával kapcsolatban; emelkedik az érsekség bérlete a háború költségei miatt	Filippo da Brescia; XII. Lajos; Ludovico Sforza; I. Miksa, német–római császár; Pozsony; Buda; Ludovico Floreno	kiadatlan
13	1501/02/21	Ambasciatori b.3/16.10	Tommaso Amadei	Estei Herkules	Buda	Ferrara	pápai és velencei követek Budán; a király Lengyelországba megy; török követ Budán	Pietro Isvalies, pápai követ; János Albert; Buda	kiadatan
14	1501/06/07	Ambasciatori b.3/16,11	Tommaso Amadei	Estei Herkules	Buda	Ferrara	liga a pápa, Magyarország és Velence között; török követ hazamegy; Corvin János és Somi Józsa hadvezérek; a király Moldáviába megy	Buda; Corvin János; JánosAlbert; Moldávia; Jossa	kiadatlan
15	1501/11/09	Ambasciatori b.3/16,12	Tommaso Amadei	Estei Herkules	Esztergom	Ferrara	Somi Józsa megtámadta a törököt	Thaddeo Lardi; Jossa	kiadatlan

16	1502/02/17	Ambasciatori b.3/16,13	Tommaso Amadei	Estei Herkules	Esztergom	Ferrara	Újlaki Lőrinc és a szerb despota megtámadták a törököt; török követ Budán	Újlaki Lőrinc; szerb despota; Buda; Geréb Péter nádor; II. Bajazid	kiadatlan
17	1502/03/29	Ambasciatori b.3/16,14	Tommaso Amadei	Tommaso Fuscho	Esztergom	Roma	Katherina bírósági ügy	Katherina; Pietro Isvalies, Achille de Grassis; Cardinale Ursino; Cativello	kiadatlan
18	1502/04/06	Ambasciatori b.3/16,15	Tommaso Amadei	Estei Herkules	Esztergom	Ferrara	Levács elfoglalása; Jajca védelme	Levács, Jajca	kiadatlan
19	1502/05/20	Ambasciatori b.3/16,16	Tommaso Amadei	Estei Herkules	Buda	Ferrara	A velenceiek és a pápai követ bíztatják a királyt, hogy menjen személyesen a frontra, a király vonakodik; Karamánia lázadása; tatárok Karamánia	Candalei Anna	kiadatlan
20	1502/12/13	Ambasciatori b.3/16,17	Tommaso Amadei	Estei Hippolit	Esztergom	—	magyar–török béke; belső török ellenségek; Bakócz kéri, hogy Ganesinót küldjék Magyarországra	„el proheta" XII. Lajos, Velencei Köztársaság; Gianesino	kiadatlan

Sor-szám	Dátum	Jelzet	Feladó	Címzett	Feladó helye	Címzett helye	Tartalom	Előforduló személyek és helységnevek	Kiadás
21	1503/06/15	Ambasciatori b.3/16,18	Tommaso Amadei	Estei Herkules	Buda	Ferrara	a béke részletei: június 11., magyar és török eskütételek, aláírók: lengyel, magyar, török uralkodók, Velence	VI. Sándor pápa, Albert, lengyel király, Velencei Köztársaság	kiadatlan
22	1503/07/11	Ambasciatori b.3/16,19	Tommaso Amadei	Estei Hippolit	Esztergom	Ferrara	egy gyanús ismeretlen kérése	Thaddeo Lardi	
23	1505/04/22	Ambasciatori b.3/16,20	Tommaso Amadei	Estei Hippolit	Esztergom	Ferrara	egy szívesség: Amadei cserélje el olaszországi birtokát egy magyarra	Garfagnana; Don Dionisio	kiadatlan
24	n.a.	Ambasciatori b.3/16,22	Tommaso Amadei	Estei Hippolit (?)	Esztergom(?)	?	a király és Bakócz nem bíznak Hippolitban; az érsekség kasszája üres	Bakócz Tamás	kiadatlan

A levelek tartalma

1.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,1 Infocus n. 436.
Kelt: 1495 október 25, Esztergom.
Fennmaradási forma: Eredeti
Kézirat, papír, 2 oldal olasz nyelven, jó állapotú, könnyen olvasható.
Hátoldalán függőleges és vízszintes irányú hajtásnyomok, középen a címzett neve: *Reverendissimo in Christo pater et domino Illustrissimo domino Hippolito Sancta Lucie in Silice diacono Cardinali estense domino meo Singularissimo etc.*
A címzett alatt jobbra a címzett helye: *Marote.*
Pecsét nyoma a levél jobb szélén, középen.
Tommaso Amadei levele Estei Hippolitnak, melyben Beatrix királyné kérésére azt kéri Estei Hippolittól, hogy küldjön valakit, aki elrendezi egy bizonyos Alsópalásthy Gergely vagy György esetét. (Ez a diák talán Beatrix familiárisa lehetett, és emiatt kéri Hippolit közbenjárását.) Tommaso Amadei arról is ír, hogy hamarosan országgyűlés lesz, de lehet, hogy elhalasztják és csak Szent Márton napján tartják meg.

2.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16, 21 Infocus n. 490.
Kelt: 1496 május 6, Esztergom.
Fennmaradási forma: Eredeti
Papír, 2 oldal latin nyelven, jó állapotú.
Hátoldalán hajtásnyomok vízszintes és függőleges irányban. A pecsét a levél középső részén helyezedik el, alatta a címzett : *Clarissimo Viro* […?] *Fusco Thome Secretario Domini Reverendissimi Cardinalis* […?] […?] […?] *Strigoniensis fratri dilettissimo*
A címzett helye nincs megjelölve.
A levelet nem Tommaso Amadei írta sajátkezűleg, hanem egy írnoka.
Tommaso Amadei levele Tommaso Fuschóhoz[12] melyben arról értesíti Hippolitot, hogy a pestis alábbhagyott Magyarországon. A magyar urak nem háborognak, csak Szapolyai István, aki seregeivel folyamatosan támadja Corvin János herceget. A török császár sereget gyűjt, hogy Magyarországot megtámadja.

[12] Tommaso Fusco/Fuscho jogász, Estei Hippolit nevelője majd titkára.

3.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/13,1 Infocus n. 429.
Kelt: 1497 augusztus 16, Vignola[13]
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal olasz nyelven, jól olvasható.
Estei Herkules herceg (Ercole I d'Este)[14] levele Tommaso Amadeihez és Rasone de Bontempihez.[15] A herceg megemlíti, hogy fia, Estei Hippolit felajánlotta a Lodi[16] apátságot Ascanio Sforza[17] bíborosnak, azért, hogy az cserébe átengedje az egri püspökséget Bakócz Tamásnak. Az egri püspökség és az esztergomi érsekség cseréje még nem zárult le, a pápa[18] szeptemberre ígéri a csere megvalósulását. A herceg mindkét címzettől azt kéri, hogy eszközöljék ki II. Ulászló királynál, hogy Hippolit Itáliában maradhasson.

4.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,2 Infocus n. 437.
Kelt: 1497 december 3, Esztergom.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 4 oldal olasz nyelven, jó állapotú.
Hátoldalán hajtásnyomok láthatók, a levél felső részén található a címzett: *Illustrissimo ac Reverendissimo in Christo patri et domino meo singularissimo domino Hip. Estense Sancta Lucie in Silice diacono Cardinali* […] *etc.*
A címzett fölött, ceruzával a következő, 19. századi megjegyzés: *Dispacci dall'Ungheria B 3a, Tommaso Amadei.*
Jobb oldalon látható a pecsét nyoma.
Tommaso Amadei levele Estei Hippolitnak. Az esztergomi helynök röviden beszámol az 1497-ben tartott országgyűlésről, melyen ismét elégedetlenkedtek a magyar urak. Az országgyűlésen Váradi Péter[19] ellentétet szított az urak között, és maga mellé állította őket, hogy Bakócz Tamástól visszakövetelje a királyi pecsét birtoklásának jogát. Hogy a háborgókat lecsillapítsa, Bakócz személyesen ment a

[13] Város Emilia Romagna tartományban, az Esték székhelye.
[14] Ercole d'Este (1431–1505), Ferrara hercege, Estei Hippolit édesapja.
[15] Rasone de Bontempi/Rasono de Bontempis (1488–1528), firenzei kereskedő. 1480-tól Budán működött. Estei Hippolit megbízásából 1497 augusztusától 1498 októberéig az Esztergomi érsekség jövedelmét szedte be.
[16] Lombardiai település. A kérdéses apátság talán a Cerretoban található, Szent Péter és Pál ciszterci apátság lehet.
[17] Ascanio Maria Sforza, olasz bíboros (1455–1505).
[18] VI. Sándor (1431–1503), pápa 1492-től haláláig.
[19] Kalocsai érsek (?–1501).

királyhoz, és átadta neki a pecsétet. Ezután pedig Szapolyai István nádorral együtt, aki Bakóczhoz hasonlóan szintén koronaőri méltóságot viselt, Visegrádra ment, ahol átadta a Szent Koronát a királynak. A levél írója kétli, hogy ezek után a kalocsai érsek vissza fogja kapni a pecsétet, és hozzáteszi, hogy elképzelhető, hogy a korona és a pecsét átadása csak színjáték volt, hiszen a király továbbra is legfőbb bizalmasának tartja Bakóczot. A Bél-i apátság és egy egri püspökség jövedelmét megkapták, Don Giorgio[20] pedig egy Erdélyi püspökség ügyét intézi, amit majd el kell cserélni. Beatrix királyné Körmöczbányára és Máramarosra ment. De a várból még nem tették ki, mert Herkules herceg írt a királyné érdekében Bakócznak.

5.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,3 Infocus n. 438.
1497 december 18, Buda.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal latinul és olaszul, kiváló állapotú.
Documento originale, foglio in carta, 2 pagine scritte in italiano e in latino.
Hátoldalán hajtásnyomok, középen a címzett: *Illustrissimo ac Reverendissimo in Christo patri et domino meo singularissimo dominus Hip. Estensis Sancte Lucie in* […] *diacono Cardinali Strigoniensis.*
Lejjebb a címzett helye: *Rome,* jobbra a pecsét nyoma.
Tommaso Amadei és II. Ulászló beszélgetése. Az országgyűlés befejeztével – írja Amadei –, mikor már az urak mind hazatértek Budáról, a király, aki egész álló nap, reggeltől estig az ország ügyeivel volt elfoglalva, magához hívatott és királyi várószobájában, a cseh kancellár[21] jelenlétében ezt kérdezte tőlem: „Dominus Gubernator quid est actum in facto permutationis | duarum ecclesiarum strigoniensis et agriensis?"[22] A csere már létrejött – válaszolja Amadei – és Hippolit most a római kúrián intézi az utolsó simításokat. A király elégedett a fejleményekkel: „Bene quidem placet et vocavi | vos propter istam causam ut sciatis intentionem nostram que est firma sicut | prius quod concludatur ista permutatio, nec unquam fuit alterius voluntatis. | Et ita scribatis Illustrissimo Duci Ferrarie et Reverendissimo Domino Cardinale filio suo | quod procedant ad expeditionem, quia ista ecclesia Strigoniensis non potest tam | diu stare sine pastore residente propter occurrentia neccessaria et ut mur|muratio populi conquiescat. Rogando etiam suam excellentiam ut non tantum | litteris et nuntiis reginalis Maestatis fides adhibere velit ut etiam Maestatis | nostre nolit oblivisci certiorando quod demum hec

[20] A levelekben gyakran előforduló személy. Talán Vidin püspökéről van szó, aki segédpüspök volt Egerben.
[21] Schellenberg János.
[22] „Helynök úr, mi történt lényegében az esztergomi és az egri érsekség cseréjének ügyében?"

tarditas expeditionis | non posset nisi ad prejuditium domini Cardinalis redundare et hoc totum | voluimus memorasse ut sciatis quod firmiter cupimus videre finem huius | pratice et satisfacere constientie et meritis domini agriensis cancellari | nostri supremi cui ob fidem suam erga nos et totum regnum istud sumus | obligati."[23] A király arra kéri tehát a ferrarai herceget, hogy ne higgyen Beatrix leveleinek és követeinek, amelyek esetleg mást állítanak. Bakócz visszatértéig a király a cseh kancellárt bízza meg az esztergomi érsekség és az egri püspökség kezelésével.

6.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,4 Infocus n. 439.
1497 december 20, Buda.
Fennmaradási forma: Eredeti
Kézirat, papír, 2 oldal olasz nyelven, jó állapotú, könnyen olvasható.
Hátoldalán hajtásnyomok, középen a címzett neve: *Illustrissimo ac Reverendissimo in Christo patri et domino meo singularissimo domino Hip. Estensis Sancta Lucie in Silice diacono Cardinali* […] *etc.*
Lejjebb a címzett helye: *Rome.*
A levél végén megjegyzés: *raptissime*
Amadei levele Estei Hippolitnak, melyben beszámol arról, hogy Bakócz Tamástól 2000 forint kölcsönt és néhány hordó pozsonyi bort kaptak. A kölcsönből és a borért kapott pénzből a zsodoskatonákat fogják kifizetni. Míg vissza nem fizetik a kölcsönt, néhány település adóját (Vayka,[24] Pispeki[25]) Bakócz fogja beszedni. Ez az eljárás olyan magas kamatot fog eredményezni, ami már uzsora, de állítólag ez a szokás ebben a királyságban, írja Amadei.

[23] „Tetszésemre van tehát a dolog és az okból hívattalak titeket, hogy megismerjétek szándékunkat, mely szilárd, miképpen korábban volt és soha nem is volt másképp, azaz, hogy vitessék véghez e csere. És írjátok meg a Ferrara méltóságos hercegének és fiának, a főtisztelendő bíboros úrnak, hogy vigyék véghez az ügyletet, mert az esztergomi egyház a fölmerülő szükségletek miatt nem maradhat sokáig a székét helyben elfoglaló pásztor nélkül, és, hogy a nép rosszalló szóbeszéde elcsöndesedjen; arra is megkérvén őexcellenciáját, hogy a királynő őfelsége leveleinek és követeinek ne annyira adjon hitelt, s ne feledkezzen meg felségünkről, emlékeztetvén, hogy a végrehajtás késedelmének szükségképpen a bíboros úr előítélete lenne a következménye, s mindezt azért akartuk megemlíteni, hogy tudjátok, hogy erősen kívánjuk ez ügylet végét látni, eleget tenni lelkiismeretünk szavának és meghálálni a mi legfőbb egri kancellár urunk érdemeit, aki iránt a belénk és az egész királyságba vetett bizalma miatt el vagyunk kötelezve."

[24] Vajka, ma Szlovákia.

[25] Valószínűleg Pozsonypüspöki.

7.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,5 Infocus n. 440.
1498 agusztus 28, Esztergom.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 4 oldal olasz nyelven, jó állapotú
Hátoldalán hajtásnyomok, középen a címzett: *Eximie I. V. Doctori domino Thome Fuscho Illustrissimi Cardinalis Estensis Secretario mi fratri* […] *etc.*
Lejjebb a címzett helye: *Mediolani.*[26]
A pecsét nyoma jobb oldalon.
Tommaso Amadei levele Tommaso Fuschóhoz. A Szentistváni préposttól[27] megkapták a pénzt, amit hamarosan elküldenek Fuschonak. Riblény[28] és Nyitra elfoglalása miatt háború tört ki Szapolyai István és az érsekség között. Amint véget ér a háború Amadei szeretne visszatérni Itáliába, mert itt már nem látják szívesen az olaszokat. A legutóbbi országgyűlésen hozott intézkedés miatt pedig kevesebb a munka. Sérelmezi, hogy míg másokkal (Donato Aretino,[29] Ludovico[30]) foglalkozik Hippolit, őt nem tájékoztatja a további sorsáról.

8.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/13,2 Infocus n. 430.
Kelt: 1498 október 18, Ferrara.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír,1 oldal olasz nyelven, jó állapotú.
Címzett helye, *Mediolani.*
Estei Herkules válasza Tommaso Amadei 1497. december 3-án kelt levelére. A herceg örömmel veszi tudomásul, hogy a királyi pecsét visszakerült Bakóczhoz. Amadei munkájával nagyon elégedett a herceg és kéri, hogy maradjon még Magyarországon.

[26] Milánó
[27] Feltételezhetően Csomaházi Gosztonyi András, szentistváni prépost 1484–1499 között.
[28] Ribény, Riblyen, Riblen, település Trencsén megyében, akkoriban az esztergomi érsekség tulajdona volt.
[29] Donato Aretino, esztergomi helynök miután Hippolit és Beltrame Costabili visszatértek Itáliába, 1494 körül. Az egri és az esztergomi érsekség cseréjének lebonyolításában fontos szerepe volt Aretinonak.
[30] Ludovico Floreno, Ludovicus Florinus, Hippolit alkalmazottja Egerben.

9.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,6 Infocus n. 441.
Kelt: 1498 december 25, Esztergom.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 4 oldal olasz nyelven, kissé foltos, de jól olvasható.
Hátoldalán hajtásnyomok, középen a címzett: *Eximie Juris Doctori domino Thome Fusco Illustrissimi Cardinalis Estensis Secretario mi fratri* […] *etc.*
Lejjebb a címzett helye, *Mediolani.*
Tommaso Amadei levele Tommaso Fuschóhoz, melyben Bakócz Tamás biztosítja Hippolitot afelől, hogy az egri érsekség jövedelme ugyanannyi, ha nem több, mint az esztergomié. Amadei panaszkodik, hogy míg ő Hippolit érdekeit hűen képviseli Bakócznál, Hippolit udvarában valaki ellene dolgozik. Továbbá, Donato Aretino tartozást állapított meg nála, miközben még a fizetését sem kapta meg. Hippolit addig nem fogja megkapni az egri érsekség jövedelmét, amíg az egyik megyéspüspök meg nem kapja a fizetését. Taddeo Lardi[31] és Domenico Crispo[32] diakonátust cseréltek.

10.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16.7 Infocus n. 442.
Kelt: 1499 május 1, Esztergom.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 4 oldal olasz nyelven, jó állapotú.
Hátoldalán hajtásnyomok, középen a címzett: *Illustrissimo et Excellentissimo Principi et domino meo Singularissimo: domino Herculi Duci Ferrarrie mutine*[33] […] *Marchioni Estense* […] *rodigii etc.*
A címzett helye nincs feltünteve.
Amadei levele Estei Herkulesnek. Bakócz Tamás, az esztergomi érsek április 28-án Budára ment, hogy részt vegyen az országgyűlésen. A kíséretében 300 egri lovas is volt. Bakóczot idézi Amadei, aki 300 egri lovasssal megy az országgyűlésre, noha csak 150-et kellett volna kiállítania Hippolitnak. Az országgyűlés ismét viharosnak ígérkezik, mivel az urak felfegyverkezve érkeztek és azzal fenyegetőznek, hogy megbuktatják a hatalmaskodó egyházi méltóságokat. A török szárazföldi és vízi sereget gyűjt az ország ellen. A lengyel király, Albert,[34] egyezkedik a törökkel. Követ érkezett Ragusából, aki megerősítette a török seregről szóló híreket és

[31] Taddeo Lardi (?–1512) kincstárnok Esztergomban 1498-ig, majd Egerben helynök, majd 1501 és 1512 között az egri egyházmegye segédpüspöke.
[32] Talán Stephano Crispo, szerémi püspökhöz kapcsolódó személy.
[33] Mutina azaz Modena: az Esték a Modena hercege címet is viselték.
[34] Jagelló János Albert (1459–1501), Lengyelország királya 1492 és 1501 között.

700 fegyverkészítőt kér a királytól. Meghalt a zágrábi püspök[35] és Corvin János vette birtokba a várait, az egyikben pedig arany és ezüst kincsket talált. Beatrix királynénak rosszul megy a sora.

11.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,8 Infocus n. 443.
Kelt: 1499 október 16, Esztergom.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal olasz nyelven, kiváló állapotú.
Hátoldalán hajtásnyomok. A címzett a levél felső harmadában: *Illustrissimo et Excellentissimo Principi et Domino Domino Herculi Duci Ferrarie mutine et regii Marchioni Estensis comiti que rodigii etc. Domino* […]*mo.*
Estei Herkules arra kérte Bakóczot, hogy egy pozsonyi kápolnát[36] adjon oda fiának, Hippolitnak. Ebben a levélben Amadei Bakócz válaszát közli, aki sajnálkozását fejezi ki, de nem tud eleget tenni az Esteiek kérésének, mivel a szóban forgó kápolna csak azé lehet, aki abban az érsekségben szolgál és ott is tartózkodik.

12.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16.9 Infocus n. 444.
Kelt: 1499 december 10, Esztergom.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal olasz nyelven. Jó állapotú.
Hátoldalán a címzett: *Illustrissimo et Excellentissimo Principi et Domino, Domino Herculi Duci Ferrarie, mutine et regii Marchioni Estensi rodigii etc. Domino Singularissimo.*
Amadei figyelmezteti Estei Herkulest, hogy ne adja bérbe az egri érsekséget a király nevében jelentkező Filippo da Bresciának.[37] Amadei azt javasolja a hercegnek, hogy kövesse figyelemmel a magyar urak ténykedéseit, mert azt akarják elérni, hogy Hippolitnak a székhelyén kelljen maradnia. De egyelőre ez még nem fenyegeti Hippolitot, mert a király pártfogását élvezi. Bakócz üzeni, hogy az egri érsekség benefíciumainak bérlete április 6-án lejár,[38] és az új szerződésben magasabb hadi adókat kell majd fizetni, mivel az ország a török ellen készül. A velenceiek, a francia király,[39] a milánói herceg[40] és a pápa követei mind Budán gyülekez-

[35] Laki Túz Osvát (1437–1499).
[36] Talán a pozsonyi Szent Márton dómról van szó.
[37] Filippo da Brescia, Beatrix könyvelője.
[38] Bakócz Tamás 1498-ban bérbe vette az egri javadalmakat 2 évre.
[39] XII. Lajos (1462–1515) francia király 1498 és 1515 között.
[40] Sforza Lajos (1452–1508) Milánó hercge 1480 és 1499 között.

nek, hogy a török-kérdést megvitassák; a német–római császárt,[41] Miksát pedig Pozsonyba várják, ahol éppen most a király is tartózkodik.

13.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16.10 Infocus n. 445.
Kelt: 1501 február 21, Buda.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal olasz és latin nyelven, jó állapotú.
Hátoldalán hajtásnyomok, középen a címzett: *Illustrissimo et Excellentissimo Principi et Domino, Domino Herculi Duci Ferrarie, mutine et Regii Marchioni Estensi comiti que rodigii domino meo singularissimo etc.*
Lejjebb a címzett helye: *Ferrara.*
Pecsétnyom a jobb oldalon.
A pápai legátus és a velencei követ Budán tartózkodik és Ulászlót próbálják rábeszélni, hogy szálljon szembe a törökkel. A pápa évi negyvenezer dukátot ígér neki míg tart a háború, a velenceiek pedig százezret, ha még ebben az évben megkezdi a háborút. A király inkább a következő esztendőben szállna harcba. A háború megkezdését az is hátráltatja, hogy Albert, a lengyel király 4 évre békét kötött a törökkel. A Nagyböjt idején a magyar király személyesen fog elmenni Alberthez, hogy meggyőzze arról, hogy mondja föl a törökkel kötött békét. A szultán követe már hónapok óta Budán van és várja, hogy megújítják-e a békeszerződést, mivel a jelenlegi török–magyar békeszerződés nemsokára lejár. A levél végén Amadei Isten segítségét kéri a kereszténység megvédelemzéséhez.

14.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,11 Infocus n. 448.
Kelt: 1501 június 7, Buda.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal olasz nyelven, jó állapotú.
Hátoldalán hajtásnyomok, a címzett a levél alsó harmadában: *Illustrissimo et Excellentissimo Principi et Domino meo Singularissimo Domino Herculi Duci Ferrarie, mutine et Regii Marchioni Estensi comiti que rodigii etc.*
Lejjebb a címzett helye: *Ferrarie*
1501 május 3-án létrejött a liga a pápa, a magyar király és Velence között. A török követet egy év várakozás után május 24-én bocsátották el Budáról. A magyar király keresztény mivoltára hivatkozva nem újította meg a békeszerződést

[41] Habsburg Miksa (1459–1519) német–római császár 1486 és 1519 között.

a törökkel. A török követ temérdek ajándékkal június 2-án indult útnak Budáról. A magyar királytól ezer aranydukátot, két aranyozott ezüst serleget, drága szöveteket és két lovat kapot. Június 6-án átadták a királyi lobogót Corvin János, horvát–szlavón bánnak. Corvin János és Somi Józsa[42] fogják a magyar seregeket vezetni. A magyar király Szent János napján Moldáviába megy, hogy testvérét, a lengyel királyt meggyőzze, hogy csatlakozzon a török elleni háborúhoz. Amadei szerint háromszázezer lovas is lesz ha a két király seregei egyesülnek. A levél végén Isten oltalmát kéri a keresztények számára a „hitetlen kutyák" ellen.

15.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,12 Infocus n. 450.
Kelt: 1501 november 9, Esztergom.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal olasz nyelven, jobb felső sarka hiányzik, de jól olvasható.
Hátoldalán hajtásnyomok, középen a címzett: *Illustrissimo et Excellentissimo Principi et Domino, Domino Herculi Duci Ferrarie, Mutine et Regii Marchioni Estensi comiti que rodigii Domino Singularissimo etc.*
Lejjebb a címzett helye, *Ferrara*.
Jobb oldalon a pecsét nyoma.
A háború részleteiről majd Thaddeo Lardi, egri helynök fog beszámolni. Amadei csak arról ír, hogy Somi Józsa harmincezres seregével behatolt a török területre, ahol mindent fölégetett, amit csak talált. A siker azonban nem végleges, mivel a török sereg jóval nagyobb, mint a magyar és ha visszatámadnak, akár Budáig is eljuthatnak a törökök. Ezért az emberek böjtölnek és körmenetet tartanak. A hírek szerint Somi Józsa serege jól képzett és jól fölszerelt: 1200 szekér és 32 ágyú tartozik az irányítása alá.

16.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,13 Infocus n. 451.
Kelt: 1502 február 17, Esztergom.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal olasz nyelven, jobb felső sarkán foltos, de jól olvasható.
Hátoldalán hajtásnyomok, középen a címzett: *Illustrissimo et Excellentissimo Principi et Domino meo Singularissimo Domino Herculi Duci Ferrarie, Mutine et Regii Marchioni Estensi Rodigii etc.*

[42] Somi Józsa (1495–1508), a kor egyik kiváló hadvezére volt.

Újlaki Lőrinc[43] és a szerb despota[44] összefogtak és közösen támadtak a törökre. 100 falut fölégettek és kifosztottak. 20 napja egy követ érkezett a török szultántól[45] Budára a királyhoz, talán békekötés céljából. De Ulászló éppen Prágában van és a nádor[46] nem hagyta elmenni a követet, így az Budán várakozik, míg a király visszatér.

17.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,14 Infocus n. 458.
Kelt: 1502 március 29, Esztergom.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal olasz és latin nyelven. A bal fölső sarok kissé foltos, ezért az első sor néhány szava olvashatatlan, egyébként jól olvasható.
Hátoldalán hajtásnyomok, középen a címzett: *Eximio Juris V. Doctori domino Thome Fuscho Reverendissimi Domini Cardinalis Estensis Secretario mi fratri honorande etc.*
Lejjebb a címzett helye, *Rome.*
Bakócz Tamás Hippolit közbenjárását kéri egy bírósági ügyben. Egy Katherina nevezetű asszony férje két apátot megvert és kirabolt. A nő nem jelent meg a bíróságon, ezért kiközösítették az egyházból. Bakócz arra kéri Hippolitot, hogy töröltesse el a kiközösítést és bízza meg Pietro Isvalies nunciust az ügy rendezésével. Így foglalható össze a levél tartalma, a részletek nem teljesen világosak.

18.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,15 Infocus n. 460.
Kelt: 1502 április 6, Esztergom.
Fennmaradási forma:Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal olasz nyelven, jó állapotú. Hátoldalán hajtásnyomok, középen a címzett: *Illustrissimo et Excellentissimo Principi et Domino, Domino Herculi Duci Ferrarie, Mutine et Regii Marchioni Estensi, comiti que Rodigii Domino* […] *Singularissimo etc.*
Gyertyaszentelő Boldogasszony napján,[47] míg a lakosság a szent misén vett részt, a török megtámadta és felgyújtotta Levács[48] várát. Majd még tizenkét más várat

[43] Újlaki Lőrinc (1459/1460–1524), az utolsó boszniai herceg a török megszállás előtt.
[44] Jovan Branković (?–1502), szerb despota 1496-tól haláláig.
[45] II. Bajazid (1447–1512) oszmán szultán 1481-től haláláig.
[46] Geréb Péter (?–1503) nádor 1500 és 1503 között.
[47] Február 2.
[48] Levács, vagy Livácz Jajcától északra található erőd.

foglaltak el és összesen tizenháromezer embert öltek meg vagy hurcoltak el. Levács elvesztése súlyos csapásként érte a királyságot, mert ez a vár jó adottságokkal bír: sok katona őrizte, mocsár veszi körül, és egyetlen bejárata egy híd. A király most megpróbálja újjáépíteni Levács várát, hogy meg tudja majd védelmezni Jajcát, ami egy másik fontos erőd. Ha a török birtokba veszi Jajcát, egész Szlavónia és Croatia veszélyben lesz. A csehektől kapott a király pénzbeli támogatást, de katonákat nem. A következő országgyűlés Szent György napján[49] lesz.

19.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,16 Infocus n. 461.
Kelt: 1502 május 20, Buda.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal olasz nyelven, jó állapotú. Hátoldalán hajtásnyomok, középen a címzés: *Illustrissimo et Excellentissimo Principi et Domino, Domino Herculi Duci Ferrarie, Mutine et Regii Marchioni Estensi, comiti que Rodigii etc.* […] *Singularissimo.*
A pápai és a velencei követek arra ösztönzik a magyar királyt, hogy személyesen jelenjen meg a török ellen induló sereg élén, lelkesítve ezzel a kereszteseket, illetve megfélelmlítve az ellenséget. A király vonakodik ennek a kérésnek eleget tenni közelgő esküvőjére hivatkozva.[50] Sőt, azzal vádolja a magyar urakat, hogy nem veszik kellően komolyan a háborúval kapcsolatos kötelességeiket; a liga többi tagját pedig azzal, hogy békét akarnak kötni az ellenséggel. Karamániában[51] lázadás tört ki a szultán ellen, s emiatt a magyar frontról oda csoportosítják át a török haderőt. A horvát határon újabb ellenség tűnt fel: a már jól ismert tatárok.

20.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,17 Infocus n. 468.
Kelt: 1502 december 13, Esztergom.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal olasz nyelven, jó állapotú.
Hátoldalán hajtásnyomok, alsó harmadában ferde tollvonás, középen a címzett: *Illustrissimo ac Reverendissimo in Christo patri et domino Hipp. Esten. Sancte Lucie in Silice diacono Cardinali* […]. *Singularissimo etc.*
Megtörtént a török-magyar békekötés. A törököknek újabb ellenségük akadt, aki a kereszténységhez hasonló hitet vall és Amadei „el propheta" néven említi. Az

[49] Április 24.
[50] A francia Candalei Annával kötendő házasság két hónap múlva esedékes.
[51] Caramania vagy Karamania, egy török uralkodócsalád területe Kis-Ázsiában.

érsekség jövedelme újra a régi lesz, mert a háború véget ért és már nem kell fizetni a hadiadót. Úgy hírlik, hogy a békét a pápa, a francia király és Velence írták alá. Bakócz kéri Hippolitot, hogy Ganesinót[52] küldje vissza Itáliából, mert nagy szüksége van rá.

21.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,18 Infocus n. 472.
Kelt: 1503 június 15, Buda.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal olasz nyelven, kiváló állapotú.
Hátoldalán hajtásnyomok, középen a címzett: *Illustrissimo et Excellentissimo Principi et Domino, Domino Herculi Duci Ferrarie, Mutine et Regii Marchioni Estensi, comiti que Rodigii Domino* […] *Singularissimo etc.*
Június 11-én a török szultán és a magyar király között létrejött a béke, amely a két uralkodó valamelyikének haláláig marad érvényben. A békét a lengyel király és a Velencei Köztársaság is aláírta. A magyar király a keresztre tett esküt, a török követ pedig muzulmán szertartás szerint a béke szövegére esküdött. A Szentatya nem képviseltette magát a békekötésen, mivel nem lett volna illendő, hogy személye hitetlenkkel egyezkedjék.

22.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,19 Infocus n. 474.
1503 július 11, Esztergom.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal olasz és latin nyelven, jó állapotú.
Hátoldalán hajtásnyomok, középen a címzett: *Illustrissimo ac Reverendissimo in Christo patri domino Hipp. S. ro. Ecclesie diacono Cardinali estensi domino et benefactori meo Singularissimo etc.*
Lejjebb a címzett helye: *Ferrarie* […?] *ubicunque* alatta megjegyzés, *Cito Cito*.
Amadei figyelmezteti Hippolitot, hogy jóhírére nézve veszélyes lehet, ha segít egy bizonyos ismeretlennek, aki arra kéri a bíborost, hogy képviselje őt a pápa előtt. (A levélből nem derül ki, hogy pontosan mit akar ez a bizonyos „amico", de úgy tűnik, hogy valódi veszedelemről lehet szó, mert nemcsak Amadei, hanem egy másik levélben Thaddeo Lardi is figyelmezteti a bíborost.)

[52] Feltehetően intéző a Ferrarai udvarban

23.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,20 Infocus n. 488.
Kelt: 1505 április 22, Esztergom.
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, papír, 2 oldal olasz nyelven, jó állapotú.
Hátoldalán hajtásnyomok, középen a címzett: *Illustrissimo ac Reverendissimo in Christo patri et domino, domino Hip. Estense Sancte Lucie in Silice diacono Cardinali domino meo Singularissimo etc.*
Lejjebb a címzett helye, *Ferrarie*.
Hippolit arra kérte Amadeit, hogy mondjon le itáliai birtokáról[53] Don Dionisio javára és cserébe fogadja el annak esztergomi birtokát. Amadei határozott nemmel válaszol. Nem akar ugyanis szülőföldjétől elszakadni és egy messzi és elmaradott országba települni, ahol ráadásul rossz szemmel nézik a külföldieket, különösen az olaszokat. Inkább szeretne mielőbb hazatérni, már csak azért is, mert a király súlyos beteg[54] és ha meghalna, még bizonytalanabb lenne a helyzet Magyarországon.

24.

Modenai Állami Levéltár, Ambasciatori b.3/16,22 Infocus n. 492.
Kelt: Nincs dátum
Fennmaradási forma: Eredeti.
Kézirat, 2 oldal olasz nyelven, jó állapotú.
Tommaso Amadei kézírása, a dátum[55] és a címzett[56] hiányzik. Hátoldalán a felirat (*Per errorem in voltare la carta*)[57] arra utalhat, hogy el sem küldték a levelet.
Tommaso Amadei levele feltételezhetően Estei Hippolitnak. Az egri és az esztergomi érsekség cseréjéről még nem sokat tudni. A magyar király és Bakócz csalódottak, hogy még mindig nem sikerült elrendezni az érsekségek sorsát és úgy tűnik nekik, hogy Hippolit nem igyekszik kellőképpen előremozdítani a tárgyalásokat, hanem inább csak a maga bevételeivel törődik. Bakócz nem tud több pénzt adni. A katonák visszatértek a háborúból és követelik a zsoldjukat, de Amadei nem tudja őket kifizetni. Mivel Bakócz forrásai is kimerültek, Amadei Hippolittól kér anyagi támogatást. Sajnos az időjárás a bortermésnek sem kedvezett, így abból sem tudnak bevételhez jutni.

[53] Garfagnana, Lucca tartományban.
[54] Ulászló valóban megbetegedett 1505-ben, de aztán meggyógyult.
[55] A levél tartalmából következtetve talán 1497 lehet.
[56] A címzett talán Estei Hippolit lehet.
[57] „A hajtogatás hibája miatt."

A levelek átirata

1.

Reverendissime in Christo pater et domine mi singularissime etc. Se dice che zià sono incommenzate | le octave de la dieta,[58] et essendo a la presentia de madama[59] me | sollicita molto a dovere scrivere a vostra Reverendissima Signoria[60] cerca ziò et che epsa voleva | mandare Gregorio Palast[61] per fugire le contumacie de li birsagi[62] soto el loro parlar | et suadeva etiam molto che vostra Reverendissima Signoria li mandase uno per tale casone. Quod autem se | habia certezia che le otave siano commenzate non lo scio dire a vostra Reverendissima Signoria nisi rumore. | Alchuni dicono che sono prorogate per insino a Sancto Martino.[63] Ut cunque sit vostra Reverendissima Signoria | è advisata a la quale de continuo me ricommando. Strigonii[64] die 20 octobris 95.

Excellentie Reverendissime Domini Vestri Servitor

2.

Clarissimo viro domino Fusco Thome secretario domini reverendissimi cardinalis, necnon canonico ecclesie Strigoniensis, fratri dilectissimo.

Salutem plurimam dicit. Vellem, optime vir, ne et tuam humanitatem litteris meis silentio pertranseam, est michi quidem non satis otii ad singula exaranda. Attamen que hic gerantur, succincte tue scriptorio calamo demandabo humanitati. Primum est, quod seviens vorago pestilentie est hactenus pacata, perpauci itaque iam adversam incidunt valitudinem. Status preterea baronum Hungarie hucusque fuit tranquilus, sed a longeva tempestate illustris Iohannes Corvinus dux insultatur cum confederatis agminibus stipendariorum domino Stephano de Zapolia[65] palatino huius regni. Quid aliud sim scripturus tue humanitati habeo nichil. Sed de cesare Thurcorum[66] ea fama vagatur, qui conatur totis viribus aliquo pacto opprimere, que fama nisi fallor vos ibidem minime latet. Reliquum est: superioribus diebus recepi et sunt michi allati tua de portione canonica floreni III, quos pro errario tue humanitatis reservare volumus. Et sic finaliter

[58] Az 1495-ben tartott országgyűlés.
[59] Aragóniai Beatrix, Magyarország királynéja (1457–1508).
[60] Estei Hippolit, olaszországi bíboros (1479–1520), 1487 és 1497 között esztergomi érsek.
[61] Alsópalásthy Gergely (vagy György).
[62] *birsagium*, lat. 'büntetés', *birsagio, -are* (lat.): 'megbüntetni'.
[63] Szent Márton napja, november 11.
[64] Esztergom.
[65] Szapolyai István, Magyarország nádora (?–1499).
[66] II. Bajazid (1447–1512) oszmán szultán 1481-től haláláig.

tuam humanitatem bene valere magnopere optamus. Nos enim hucusque statu in optimo fuimus, et si quid in me esse tua humanitas animadverterit, quod vel usui tibi vel voluptati aliquando futurum putes, id me tibi totum devotumque intellige. Date Strigonii, II die mensis Maii, anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo sexto.

Parcatis, quia occupatus non potui propria manu scribere, alias dabitur locus scribendi, habeo cancellarium.[67]

Vester Thomas Amadeus
Gubernator Strigoniensis

3.

Ad dominum Thomam Amadeum Strigonii Gubernatorem

Messer Thomaso havereti inteso per altre nostre che il Reverendissimo Cardinale nostro | figliolo ha renuntiato la abbatia de Lodi al Reverendissimo vicecancellario | perché il cedi al titulo de Agria a beneficio de Monsignore | de Agria[68] come ha facto. La permutatione de Strigonio | cum Agria non se è potuta concludere per anchora, ma | è differita fino al fine de septembris, nel quale tempo | speramo che la se farà, perché la Santità del papa ha | promesso de expedirla. Habiamo parlato cum messer Nicolo[69] et cum messer Zorzo[70] mandati a Roma dal Serenissimo Re | de Hungaria[71] et dal Reverendo Monsignore de Agria per dicto effecto, | et li quali sciano certamente che per nui non è restato, | et li havemo exhortati a due cose: la prima | al fare opera che la Maestà Regia permetti il Reverendissimo Cardinale | nostro restare in Italia; la secunda che Monsignore de Agria | servi al presente al Cardinale de sei milia ducati al mancho | a ciò che il possi andare in corte de Roma al fine de octobris | proximo. Ne hanno promesso de usare ogni diligentia | sia possibile del che havemo voluto darvi notitia, perché | intendiati il tuto, et a ciò che potiati parlare, instare, | et operare in conformità. Seriti etiam Dio informato del bisogno | per il messo che manda il predicto Reverendissimo Cardinale nostro al quale | prestareti il consiglio cum favore, et lo addrizareti | secundo che meglio vi parerà, perché il venirà cum mandato | de obligare de novo li fructi de Strigonio per la dicta | summa, quando la permutatione non potesse seguire.

Vignola 16 Augusti 1497

[67] Jegyzet Tommaso Amadei kézírásával.
[68] Bakócz Tamás (1442-1525)
[69] Talán Bocskay Miklós, erdélyi püspök.
[70] Ismeretlen.
[71] II. Ulászló (1456–1516), 1490-től 1516-ig Magyarország királya.

Ad Rasonum Florentinum

Egregio et persano vir Amice nostro dilettissimo. Intendereti da messer Nicolo et | da messer Zorzo quello che se è facto a Roma, et come la | permutatione se ha a fare al fine de septembris secundo che il | papa ha promesso, et per nui non essere manchato che la non | sia già facta. Bisogna mo che vui adiutati il | Reverendissimo Cardinale nostro figliolo in due cose: prima in impetrare | che il non habia a ritornare più in Hungaria; la secunda | che Monsignore de Agria li servi al presente de quilli più dinari | che il poterà, e non siano mancho de sei milia ducati a ciò | che il possi andare a Roma al fine de octobris proximo. Il che | serà anchora in proposito del predicto Monsignore de Agria perché quando | la permutatione in quello tempo non fusse facta, la praesentia sua | et assistentia apresso il pontifice, lo indura a farla, | sicché usati tuto il vostro ingegno e la solita dextreza con | efficatia cum il predicto Monsignore de Agria, perché il eccellente sia | compiaciuto che ne fareti cosa grandissima et il Reverendissimo Cardinale | nostro figliolo non ve serà ingrato de le fatiche vostre.

Vignole 16 Augusti 1497

4.

Illustrissime ac Reverendissime in Christo pater et domine mi singularissime etc. Perché scio che | da ogni canto serà scripto a vostra Illustrissima Signoria de quanto è successo in questa | dieta persino adhora inter nobiles et regnicolas, li quali naturaliter | et accidentaliter in hoc loco odiunt prelatos et barones et voriano | vedere sempre novità como è etiam comune vitio ubique locorum de ogni | populo, et si possent voriano annuatim uno novo signore. Taceo le | altre cose preponite in congregatione et adhuc non determinate che de ziò | laudaremo el fine. Ma solum dirò quello che è intravenuto a Monsegnore | de Agria perché a mi toca, et è quello che per insino adhora ne ha | mantenuto cum ogni favore et aiuto, che quando manchasse, male | per tuti nui. Questo dico che pretendendo lo Reverendissimo arcevesco de Colo | cia de tenere de ragione lo sigillo regio loquale altre volte ha | tenuto ma per uno demerito suo tempore regis Mathie fuo privato et | tenuto in carcere per 5 anni, et lo sigillo regio fuo dato a lo Reverendissimo monsignore | de Agria et quello ha tenuto per insino adhora, et lo tenerà. Mo dicto | Monsignore de Collocia in questa dieta ha praticato et subvertito parte | de quisti regnicoli et nobili al desiderio suo per questo sigillo regio li | quali facille cosa è atrarli per la ragion dicta de sopra che li populi | semper querunt novitates. Impossibile è che chi è a governo de persone | possa compiacere ognihomo et è posit tanquam signum ad sagittam chi li | da de sopra che de sotto ut tum expellant. Vedendo questa pratica | Monsegnore de Agria, qui prudens et calidus est, sciapendo etiam lo amorem | li porta la Maestà regia,

proprio motu se ne andete a la Maestà | regia et in presentia multorum li presentò el sigillo suo elquale fuo | acceptato et habet penes se, et per questa ∧via∧ ha sedato le voce de li nobili | et regnicoli et de dicto Monsegnore de Collocia, et ultima è andato dicto | Monsegnore de Agria cum lo conte palatino a Vicegrado dove è la | corona regia, la quale ambedui havevano in custodia et quella | hano presentata a la Maestà regia et similiter hano morezato el | murmurare del populo ignaro. Vederemo mo se lo Collocia haverà | lo sigillo quod non credo et rimanerà deluso. | Ma ben certifico vostra Excellentissima et Illustrissima Signoria che in questa assignatione utique | depositatione li è intravenuto per prius uno contracto palliato che ognihomo | non lo intende ne se può dire per bon rispecto, et chi intende lo | intrinseco fra 12 o 25 zorni scriverà a vostra Illustrissima Signoria el tuto la quale | poi intenderà li andamenti passati intrinsece et extrinsece sicché | Vostra Illustrissima Signoria intende mo como veraciter è passata la cosa; che quando | altramente li fosse scripto per altri errant et sono testimonii de | auditu alieno et secundo sona el vulgo et ignorant intrinseca | et li effecti el demostrara ho voluto scrivere questo per la verità | et a ziò Vostra Illustrissima Signoria non refrigesteret ab inceptis intendendo la cosa per | altra via et che non havessemo ad incorrere in qualche nostra ruina | como se può imaginare Vostra Reverendissima Signoria perché cognosco che quello medesimo | credito, quello medesimo amore de la Maestà regia verso Monsegnore | de Agria dura como mai quaerere etc. | Habiamo habuta la possessione de la abbatia de Bel[72] et de uno | archidiaconato in terra agriensi. Restamo ad havere la possessione | de uno altro archidiaconato in Transilvania de introito de 500 | fiorini, Don Zorzio è sta lì per dicta possessione cum letteris regiis. |

Quello vesco[73] non gie l'ha voluta dare dixit che prima voleva | parlare a Monsignore de Agria, mosso per questo che dice che quello archi | diaconato è nel mezzo de le terre soe voria darne uno altro | de equale valuta è mazore per retinere quello che li è molto comodo. |

Habiamo parlato a Monsegnore de Agria, ne ha risposto che vole | che habiamo el suo et non altro et fra zorni 10 se aspecta el | vesco in Buda el quale s'è partito de Transilvania quello zorno | s'è partito Don Zorzio et che parlarà cum epso et asetarà ogni | cosa. Poi dice faremo conto per quanta quantità havete benefiti | et se haverò a suplire suplirò per insino a la somma de 1500 fiorini. | Ma per questo anno pago li 1500 fiorini ragionevel cosa è che io exigisca | la intrata de dicti benefitii. Poi Don Zorzio andarà | a stare a la abbatia che me pare honesto. Tutavia habiamo | pressa la possessione cum tute le sollemnità et contracto lo instructo | et constituerunt se possidere [...?][...?]. Et cito factores

[72] Bélapátfalva.
[73] Vingárti Geréb László (1452–1502) erdélyi püspök.

Reverendissimi dominus agriens | haverano exacto el tuto poi Don Zorzio andarà a la abbatia | ma besognarà provedorgie del vivere suo: [...?] vacuam inveniet. |

Ma credo seremo discrepanti ne le intrate de quisti dui benefitii | perché monsegnore le fa de mazore intrata che non sono, vero che | interdum valeno più uno anno del altro. Questo anno troviamo | che la abbatia ascende a 500 fiorini, lo archidiaconato cum | lo canonicato ascende a 300 fiorini. Vederemo poi. |

La Maestà de madama è fuora de Cremitia et de Marma | rossa. Credo che non la removerano de castello per lo scrivere | ha facto la excellenza del Duca, genitore de quella, a Monsegnore | de Agria. Vederemo el fine de questa dieta se mormora | de molte cose ma credo tute serano fabule.

La Reverendissima Signoria Vostra de mo havero habuto quello cavalo li ho mandato | per Pandolfo.[74] È bruto ma è bono juditio meo. Benevaleat Reverendissime Domine cui sedulo me commendo. Strigonii die 3 dicembris 1497

Eccellenza Illustrissime Domini Vestri Servitor Thomas Amadeus Gubernator Strigoniensis

5.

Post scripta a ziò Vostra Illustrissima Signoria sciapia quello che ex post è seguito.| Lo dirò qui apreso a Vostra Reverendissima Signoria essendo conclusa la dieta et accinti | tuti li prelati baroni, regnicoli et oghomo al partirse de Buda | et andare a le lor habitatione, me fece chiamare la Maestà | regia la quale quello zorno era stata per facende de lo regno matino | et sira cum lo reverendissimo monsegnore de Agria, et in presentia delo Cancellero | de Boemiasolo in antecameria regia, me dixe queste parole vel | simele in effectu: „Dominus Gubernator quid est actum in facto permutationis | duarum ecclesiarum strigoniensis et agriensis?" Respondi quod credebam quod iam permutatio | esset sortita effectum et quod Illustrissimus Dominus Cardinalis cum procuratoribus erat in curia | romana ob istam causam. Tunc replicavit sua Maestà: „Bene quidem placet et vocavi | vos propter istam causam ut sciatis intentionem nostram que est firma sicut | prius quod concludatur ista permutatio, nec unquam fuit alterius voluntatis. | Et ita scribatis Illustrimo Duci ferrarie et Reverendissimo Domino Cardinale filio suo | quod procedant ad expeditionem, quia ista ecclesia strigoniensis non potest tam | diu stare sine pastore residente propter occurrentia neccessaria et ut mur | muratio populi conquiescat. Rogando etiam suam excellentiam ut non tantum | litteris et nuntiis reginalis Maestatis fides adhibere velit ut etiam Maestà | nostre nolit oblivisci certiorando quod demum hec tarditas expeditionis

[74] Talán Pandolfo de Silvestri-ről van szó, Hippolit embere, az esztergomi udvarnál szogált, majd visszatért Ferrarába.

| non posset nisi ad prejuditium domini Cardinalis redundare et hoc totum | voluimus memorasse ut sciatis quod firmiter cupimus videre finem huius | pratice et satisfacere constientie et meritis domini agriensis cancellari | nostri supremi cui ob fidem suam erga nos et totum regnum istud sumus | obligati." Resposi a la sua Maestà quod parerem mandatis et scriberem | voluntatem sue maestatis, Ducali Excellenitissme et Illustrissime Dominis Vostris in opportuna forma, | postea li ricommandai lo arcevescoato de Strigonio lo quale prese beni | gne sub protectione sua et imposuit dicto Cancellaro boemo che facendo | capo ad epso in le occurentie de dicto arcevescoato che debia refe | rire a sua maestà el besogno nostro et questo per la absentia de monsegnore | de Agria el quale etiam epso è licentiato per alquanti zorni andare | a visitare la sua giesia de Agria et preascritis in questa sollemnità | de la natività del nostro Segnore et sic postea licentiatis recessi. |

Itaque la Illustrissima Signoria Vostra è mo advisata de la mente de la Maestà | regia et quello che è el suo desiderio pariter est de Vostra Reverendissima Signoria. | Resta solum a dargi conclusione quam rogo humilime per ogni

| respecto. Benevaleat Illustrissimo Domine Vostro cui sedulo me commendo. Bude | die 18 decembris 1497

Eccellenza Illustrissime Domini Vestri Servitor Thomas Amadeus Gubernator Strigoniensis

6.

Illustrissime ac Reverendissime in Christo pater et domine mi singularissime etc. Tandem | per importunità de messer Stephano fossemo exauditi da monsegnore | de Agria de doamillia fiorini per li armigeri. In questo modo | ne dà tante bote de vino de Possonia che distribuamo | per le ville de lo arcevescoato et cum quilli dinari pagamo li | armigeri. Ma ha voluto impegno per cautione soa: Pispeki | cum doe altre ville et Vayka con pertinentiis suis, et donec se | gie dà on vero restituisse li soi dinari vole pilgiare li censi | et intrate de dicte ville non computando altramente tempore resti | tutionis peccuniarum, dicti ceri et fructi in sortem, che è una | usura marcia. Ma dicono loro che cosi è el consueto del | regno. Et ideo tanto […?] graviora peccata quanto diutius | tenent infelices animas alligatas etc. Forzia ne è stato a fare | così se havemo voluto spazarse da quisti diabolici armigeri | li quali hano cridati undique et fateno vergogna contra Maestà | regia et fateno fare commissione urgentissimo. Maestà se li | potiamo pagare, tuti li licentiaremo. Et perché siano presto | pagati forzia è a pilgiare dinari alchuni ad intercem hinc interim | stoderemo li dinari del vino. Ma se presto se spazia | la permutatione pocho o nulla haveremo damno. Bene | valeat

Illustrissime Domine Vestri cui sedulo me commendo. Bude die 20 decembris 1497 raptissime

Eccellenza Domini Vestri Servitor Thomas Amadeus Gubernator Strigoniensis

7.

Eximie Doctor mi frater honorande etc. Per la vostra ho intexo el desiderio | vostro. Ho parlato al preposito de Santo Stephano el quale metterà in ordine | più fiorini che poterà et farò li haveristi presto per fidum nuntium. | Me rencresce non potere essere quello che ve li habia a portare | al presente perché questo Reverendissimo Monsegnore per hora non me vole licentiare | havendo dato principio a certe causae rincrescevele et de grande | importanzia per reintegrare lo arcevescoato inter quos est Nitriens. | Se armiamo etiam per recuperare Reblien, villa occupata defacto | tempore meo per Comitem Stephano. Non habiamo scripture sed solum | unitum possessioni antique. Et per questo fa difficulta in isto principio | darme licentia etiam si essem reversurus essendo zia principiato el | ballo. Et ut sciatis quamprimum habia licentia volgio venire a repa | triare perché hormai non è più bon stare de qua per italiani. Lo | offitio è manchato mirabiliter. Le cause non vengeno più al nostro | auditorio per viam querelle sed ita demum appellatur, et questo per uno decreto | facto in la dieta passata sub maxima pena postea monsegnore dà etiam | epso le citatione e monitione fuora et poi le fatiche veneno a | me et lo guadagno a li soi cancellari. Me sonto dolgiuto. Risponde | che me remunerarà tanto in una fiata che bastarà per mille | citatione. Habeo bona verba et nihilominus in questo et in ogni | altra soa facenda fa el facto suo et habet hominem ascriptitium, ego | aliqualiter tollerabo per non fare pezio. |

De computis meis non dubito ne che gie sia spexe ingorde son | andato cum ogni sincerità et parsimonia più che ho potuto. Son | stato qui quisti calculatori et hano visti quisti computi cum tanta | subtilezia et indagine che è stata una cosa mirabile, poi me hano | quietato et absoluto, postea renovant cicatrices, Dio perdona a chi | ne è casone. Io mandarò bene hominem instructum che ha smanezate | tute queste spexe et per tertiam personam quare etc. et a vui me | ricommando haveria a caro me fosti intendere causam istius motionis a | Monsegnore de Strigonia li è facto intendere che monsegnore Cardinale ha habuto | per male che me sia firmato qui in Strigonio con >mosegre< ∧soa signoria∧ senzia | sua licentia et chi è quello non lo havesse facto essendo | habandonato da la soa Illustrissima segnora post servitium inpensum. Io | me retrovai amalato gravi infirmitate quanto messer Donato dedit | possessionem castri domino agriensi. Et el Segnore Cardinale non me scrive | unum minimum verbum né del stare né de lo reddire ad patriam | et rimango qui pro derilicto inter

istas gentes barbaras | et offitiale caso. Et manda messer Ludovico vicario in Agria | et io sto qui como abiecto, questa me parse una tacita | licentia como scrivo a soa Illustrissima Signoria et ideo providi al facto | mio meliori modo quo potuit. Sicché soa Illustrissima Signoria non l'ha haverà | per male che ho facto quello haveria facto chadauno hec volui | scripsisse a ziò potiati parlare et excusarme contra obloquente. | Benevaleat et a vui me ricommando ricommandatime a li | amici et non me lasati fare torto per passione et rabie de altri | che qualcuno lo sapesse li provederia.

Strigonio die 28 Augusti 1498

Thomas Amadeus Vicarius Strigoniensis

8.

Ad dominum Thomam Amadeum Vicarius Strigoniensis

Venerabile et Eximie Doctor Dilettissime nostre. La vostra lettera del 2 del passato s'è havuta, | et inteso il scrivere vostro. Ve respondemo che molto ni piace della | restitutione del sigillo al Reverendissimo monsignore archiepiscopo moderno de Strigonio, | et de quello adviso, et cussì de tuti li altri che per epsa vostra ce dati, molto | vi commendiamo.

Et quanto sia certa la mandata de messer Ludovico Floreno là oltra ve dicemo | che non ve ne saperessimo rendere rasone per non ∧havere cura de quelle∧ cose | del Reverendissimo Cardinale nostro figliolo. Ma se ci rapresenta che il se inducesse | a ciò perché il presumesse che havesti a restare nel loco che seti quando già | per altra casone perché noi e sua Reverendissima Signoria se laudamo de voi, e | del servitio vostro, che come de persona da bene, fidele e diligentis | e che sapemo ni ama et accadendoni cosa alcuna là oltra usaremo | l'opera vostra secundo ve offereti, et cum confidentia che non manchareti | [...?] il desiderio nostro e bisogno ricordandove che essendo a li servitii del predicto | Reverendissimo arcivescovo il havemo cussì caro come se fusti a li nostri per lo amore | che portamo a sua Reverendissima Signoria et benevalente. Ferrara 18 octobris 1498.

9.

Eximie Doctor mi frater honorande etc. In risposta de la vostra ve dico che | subito che ebbe la vostra che fu el di de natale fui con Monsegnore mio Reverendissimo | et vostro per actis vesperis et parlai cum sua Reverendisssima Signoria per horas et feci lo | offitio ex corde et cum vementia per lo strenzere che me fati ne la lettera vostra | et li tocai tute quelle parte che me screviti et anche

quello che sperati de | fare adveniente sorte del Roso[75] etc. et che mai non fusti de altra opini | one de fare, commendando poi a me metipso homines et eius doctrinam et suffi | cientias. Omnia placuerunt et me impose quod ex parte sui ve rengratiasse | et che seguramente mandati lo mandato ad permutando che vole | osserve propitio et adestrarve molto bene et che non dubitati essere decepto | et quod habebitis in Agria equivalentem canonicationem hec ille. Sciapiati messer | Thomaso mio che tuti li canonicati de Agria sono equali in redditum | et ogni canonicato on vero quilli canonicati sono melgiori de quisti de | Strigonia et hoc est indubitatus. Et intellexi a personis quod profecto sciunt >et< la natura de quilli et de questi et le loro intrati. Et inspecte me lo dixe | Monsegnore Reverendissimo in quello ragionamento facti mo vui che per me non mancharò | de aiutarve et exaltarve quanto poterò et sciaperò apresto questo segnore | qui humanitate et non meritis meis me peramat et spero che cum effectu | me lo mostrarà bene che in partibus vostris etc. ce sia alchuni che cerca | de guastarme el desegno sed habebient pacientiam. Scio che non è movi | mento de lo Illustrissimo Cardinale qui est bonus princeps, ma è altri et me imagino | chi è o chi sono. Ma me rencresce che da vui mai non ho potuto havere | uno motto: ut amicus pro amico etc. Niente de meno me sento justifi | cato apreso questo segnore con lo compendio facto de mane de lo scrivano | auctorizante domino Donato. Et cum lo mio homo ragionato qui omnes | insimul cum ogni subtilezia calculo questi mei computi et poi me feceno la | mia quietantia dove apare che era creditore de 542 fiorini etc. | Ma sciapiati che ancora resto havere per lo mio salario fiorini 40 ∧60∧ como | se mostrarà. Et etiam gie serà un'altra somma bona che forsi serà la | mia ventura lo havere modo questa cosa quod omnia feci intelligere Reverendissimo | domino sed Deus justus est judex nec justum de reliquit.

De li dinari vostri del canonicato non besogna fare pensiero per insino che quello | vesco non è pagato et se il ve ha scripto che è pagato, el preposto me dice | lo opposito et che havere 20 fiorini et papa Andreas ha commissione | la monsegnore de non dare dinari ad altra persona per insino che quello episcopo non è pagato >da monseg.< | Vero che el preposito me ha dicto che ha certi dinari >da darge< | per me non resta de importunarlo per havere dinari in tanto che sento | Venuto anolgia a dicto preposito, dicendo che non cognosco altro | procuratore a pilgiare li dinari de messer Thomaso se non io et | che el non ce persona che habia mandato se non me ad exigendum | et che non scio como gie sia intrato. Pure dice che ha una lettera | et io dico che non et ogni zorno me la de mostrare. Sicché finita | questa solutione episcopi Georgii Bodon[76]

[75] Donato Aretino leveleiben többször előfordul ez a név, talán familiárisa lehetett.
[76] Bodony.

haverò el dominio plenissimo | et zià ne haveria facto querella a Monsegnore Reverendissimo se non fosse stato | dicto vesco creditore el quale è de le coste.

Non è neccessario fare scrivere per questo a lo arcevesco per persona | alchuna perché ve >la< reduro sempre a che desegno voriti la | sopradicta permutatione: et etiam se le voriti tenere etiam haveriti | le intrate vostre in absentia ma poi che ne è parlato mandati | el mandato et lasati operare a li amici.

Messer >Donato< Thadio ha permutato lo archidiaconato suo cum | quello de messer Domenico Crispo. Vero che quello che ha pilgiato | in Agria e de più intrata forsi de fiorini 50, ma sciapiati | una altra instoria che per quello più ha constituta una pensione | sopra li soi benefitii de Ferrara on vero de Italia fiorini 50 et | è in faculta soa de extinguere dicta pensione per la via de corte | pagando el consueto quod omnia sint apud vos etc. Expecto de | intendere da vui qualche cosa benevalente et a vui me ricom | mando. Ricommandatime a la Illustrissima Signoria de monsegnore Cardinale et a li | amici. Strigonii in die nativitatis Domini 1498

Vr Thomas Amadeus Vicarius Strigoninesis

10.

Illustrissime Princeps et domine mi singularissime etc. Questo di 28 aprille lo | Reverendissimo Monsignore de Strigonia s'è partite de Strigonia, et ivit Buda | a la dieta cum mille cavalli: septe cento ce n'era de armigeri, inter quos | ce era 300 de Agria facti et presentati a nome de lo Illustrissimo Cardinale filgio | de quella. Et questo scio perché epso monsegnore de Strigonia primo volse vedere | in ordene tuti dicti armigeri in campis nanti che se partisse. Et tunc | vocavit me et mostrome li dicti 300 de lo Illustrissimo Cardinale seperati dali | altri usando queste parole: „Ecce domine Vicarius questi sono trecendo ca | valli delo Illustrissimo Cardinale et per honore suo, tanti ne ho facti, bene che non sia | obligato se non a 150." Tunc ego dixi: „Reverendissimo Monsegnore se vole advertire | che non se induxisse in consuetudine de tanti videlizet de 300." Rispose soa Reverendissima | Segnoria: „Se provedera licet quisti regnicoli voria che a tanti fosse obligato."

Se existima che questa dieta habia ad essere rigorossa perché li principii | sono forti. Tuti li nobili et rignoculi vengeno armati a dicta dieta | et raxonano de fare mirabilia et redrizare tuto lo regno in potenti bra | chio >protest< prosternando potentes maxime prelatos. Prope diem intende | remo lo fine, et del tuto vostra Illustrissima Signoria serà advisata se pezio non advene | et non sia usata violenzia.

El turcho fa grande armata per aqua et per terra. Alchuni dicono | ad defensionem temendo le zente fano Hungari per questa dieta, alchuni | dicono ad offensionem contra christianos perché el re Alberto, fratello de questo | re

de Hungaria se è acordato cum epso turcho el quale non è amico de | hungare, igitur etc.

È venuto uno ambasatore on vero cancellero cavalcante de Ragusei a questo | Serenissimo re et adimanda 700 schiopetero a spexe et conduta loro propter | turchum el quale ut dicit se mette fortissime in ordine per venire contra christianos.

El vesco de Zagabria è morto el quale era grande segnore in spiritualibus | et temporalibus et haveva de molte castelle. Le qualle sono state occu | pate per el duca Joanne filgio che fu de lo re Mathia et ha ritro | vato in uno de quilli uno grande thesoro zoé arzento e oro, se | dice in oro ducati 30000 et altri tanti in arzenti.

La Maestà de Madama è al verde de la candella et | sta in grande miseria el più de le volte quando ha desenato, non | scia che cenare, non habet nisi verba et ab omnibus est destituta | et hec est veritas che me ne dole asai.

Se io havesse più copia et commodità de missi, che non ho, teneria | vostra Excellentia più referta novis, che non fazio, ma non posso se non | a casu quando ho messo itaque parcat Vostra Excellenza ala quale de | continuo me ricommando. Strigonii die primo may 1499

Eccellenza Ducalis Domini Vestri Servitor Thomas Vicarius Strigoniensis

11.

Illustrissime princeps et domine mi singularissime etc. Ali zorni passati ebbe una de vostra | excellentissima la quale me commeteva che io cum omni instantia et industria vedesse de operare | apreso de Monsegnore qui de Strigonia che li piacese compiacerli per Pietro Maria Montelino[77] | de quella capella de Possonio la quale tempore Illustrissimi Cardinalis eiusdem filii li fuo reservata, similiter | nunc li fosse reservata per dicto Monsegnore et ex post in eventum vacationis fosse compiazuta. |

Son stato cum dicto monsegnore et importunato mirimodum soa Reverendissima Segnoria. Me fa questa risposta | che sempre in ogni cosa voria compiacere vostra excellentia che li fosse de honore et utilità | sed ubi datur contrarietas juris et onus conscientie non può condescendere a le volgie | de vostra Ducale Segnoria ala quale scia che gli piace et vole le cose de justitia et delo dovere. | Dice soa Reverendissima segnoria che questa capella adimandata non est benefitium ma offitium et antiquitus | como se ritrova in scriptis non dabatur nec debet dari in titulum ma solum ad usum de chi | serve lo arcevesco

[77] Pietro Maria Montellino, ferrarai követ Budán, akinek számos levelezése található a Modenai Állami Levéltárban.

et talis se removeva ad nutum de lo arcevesco et se dava ad uno | altro che serveva in divinis capelle et dicto archiepiscopo. Item dicta capella è membro de | lo arcevescoato, sicomo è el palazio de Possonio penes quod capella è situata et in lo | suo cortile circundato de muro como è la capella de Nostra Dona in le cortille de vostra | Excellentia. Siché dicit ipse se è membro non se può alienare da lo arcevescoato et esset | venire contra juramentum suum el quale presta in assumptione et promotione sua ad archie | piscopatum subjungendo como se può dare etiam ad usum ad uno che non serva et stia absente | per tante milgiara da lo arcevesco et capella et per tale casone et ragione io l'ho | levata ad uno capellano de la Maestà del re et tengo epsa per uso deli capellani mei. | Siché habiame per excusato sua ducale Celsitudine ala quale me recommandariti. Quisti | sono stati li fundamenti de sua Reverendissima Signoria ali quali non gli ha valso contraditione ne fundamenti | in contrario che vole la capella per li soi capellani residenti. Benevaleat Ducalis Celsitudine vostris | cui continuo me commendo. Strigoni die 16 octobris 1499

Excellentia Ducalis Domini Vestri Servitor Thomas Amadeus Vicarius Strigoniensis

12.

Illustrissime et Reverendissime princeps et domine mi singularissime etc. Ho presentito ex bono loco et etiam communicavi cum domino Reverendissimo | el quale ha etiam epso questo medesimo che Philippo da Bresa è venuto a vostra Ducale excellentia mandato | ut dicit da la Maestà regia on vero da lo thesaurario suo a fine de havere lo vescoato de Agria | in arenda. Si sic est quella lo può mo havere intexo se è vero o non che zia sono molti zorni che | dicto Philippo da Bresa se parti. Si querunt habere habia a mente vostra excellentia de non essere inga | nata perché finita locatione, quis eruet ex manibus suis vel si non solvent affictum quis coget eos | ad solvendum periculosus est ludere cum leone. Za nanti la permutatione cerco de haverlo pro | ferrarie Cardinale quarere etc. La Illustrissima Signoria Vostra è prudentissima advertat bene ad factum filii sui. Et quando | vostra Ducale Signoria dubitasse de qualche motione de quisti regnicoli cum tempore poteria vostra excellentia fare | cascare la sorte supra uno de domo estense quando lo Illustrissime Cardinale >non< fosse strecto ad residentiam | quod non credo, per le promissione et obligatione regie iam diu facte et quello tale poteria residere | in epsicopatum suo epulenti et seguramente como uno principe et mai non faria arenda de dicto | epsicopatum perché secundo el juditio de chi intende più de me la renda non se adimanda per hora | se non per intrare ne la cosa poi deficile serà a levarla et tunc nodum in sirpo querent. Forsi | vostra Excellentia judicarà questo mio scrivere essere temerario e presumptuoso et io

son contento, | volgio più presto così judicato essere cha manchare dal debito dela servitù et fidelità ho | cum lo mio segnore et advisarlo de quello che occorre et così prego vostra Ducale Segnoria tegna secreto | questo mio scrivere a ziò non me metesse in pericolo cum Maestà regia quando se sciapese.

Insuper la Reverendissima Signoria de Monsegnore me impose che havendo a scrivere a vostra Excellentia | che gli fecesse intendere che lo afficto de Agria fenisse a 6 de aprille de l'anno | seguente et che al tempo debito resignarà dicto afficto ale mane del governatore | li de Agria a ziò possa poi la cura del tuto administrare et provedere dove | besognarà, significando etiam che questo anno besognarà dare più zente de arme | che non è taxato el vescoato secondo le lettere de la compositione perché besogna che la Maestà | regia se prepara contra turchum et contra alies hostes regni maxime impulsus da li | potestati de Italia. Et per tal casone sono qui li oratori de Venetiani, del papa, del re de Franzia, del duca de Milano et in persona se expecta el re de Romani in Posonio dove la Maestà de lo re de Hungaria al presente se ritrova. Et così dice che | tuti li prelati de lo regno besogna che acrescano el numero suo taxato de zente perché | in tute le lettere taxate c'è una clausula: nisi conturret aliqua urgens neccesitas | como è questa et nichilominus, dice sua Reverendissima Signoria che per insino altermene de lo afficto | compito, provederà ad ogni cosa neccessaria et occurrente. | Vero che dice che la spexa grande de li armigeri serà in questo aprille dove se farà la universale congregatione deli | regnicoli, prelati e baroni et tunc veniunt omnes cum armigeris suis. Et in questa | Epiphania, che serà ali sei de zenaro proximo, se aduna in Buda doe persone | per commitato per dare ordene et determinatione ala supradicta generale congregatione | del mese de aprille proximo et per rispondere a tuti quisti oratori de li sopradicti | potestati. Dice etiam sua Reverendissima Signoria che ogni aiuto et favore poterà dare alo Illustrissimo Cardinale | che sempre lo farà perché lo ha habuto sempre in loco de figiolo et principaliter | per rispecto dela Excellentia vostra ala quale se aricommanda. |

Resta mo che vostra Excellentia on vero lo Illustrissimo Cardinale scriva a messer Ludovico guvernator | in Agria che stia attento quod post resignationem affictus et terminum completum non | mancha da lo obligo del vescoato et stare in ordene con le soe zente quando serà | adimandato et besognando adimanda aiuto ut supra. Benevaleat ducalis excellentia Vostra | cui sedulo me commendo Strigonii 10 decembris 1499.

Excellentia Ducalis Domini Vestri Servitor Thomas Vicarius Strigoniensis

13.

llustrissime et Eximie Princeps et domine mi singularissime etc. Per havere inteso quod venit ad partes illas | scriverò a quella qualche nova. Qui è el Cardinale Sancti [...?] legato apostolico[78] cum li oratori | venetiani et instant pro bello movendo contra turchum et credo pro ut dicitur che haverano | lo intento suo et la Maestà regia pilgiara la impresa personaliter de exire in | campo al quale ut dicitur li prometteno omni anno durante bello darge videlizet el papa | quaranta milla ducati veneciari centomilla. Subiungitur per aliquos che la Maestà regia | voria pro isto anno tenere treugam cum turcho postea a non sequenti voria pilgiare la | impresa. Legatus et oratores vellent quod nunc caperet onus quia periculum est | in mora pure se crede quod Rex acquescte eorum voluntatibus. C'è un altro obstaculo duro | che el re de Polonia, fratello de questo re de Hungaria, ha facto novissime treuga | cum el turcho per 4 anni che è uno grande disturbo a questa impresa. Et dicese che | la Maestà del nostro re personaliter va in questa XLma[79] a trovare dicto suo fratello | ad finem operandi aliquid boni, et frangere dictam treugam, attento quod in dictam treuga | est clausa dummodo etiam sequatur treuga cum fratre suo rege hungarie. Lo oratore | del turcho è qui in Buda zià fa più misi cum mandato plenissimo ad faciendum treugam | cum regno Hungarie et infra 6 dies expirat treuga antiqua et instat habere | responsum aut treuge aut belli. Siché Dio inspira in corde hominis quello che è el bene | et conservatione de la fede christiana et minuisa le force de lo inimico nostro. Bene | valeat diu et felix Excellentia Vostra ala quale de continuo me ricommando >Strig< Bude | die 21 februari 1501

Excellentia Ducalis Reverendissima Servitor Thomas Amadeus Vicarius Strigoniensis

14.

Illustrissime et Eximie Princeps et domine mi singularissime etc. Questo per adviso che a di 3 de mazio | fuo conclusa la liga et bona intelligentia tra la Santità del nostro Signore, la Maestà regia | de Hungaria et lo Dominio de Venetiani cum li loro capituli confirmati et approbati | per li capi de dicte potentie de quanto havevano concluso li loro oratori. Et a 24 | del prefacto mese fuo licentiato lo ambasatore del turcho che è stato qui in Buda più | de uno anno per confirmare la treuga che teneva cum questo regno ad ulterius tempus | cum questa risposta che la Maestà regia non vole né può più tenere >liga< ∧treuga∧ cum epso turcho | perché essendo christiano besognava fare le opere da christiano et tenendo

[78] Pietro Isvalies (?–1511) olasz bíboros és érsek, nuncius 1501-től.
[79] Quaresima, Nagyböjt.

>liga< ∧treuga∧ cum turcho | era biasmato et reputato infidelle da tuto el mondo christiano et che de ziò era in Buda oratori | de diverse potentie maxime del papa, che è capo de la fede christiana, che ne suade et | strinze a lasare dicta liga seu treuga quam tenet cum turcho et così li pare essere procul dubio | la verità : et da mo in nanti non voleva più havere treuga cum epso turcho et exnunc | appelabat >istum< hostes suum et ita incipiemus bellare contra hostes christiane fidei et | oghomo sentirà el sono laici et spirituali et besogna contribuire a questa expeditione. |

Non scrivo el tenore de li capitali de la liga li quali per hora stano secreti et chi è sta | presente al rogito de tal liga et unione besogna tegnerla secreta, nec venire | a particularità alchuna de ipsi capitali inter quos fui presens vocatus et descriptus quaerere | et etc. scilicet cum publicabuntur multam copiam.

El 20 di de zugno s'è parti de Buda licentiato el dicto ambasatore del turcho et | in recessum suo la Maestà del re li fece uno bel presente zoé in uno piato mille ducati | in oro, 2 bellissime cope de arzento dorate, 6 peze de brocado d'oro, 6 peze de | pano azuro per froda del brocado, 20 pezie de raxo de diverso colore cum altre tante | peze de pano, dui cavali belissimi cum le soe copertine et in fine ce era da peze 10 | de pano grosso per vestire la familgia de epso ambasatore.

Die 6 junii publice fuo dato el stendardo al figiolo che fuo del re Mathias et | facto bano iuxta morum istorum de la Crovatia et Sclavonia cum grande conducta contra | turchum. Se dice che fra pochi zorni se partirà hinc vaivoda de Transilvania | cum maximo exercitum contra turchum, similiter Josa cum maximo exercitu, intelligemus quod | sequetur. Se dice che la Maestà regia si va personaliter a questo Santo Joanne proximo | in Mondavia a trovare el re Alberto, suo fratello, per susitarlo ala impresa contra | turchum et a questo hano vera intelligentia. Se extimia che quisti dui re cum li soi cohade | renti et subditi farano da 300 millia cavali contra turchum. Quando serano adunati | poi se farà vero juditio dela quantità et buntade de dicti armigeri, cavali et conbatenti, | pro nunc Deus secundet christianam fidem contra perfidum canem. Benevalet diu et felix | Ducalis Domini Vestri cui sedulo me commendo. raptissime Die 7 Junii 1501 Bude

Excellentia Ducalis Domini Vestri Servitor Thomas Amadeus ferrariens Vicarius Strigoniensis

15.

Illustrissime et Eximie princeps et domine mi singularissime etc. Non me extenderò molto in signi | ficare nove a vostra Illustrissima Signoria perché scio che messer Thadio, governatore in Agria, quale se ritro | va qui in Strigonio al presente scrive defussamente a vostra Illustrissima Signoria quello che occurre in facto | turchorum, non replico idem per idem. Sed solum dico questo che essendo

Jossa capitaneus | hungarorum intrato ne la Turchia ben >cu< per trenta millia hongaresce brusando | ziò che trova cum una fiorita zente non zià tanta numero, quanta ha el turcho | che se ritrova gli al contrasto et in die omnium sanctorum deno fare facti de arme | secundo che è advisato el nostro Reverendissimo Cardinale de Strigonia, dubitase che se el campo | de hungari fosse rotto che el turcho senzia obstaculo alchuno transcureria per | insino a Buda quod Deus >ad< avertat et christianos misericordiunt adiuvet. Et per tale | casone per tuta l'Hongaria ex comissione Reverendissimi domini legati se è facte processione cum jejuniis et orationibus placando Deum ut conterrat illum perfidum canem. Ma se è da | presummere bene pro fide christiana, attento etiam che dicto Jossa ha homeni | cum seco de grande valore: et multi de quilli ratiani infideli lo seguitano et ha cum | secco mille docento carete cum trentadoe boche de bonbarde le quale carete | le adoperano per sue muralgie et fortilizii triplicando et quadruplicando ipse per | grosezia et inter habent victualia sua et el turcho non ha cosa alchuna de queste, siché | bene sperandum est. In dies aspectamo la nova quid inde sequetur de questo facto de | arme poi vostra Ducale Signoria serà advisata que benevaleat diu feliciter Strigonii die 9 | novembris 1501

Excellentia Illustrissime Domini Vestri Servitor Thomas Amadeus Vicarius Strigoniensis

16.

Illustrissime princeps et domine mi singularissime etc. A ziò vostra Illustrissima Signoria habia de novo signi | ficarò a quella quello che al presente occorre dal canto de qua. El duca Lorenzio | ex una et el Dispoto dal altra sono stati in grande inimicitia capitale, intanto | che zaschaduno haveva facto zente per andare a damni de l'altro in tuto da | tre millia persone, è achaduto che per el mezio de homeni da bene se sono acordati | et facta bona pace. Vedandose havere le zente in ordine et pagate decreverunt de | intrare ne la Turchia a damno del turcho et cum effectu sono passati avanti et | hano a sachomanato una bona terra et hano pilgiati de grande robe et bestiame | asai et facti de grande presoni, poi hano brusati da 100 ville funditus. E questa | nova è certa quia dominus Reverendissimus Cardinalis Strigoniensis habuit letteras, et questo è stato del mese | passato.

In super è da 20 zorni che è rivato in Buda uno messo del grande turcho cum 4 | cavali per havere la licentia seguramente nomine ipsius turchi de potere mandare uno | suo ambasatore a la Maestà del re de Hungaria non obstante la pendentia de la guera, | et perché non ha ritrovato qui el re voleva andare in Boemia seu in Praga dove soa | Maestà se ritrova. Ma el conte palatino quod est in personam regis non l'ha lasato andare et halgia | dicto che li piazia exponere la ambasata a soa Magnificencia et quando non volgia expecti | el reddito de epso re qui nuntius

ha electo più presto expectare la Maestà regia | et sic expectat. Judicase che non vene per altro se non per fare pace cum questo regno. | Benevaleat diu et feliciter Illustrissima Domini Vestri cui continue me commendo Strigonii die 17 | februari 1502

Illustrissime Domini Vestri Servitor Thomas Amadeus Vicarius Strigoninensis

17.

Eximie doctor honorande etc. Per questa mia ve fazio intendere uno besogno [...?] [...?] de | Monsegnore mio Cardinale de Strigonia a ziò quello intexo gli siati solicito in procurare debito fine | per honore vostro et satisfactione de dicto monsegnore. Sciapiati che qui in Hungaria | se è ventilata una causa de uno spolio et percusione de dui abbati per uno marito de una | >ch< Katherina cum voluntate istius Katherine et tandem la lite è continuata cum questa | Katherina que reportavit sententiam contra sé in favorem abbatum et ha habuto tre sententie conforme | ut supra, et emanarunt executoriales contra dictam Katherinam que ultimate ob non paritiones | fuit excomunicata. Medio tempore ista mulier procuravit subreptitie causas in rota committi | videlizet Reverendissimo domino Achilli de Grassis[80] sacri palati auditori. Nunc autem se cerca de attentare | che la causa sia commessa iterum ad partes istas. Et Monsegnore nostro de Strigonia, cuius causa | cum effectu est, et illi abbates sunt in uno suo castro quod ad ipsum jure hereditario perventurum est | scrive alo Illustrissimo Cardinale estense patrone commune cum la supplicatione introclusa de quello che adiman | da ala Santità del Nostro Signore pregando soa Revrendissima Signoria che volgia essere bon mezio che dicta supplicatione | sia signata ad vota, voria quod Santità Dominus Nostris advocaret causam ad sé et committeret Reverendissimo Domino | Petro Cardinali legato in partibus istis quod constito de tribis sententiis conformibus faceret parere | judicato sì postea illa mulier post judicatum ad impletum vellet agere in nomine Domini. Et perché | epso Monsegnore de Strigonia scrive etiam al Cardinale Ursino[81] super ista avocatione et commissione ad | partes istas. Scrive etiam el Cardinale legato ad alchuni cardinali amici ad istum effectum avocationis | et commissionis haveria ad a caro che lo Illustrissimo Cardinale nostro estense havesse lo honore primario apud Sanctitas Dominus Nostris che Monsegnore fosse servito de questa segnatura duabus de causis prima per monstrare | a monsegnore nostro de Strigonia quod cum pontifice non est vulgaris auctoritatis, secunda causa che a | cadendo besogno alchuno dal canto

[80] Achille de Grassi (1456–1523) olasz bíboros.
[81] Talán Giovanni Battista Orsini (?–1503) olasz bíboros.

de qua per Monsegnore estense Reverendissimus on uno per li soi che | più arditamente et cum più segurità potesse a presentarme et domantare quanto reche | desse el besogno et de ziò rechedo la Venerata Vostra che ve piazia de sollicitare questa expe | dictione apresso dicto Illustrissimo et Reverendissimo Cardinale estense cum ogni sollercia a ziò etiam se verifica quello | ho dicto a sua Segnoria deli facti vostri el quale per expresum me imposse che per litteras meas ve inti | masse tanto quanto seria el desiderio >vostro< suo et che havesti a sollicitare la Illustrissima Signoria | del Cardinale estense et ita ve lo intimo, exhorto et prego.

Ricordandove che de facilli obtinebitur ista signatura ex quo habemus tres sententies conformes | dele quale dicta Katherina nullam fecit mentionem nec etiam quod vigore executorialum fuerit | excomunicata quod si fecisset papa non commississet causam et si commisisset non tamen cum preiuditio judicati | quarere etc. et me vobi commendo et recommandatime per mille volte a Monsegnore Cardinale Illustrissimo.

Per el Cativello ve remissi dui ducati per ultima solutione deli introiti vostri del canonicato ex post | ivit ad manus alienas. Se le carete se mandarano de qui in Italia ve mandarò li vostri libri como ve ho scripto. Strigoni die 29 marti 1502

Thomas Amadeus Vicarius Strigoniensis

18.

Illustrissime et Excellentissime Princeps et domine mi singularissime etc. De nove se ha de qua asai sinistre | del turcho: el quale el zorno de la Purificatione debellavit et combuxit uno bono | castello de hungari nominato Levac et 12 altre casteluzi et ha inter interfectos, conbustos | et menati via da 13 milia persona chi dice de più. De dicta Levac se stia de certo | de cinque milia che è sta grande terrore ali hungari perché in dicto Levac continue stava certe | persone robuste cum cavali lezeri de grande valore che descoperiva ogni insidie et caval | cata de turchi verso lo hongaro. El castello predicto non era forte se non de luto et fango | grandissimi da ogni tempo circuncirca et era situato in uno boscho et altre mure non | haveva se non sepe et intravase per unicam portam per uno ponte. In illo die Purificationis | dum totus populus fuisset in missa, introreno dicti turchi et feceno ut supra. Dubitase mo | non pilgia uno castello al quale posseno venire facelmente, nominato Ijaiza che se pilgiasseno | quello, quod Deus avertat, in pocho tempo haveria tuta la Corvazia et Schiavonia. La | Maestà regia se forzia de rehedificare dicto castello Levac per conservare Yaiza.

È ritornato el re de Boemia. Se dice che ha habuto uno grande secorso contra turchum da | quilli boemi de dinari. Zente non hano voluto dare. Intenderemo ale zornate quello | che seguirà. La congregatione de regnicoli hora se celebrarà

in questo Santo Giergio | vederemo quello se farà expediente contra turchum poi vostra Illustrissima Segnoria intenderà el tuto. | Benevaleat Excellentia vostra diu et feliciter ala quale de continuo me ricommando. Strigonii 6 aprillis 1502 rapte

Excellentia Illustrissime Domini Vestri Servitor Thomas Amadeus Vicarius Strigoniensis

19.

Illustrissime et Excellentissime princeps et domine mi singularissime etc. Per questa mia farò inten | dere qualche nove de qua. È alquanto controversia per hora tra la Maestà regia | et quisti segnori oratori venetiani cum li quali se acosta lo Reverendissimo legato apostolico de | lo andare in campo contra truchum. Voriano che la Maestà regia personaliter andase | in campo non che andasse in exercitu videlizet conflictu dove fosse pericolo ma li propinquo | in loco securo dove lo nome dela persona soa saltem operasse terrore et favore. Se | dice che sua Maestà non vole andare personaliter ma mandarà le zente sue in | confinibus et non mancharà in cosa alchuna promessa. Et questo perché ha a celebrare | de curto le noce soe et fra dui misi de essere la sposa in Hungaria, del quale | matrimonio et chi ha preso in coniugem non lo scrivo perché scio che Vostra Illustrissima Segnoria | lo scia ad plenum. Se ragiona etiam per quisti segnori hungari che non se facendo | el debito contra turchum pro parte delo resto de la liga che ipsi farano pace | cum lo turcho. Tenent etiam che venitiani farano el simele per le cose che | vano suso lo tavolerò etc. La quale pace dicono havere nel pugno et ad libitum | suum, dico per hungari.

È venuto nova et questo se ha per certo che li figioli del Caramano infideli hano facto | grande strage de turchi che da 25 anni in qua non fuo facta mai la mazore et | per questo rispecto li turchi se sono levati da le confine de >turchi< hungari et se redu | ceno in seme per ingrosarse contra dicti figioli del Caramano. Ze mo uno altro | reverso che li tartari homini bestiali se sono mosi et venuti ne la Crouacia puncti | ut dicitur dal turcho, se dubita non fazano qualche grande male contra hungari perché | altre volte sono intrati et zià preseno quasi tuta l'Hungaria, postea paulatim in spatio | temporis scaziati et morti. Itaque Deus sit nobis propitius. Benevaleat diu et feliciter Excellentia Vostra cui continuo me commendo. Bude 20 may 1502

Excellentia Illustrissime Domini Vestri Servitor Thomas Amadeus Vicarius Strigoniensis.

20.

Illustrissime ac Reverendissime in Christo pater et domine mi singularissime etc. Per questa mia Vostra Reverendissima | Signoria serà advisata come la pace on vero treuga è conclusa tra l'hongaro | et el thurco et tuti li armigeri sono revocati et zià sono in via versus domum | che è cosa da piacere pro privato comodo non autem pro universali fide chri | stiana che quando tute le potentie christiane havesseno facto el debito suo | certamente erano in melgiore comodità et facilità che fosseno mai in destruzere | dicto cane, perché ha al presente molti adversari infideli che el strenzeno dale parte | de là : et presertim uno che lo chiamano el propheta qui in multis imittatur fidem | nostram et ha grande zente in campo contra turchum etc. Ut cunque sit la pace è | firmata et Vostra Illustrissima Signoria harà più intrata del suo vescoato che non ha habuto | per lo passato quisti armigeri sobbevano ogni cosa per mi me piace perché | questo Capellano de Strigonia era ita attenuato propter istos armigeros che non potea | più. Se dice che in questa pace c'è la Santità del Nostro Signore, el re de Franzia et | la Segnoria de Venetia et in consequentia tuti li adherenti de quisti potentati.

In super la Reverendissima Signoria Vostra sollicitarà Zanesino presente exhibitore a spazarse | dal canto de Italia per sua humanità e ritorni in Hungaria ala servitù | soa. Perché Monsegnore nostro lo adopera molto maxime quando ha forasteri itali | ani et ne ha grande bisogno. Scio istud che cum difficultà l'ha lasato venire | et uno zorno me adimando se io credeva che el ritornase. Risposi veramente che sì quia scio mentem suam. Benevaleat Reverendissime Domine Vestri cui sedulo me commendo.

Strigonii die 13 decembris 1502

Excellentia Reverendissime Domini Vestri Servitor Thomas Amadeus Vicarius Strigoniensis.

21.

Illustrissime Princeps et domine mi singularissime etc. Questo di 11 junii fuo conclusa | la pace tra l'hongaro et el turco in la quale pace c'è la Segnoria de Vene | tiani et lo re de Polonia cum suis adherentibus et durarà per insino che viverà | alter ipso videlizet per mortem regis moderni hungarorum expirabit. Idem se morese | imperator turchorum, hec omnia vidi. Et fuo dato el juramento ale parte: la Maestà | del re juro sopra el crucifixo che così volse lo oratore del turco; et epso oratore juro sopra le lettere confecte sopra dicta pace secundo lo rito suo, gli fu | sempre presente lo oratore venetiano. Credo che el papa non gli sia incluso | quia de eo nihil intellexi et prestame argumento che lo legato apostolico quod è hic | non gli fu presente, salvo se non dicessemo che tacite el gie sia incluso ma non

| fuo nominato per honore de la fede christiana perché seria vergogna et malo exemplo | a tuta la christianità che qualcui che è fundamento dela fede nostra in eredicare li | infedeli se acordase cum dicti infideli. Benevaleat diu et feliciter Excellentia vostra cui continuo me commendo. Bude die 15 junii 1503

Domini Excellente Servitor Thomas Amadeus Vicarius Strigoniensis

22.

Illustrissime et Reverendissime in Christo pater et domine mi singularissime etc. Ali zorni passati | scio fuo advisata Vostra Illustrissima Signoria per messer Thadeo, gubernatore de quella como uno | certo amico tunc expresso in litteris suis cercava mediantibus litteris regiis de | obtinere la protectione de questo regno apresso la Santità del Nostro Signore. La quale | è novissime apresso la Reverendissima Signoria Vostra. Noviter dicto amico in sta de obtenere | dicta protectione et manda uno speciale nuntium ad curiam predictam romanam.

Quare subito vostra Reverendissima Signoria mittat et provideat per viam Sanctissime Domine nostri possa | che quella è semel electa et è protector istius regni perché qui agitur | de honore suo che non sia spolgiata de dicta protectione et mostrare | a quello amico che la auctorità de sua Reverendissima Signoria valet apud Sanctissimi Domini nostris | et quid quod scribo non è sine consilio Reverendissimi Domini mei etc. Et non habia | rispecto che la Maestà regia scriba per quello amico: quia importunitate | scribit postea non decrunt defensores. Itaque solers sit Reverendissimus Dominus Vostris cui | me commendo. Raptissime Strigonii die 11 julii 1503 volanti calamo

Excellentia Reverendissime Domini Vestri Servitor Thomas Amadeus Vicarius Strigoniensis.

23.

Illustrissime et Reverendissime in Christo pater et domine mi singularissime etc. Ho receputo una de vostra Reverendissima | Signoria per la quale me fa intendere de una certa pratica de la plebe mia | in Carphignana cum permutatione cum lo canonicato de Don Dionisio servitore | et capellano de quella qui in Strigonio, exhortandome et strengendome quando volere | exequire cum effecto secundo la pratica principiata et che de tal expeditione ne | pilgiara grande al piacere ultra modo. Al che Illustrissimo Segnore rispondo che tal pratica | de plebe nunquam intellexi, nec scripsi, nec unquam verbum feci cum aliqua persona, dicat | quid velit Don Dionisius. Vero che de ponere una certa pensione sopra el ca | nicato suo ad effectum de intitulare uno mio nepote ne ho facto parole et | scripto de plebe Carphignane minime. Et quando vegnesse a questo

me pareria | de essere judicato da oghomo stulto videlizet de dimittere benefitium italicum ab italico | existens in terris de li segnori mei naturali per pilgiare uno benefitio externo in | terris barbarorum remotissimo, cum periculo ogni zorno de perdelo per essere | italiano. Non credo che vostra Reverendissima Segnoria me ne consilgiasse non essendo in preposito de | farlo che quando lo volesse fare et permutare, compiaceria più presto vostra Illustrissima | Signoria cha niuna altra persona del mondo sperando de requistare uno altro | benefitio sub dominio euisdem quando perdesse questo. Ma ut dixi io non ho fantasia al | chuna nec uniqua habui per mutare plebem, quinimo più presto de venire ad | repatriandum et dimittere omnia benefitia hui regni et requiescere in nido | parentum et benefitiis meis et acostarme ali Ilustrissimi principi mei naturali qui sunt | pleni raritate et amore hic autem quid nihil. Sed dubito uno die per | mortem istius regis valitudinarius quod omnia erunt sub, supra, et perdemus oleum | et impensam et habentibus benefitia in Italia proderit retentio. Itaque me excuso | apud Reverendissima Dominus Vostris ala quale pro debito servitutis me offerisco sempre essere selato | per quella ubique locorum per fare cosa gli sia de piacere. La quale Dio la | conserva in felicissimo stato et a cui sempre me ricommando. Strigonii die | 22 aprille 1505

24.

Illustrissime ac Revrendissime in Christo pater et domine mi precipue etc. Per insino | ad hora non se intende cosa alchuna in queste parte de la permutatione | licet, se coniectura, che sia zià per conclusa et sopra ziò sto in continua | altercatione per la verità et per lo honore de Vostra Illustrissima Signoria et dela Excellentia | del Duca genitore de quella, perché Monsegnore de Agria et la Maestà regia | tengeno essere delusi et decepti et che non se procura altro se non cavare | dinari dal compagno et poi omnia alia obliviscuntur et che li effecti el | demostrano et hac de caso non potiamo più havere uno filero da dicto | Monsegnore de Agria el quale mostra havere exbursato tra li dinari | che ha dato et mandati in Italia a vostra Illustrissima Signoria, et quilli che ha dato ali | armigeri et lo resto dati per subventione del castello fiorini 30 millia | et le decime mazore che tene ad afficto vel alis modo dalo arceves | coato per quisti dui anni proximi non ascendeno se non a 18 milia fiorini | rimanemo debitori delo resto.

Li armigeri sono ritornati de campo et adimandano el suo servito | con instantia et grande importunità como è suo costume. Debeno | havere doamillia fiorini et li damni deli cavali morti che sono | 36. Io non ho el modo de satisfarli perché lo arcivescoato è totaliter exausto propter istos armigeros qui steterunt per octo menses in campo et | propter neccessitates Illustrissime Domine Vestri et castri. Et se voremo deinceps substen | tarse in castro non havendo lo aiuto de

monsegnore de Agria, como non | havemo, et dice che li dole havere dati tanti denari fuora beso | gnarà essere securs per la Signoria Vostra Illustrissima de Italia, altramente forzia | è che tuti li servitori e salariati e mecenarii del castello se dolgiano | del besogno suo et dela mercede sua quid peccuniam non habemus. | Et ali zorni passati se volse expedire Pandolfo fuo neccessario che pilgiasse | dal judeo ad interesse fiorini 128. Como epso scia li quali adhuc non sunt | soluti nec è spes aliqua soluendi per insino a sancto Georgio et | peius che non havemo più vino in castello per lo male annuale che | è stato in queste parte de vino et hoc modo me vedo in grande lambe | rinto et dubito de qualche grande inconveniento propter istos armigeros | qui clamant usque ad astra et io me strenzio cum bone parole perché non scio fare miraculi.

Domokos György

A pestis és a gepárd

Ercole Pio, Estei Hippolit egy ügynökének beszámolói Magyarországról, 1508–1510

A Vestigia projekt keretében arra vállalkoztunk, hogy a lehetőségeink határain belül feltérképezzük két modenai és két milánói közgyűjteményben az 1300 és 1550 között keletkezett magyar vonatkozású dokumentumokat. A két könyvtár és két levéltár kiválasztását 2010-ben gyakorlati szempontok diktálták, de ugyanakkor az a megfontolás is, hogy a Sforza- és az Este-udvar folyamatos és fontos kapcsolatot jelentett Itáliában a magyar udvar számára.

A Modenai Állami Levéltár tekintetében a dokumentum számottevő része természetesen Aragóniai Beatrix királynénkhoz és unokaöccséhez, Estei Hippolithoz köthető. A feldolgozás alatt álló iratok egyik konzisztens részét Hippolit számadáskönyvei jelentik, amelyek hű tükrei a magyarországi gazdasági és mindennapi életnek a XV–XVI. század fordulóján. Természetesen nagyon fontos adatokat szolgáltatnak a két mondott személy saját levelei, de legalább ilyen lényegesek és eddig talán kisebb mértékben tanulmányozottak azok a beszámolók és levelek, amelyeket a ferrarai követek, ágensek, ügykövetek készítenek. Ezek jelentős számban Hippolit megbízottjai, akik Esztergomban, Egerben, Budán és másutt igyekeztek képviselni a székhelyét már rég elhagyott uruk politikai és anyagi érdekeit.

A jelen tanulmány címe arra kíván utalni, hogy ezeknek az olasz ügynököknek a beszámolói nem egyszer olyan eseményekről és helyzetekről számolnak be, amelyek már jellegüknél fogva sem kerültek be soha a hivatalos dokumentumokba. Egy valamennyire ismert küldött, Ercole Pio egri kormányzó leveleiből szeretnék részleteket bemutatni (többek között a pestisről és egy gepárdról), felvillantva ezzel e forrástípus jellegzetességeit, amely valódi kincsnek ígérkezik a magyar történeti kutatások szempontjából.

Ercole Pio tehát egy a több tucat ügynök, küldött és követ közül, akik Estei Hippolit szolgálatában Magyarországra érkeztek. Két évet töltött itt, 1508 telétől 1510 őszéig. Ebből az időszakból 25 levelét őrzi a Modenai Állami Levéltár.[1]

[1]Ercole Pio sajátkezű leveleit a Modenai Állami Levéltár (ASMo) *Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria* elnevezésű fondjának „busta 4" levéltári egységében, a 6-os csomóban

A magyarországi és szlovákiai levéltárakban – a Középkori Magyarország Levéltári Forrásainak Adatbázisa alapján – legalább 14 dokumentum őrzi tevékenységének nyomát:[2] ezek többnyire tizedbérleti szerződések, nyugták, kölcsönnel kapcsolatos elismervények, amelyeknek részletesebb elemzését egy bővebb tanulmány tárgyává szeretném tenni.

Ercole Piónak a Pio di Savoia nemes családhoz tartozását elsősorban pecsétje bizonyítja, amellyel csaknem minden írását lezárta, csakúgy a Modenában, mint az egykori magyar királyság területén őrzött dokumentumok esetében. A Pio di Savoia család címerét egészíti ki a pecséten a kormányzó monogramja: *H.P.* Általában így írja alá a leveleket: *Servulus Her.Pius, Her. P., Hercules Pius,* olaszosan *Hercule Pio*. Nevével nem egyszer eljátszadozik a levél tartalmához kapcsolódva: vagy a Hercules nevet egészíti ki azzal, hogy „boldogtalan és hűséges szolgája, aki megbánta, hogy magához kegyetlen Herkules, míg másokkal jámbor",[3] egy helyen *Pius* helyett *Impius*t ír, mert „az első a boldogtalanok között, hűséges szolgája, a magához nem jámbor Herkules".[4]

A Pio di Savoia család címere, amit a magyarországi dokumentumokon használt pecsétjén is felismerhetünk, a következő: a négyosztatú címerpajzs első negyedében ezüst kereszt látható, aranygombos kék keretben, a 2. és 3. negyedben két-két vörös–ezüst sáv váltja egymást, a 4. negyed arany háttere előtt zöld oroszlán áll. Mindezek felett balra néző sas helyezkedik el. Ercole Pio azonosítását megerősíti az a tény is, hogy az ugyane fondban Hippolittól származó 1510-es követutasítás címzésében így találjuk a nevét: *Her. Pio de Sabaudia*, a magyarországi iratokon pedig így nevezi magát: *Hercules Pius de Sabaudia Carpi*.

A családon belül és a korszakban az Ercole keresztnév nem számít egyedinek: Hippolit édesapja Ercole d'Este herceg, és a kormányzó saját családjában is

---

találjuk, a hozzá írt (és a jelen tanulmányban ugyancsak idézett) hozzá szóló követutasítás piszkozatát a 7-es csomóban.

[2] Ezek a dokumentumok a középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (MOL DLDF) rendszerében a 229370, 216983, 208937, 210538, 264566, 67503, 217018, 229383, 22035, 46943, 229385, 217021, 217021, 229385 számon vannak regisztrálva, az 1509. június 21-e és 1510. augusztus 1-je közötti időszakból, amelyeket jelenleg a Komárom–Esztergomi Megyei Levéltárban (eredetileg az esztergomi székeskáptalan hiteleshelyi levéltárában), a Heves Megyei Levéltárban (eredetileg az egri székesfőkáptalan magánlevéltárában), a Lőcsei Állami Levéltárban (eredetileg a szepesi prépostság levéltárában), a Magyar Nemzeti Levéltárban (eredetileg a Szirmay család levéltárában és más levéltárakban), valamint a Poprádi Állami Levéltárban őriznek (eredetileg Bártfán, illetve Eperjesen).

[3] „lo infelicissimo e fidelissimo servitore di Vostra Signoria | quale si pente esser nato Hercule crude|le a se medesimo, pio cum gli altri". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, 1510.II.4. (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,12), f 8r.

[4] „fra gli scontenti il primo suo di servi fide|lissimo Hercule Impio a sé medesmo". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, 1510.II.11.(ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,14), f 2v.

akad más, nála híresebb Ercole Pio (Sassuolo harmadik ura, 1540–1576). Ő azonban egészen biztosan a család „sassuolói ága" alapítójának, II. Marco hercegnek (1430–1494) a másodszülött fia, édesanyja Eleonora del Carretto.[5] Életéről annyi volt ismert, amennyit Girolamo Tiraboschi feljegyzett róla a *Biblioteca modenese* hasábjain,[6] valamint, amit Anna Maria Ori Carpi város levéltárában a rá vonatkozó dokumentumokból felkutatott. Ezek szerint tanítómestere (csakúgy mint testvéreié) Giovanni della Porta volt, egyházi pályára szánták már gyermekként, és apja meg is szerezte számára 1460-ban, kb. négy éves korában, a carpi Sant'Antonio Abate templom javadalmát. Erről a javadalomról 1508-ban lemondott egy bizonyos Paolo Brusati javára, talán éppen azért, mert Hippolit jövedelmezőbb állást kínált neki. Ugyancsak lemondott a Vienne-i San Michele templom javadalmáról is ebben az évben, amit 1502 óta élvezett. Ercole számos testvére között találjuk azt az Emilia Piót, akit Baldassar Castiglione is említ az *Udvari ember*ben,[7] és Ludovico Ariosto *Őrjöngő Lóránt*jának a végén is felbukkan a neve.[8] Ariosto gyermekkori diáktársa, Alberto Pio viszont a mi szerzőnk unokatestvére, a család másik ágához tartozik. Ariosto neve felbukkan Ercole Pio leveleiben is, amikor felsorolást ad Hippolit titkára számára, kit küldhetne lehetséges utódául Egerbe.[9] Az is ismeretes, hogy Ariosto éppen azért szakította meg kapcsolatát 1517-ben Hippolit bíborossal, mert nem volt hajlandó őt Magyarországra elkísérni.[10]

Maga Ercole Pio a néhány életrajzi adaton kívül két szonettet is hátrahagyott: a kor ünnepelt improvizatív zenész-költője, Serafino Ciminelli (Serafino Aquilano) halála után, az ő emlékére összeállított és 1504-ben kinyomtatott *Collettanee* tartalmazza ezeket.[11]

Az eddigiek alapján korát 51–52 évre tehetjük, amikor Itáliában elvesznek a nyomai, miután lemondott egyházi javadalmairól. Magyarországra 1508 telén érkezik meg, állomáshelye Eger lesz, amely Hippolit névleges érseki széke és jövedelmeinek fő forrása. A felkínált állás a beteg és megfáradt Taddeo Lardi egri kormányzó helyének átvétele, amihez nagy lendülettel lát hozzá leveleinek tanúsága szerint. Útja Ausztrián keresztül vezet: a „Hala"-ként megjelölt várost a korban pénzverdéje miatt jelentősnek számító tiroli Hall városával kell azonosíta-

[5] Ezt az adatot megköszönöm Anna Maria Orinak, Carpi kiváló helytörténészének. Alapvető forrás: Litta 1819.

[6] Tiraboschi 1786: 203–204.

[7] Castiglione 1960, *passim*: Emilia Pia alakban, Antonio Montefeltro hitveseként (özvegyeként).

[8] Ariosto 1982: II, 1279.

[9] Ercole Pio levele Tommaso Fuscónak, Estei Hippolit titkárának, Buda, 1509.viii.24. (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,7), f 1r.

[10] Ariosto 1990: 127–139; Ferroni 2005: 363.

[11] Collettanee 1504.

nunk (és nem a szászországi Halléval, mint azt a levélre későbbi korban rájegyzett „Sassonia" szó tanúsága szerint valószínűsítették). Még 1508 végén megérkezik ide, s tollat ragad „azon érkeztében, még sarkantyúval a lábán",[12] hogy másnap hajóra szálljon, Bécs felé. Logikus tehát feltennünk, hogy szárazföldön érkezett, majd az Inn folyón, mígnem Passautól a Dunán utazott tovább. Bécsbe tíz nap alatt, december 2-án érkezik meg Ercole társaival és különös szállítmányával.

Ercole valamennyi levelében erősen túlzó, véget nem érő hízelgő formulákat használ, és saját kézzel írt levelei nem egyszer 14, sőt 16 oldalasak. Hippolitot „egyedüli urának és patrónusának"[13] szólítja, és számos levelében említi, hogy a munkát eredetileg egy évre vállalta el. Csakhamar szembesül azonban azzal, hogy a távolból könnyűnek ígérkező munka számos buktatóval jár, s ezek közül is az elsőt maguk a magyarok jelentik, akik nem rokonszenveznek az idegenekkel. Egy 1509-ben kelt levélből idézem:

> Amint azt Kegyelmed jól tudja, nagyon ügyesen kell bánni velük, mert azt hiszik, mi olaszok visszük el az ország összes aranyát, azután meg természetesen nem is rajonganak a nemzetünkért – persze itt az alacsonyrendűekről beszélek, nem Őfelségéről, a királyról, vagy a főurakról, akik mind kiválóak és telve vannak jósággal és erényekkel.[14]

Ezen felül alig érkezik meg az országba, azzal is szembesülnie kell, hogy mindenfelé tombol a pestis. Nem tudjuk, honnan veszi pontos információit, de részletes beszámolójából megtudjuk, hogy tudja, hogy a királyi udvar ideiglenesen Nagyszombatban tartózkodik, és az sem titok előtte, hogy Bakócz Tamás bíboros régi székvárosába, Egerbe menekült a járvány elől. Miután Egerbe érkezett, Ercole Pio beszámolót küld 1509. január 12-én:

> A nagy pestis miatt, ami Budán kitört, úgy határoztam, hogy ez nagy veszélyt jelentene az állatokra, amit Kegyelmességed küldött, meghosszabbítom az utamat hét nappal, hogy ne kelljen majd visszatérnem ide vagy Budára, mert az hússzor annyi költséggel járna.[15]

[12] „subito smontato cum gli speroni in piedi". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, 1508.XI.21. (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,1), f 1r.

[13] „Illustrissimo mio unico Signore e patrone", pl. Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, 1508.XI.21. (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,1), f 1r.

[14] „Come scia Vostra Signoria meglio di me, | bisogna gubernarsi fra costoro cum grandissima destreza, e pargli a loro loro che | noi italiani debiano sorbire tutto lo oro del regno, ultra che naturalmente | non sono molto amici al nostro nome – delli tristi parlo, non della Maestà del Signor Re, | né de Signori baroni, quali sono tutti excellentissimi e pieni di ogni bontate e virtute". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, 1509.III.27. (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,5), f 2v.

[15] „pure per la peste grande che era in Buda; unde me deliberai per ogni periculo che | havesse potuto intervenire de quelli animali mandati per Vostra Signoria Illustrissima transferire sino lie

E levelében azután Ercole Pio a maga színes stílusában leírja fogadtatásukat a Nagyszombatban székelő királyi udvarnál. A jelenet különlegességét az adja, hogy Hippolit ajándékaként többek között egy élő gepárdot is hozott II. Uászló királyunknak – ezzel az állattal nem akart előbb Egerbe, majd onnan visszautazni. A gepárd mellett vadászkutyákat és sólymokat is szállítanak, sőt, az állatokhoz idomárokat is, akiket név szerint is ismerhetünk: Rizzo és Mirandola.

Bécsből az utat Pozsonyig ismét hajón teszi meg, és folyamatosan emlegeti félelmét, hogy a Duna bármikor befagyhat. A kalandos utazás részleteit egy regényíró fantáziával toldja meg olykor: a fagyos szélben a jeges Dunán evező olaszok pestistől sújtott falvak mellett haladnak el, ahol 500, 1000, 1500 halott is van már, s eközben ő, Ercole Pio, maga is evez egyfolytában, hogy példát adjon társainak, és lelket öntsön beléjük. Fekete színekben tünteti fel Hippolit esztergomi helynökét, Tommaso Amadeit, aki az éjszaka közepén megtagadja honfitársaitól a szállást és orrukra csapja az ajtót.

Az elbeszélés stílusát érzékeltetendő most részleteket idéznék e levélből, hogy a költő Ercole Pio sajátos irodalmi művét bemutassam. Az első idézet arra a jelenetre vonatkozik, amikor Ercole Pio találkozik II. Ulászló magyar királlyal az ideiglenes királyi udvarban, Nagyszombatban. A magyarországi források ritkán adnak rá alkalmat, hogy hasonló jeleneteknek szinte tanúi legyünk, és a király gesztusait, szavait olvashassuk.

> Őfelsége végig állt, amíg én beszéltem, amin igen csodálkoztak mind, akik ott voltak nagy számban, s azt állították (az ott levő sok olasz szerint), hogy nem is emlékeznek rá, hogy Őfelsége egy idegennel ilyen kedvesen bánt s ilyen barátian beszélt, mint velem tette.[16]

Az audienciát a magyar király egy olasz kamarása (vagy talán egy bizonyos, a levélben említett Deák János) eszközli ki Ercole Pio számára. Vajon a király kedvessége valóságos elem, vagy inkább Ercole Pio igyekezett Hippolit előtt minél jobbnak beállítani saját magát az ünnepélyes fogadtatás leírásával? A következő részlet az ajándékok átadására vonatkozik:

---

e | alongare il camino delle sette giornate com'io feci, che havere poi a tornare o lie | o a Buda che saria stato vinti volte più spesa che non fu". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, 1509.I.12. (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,3), f 1r.

[16] „sua Maestà sempre stete in piedi mentre ch'io parlai >gli< cum grande admiratione de tutti gli [f 1v] astanti quelli erano una gran moltitudine, affirmando ciascuno per quanto me diceano molti italiani che ancho vi erano che non se ricordava haver mai visto Sua Maestà tanto acarezar forastiero ne si domesti|camente parlare come facto havea meco". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, 1509.I.12. (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,3), ff 1r–1v.

> Azután megmondtam, hogy Kegyelmességed némely ajándékot küldött a számára, s dicsértem és gazdagon lefestettem ezeket, ahogyan legjobbnak tűnt számomra; s hogy amikor parancsolja, bemutatnám ezeket, s ő azt válaszolta, hogy készen áll erre. Ott volt a gepárd egy ló hátán, amit Őfelsége egy ablakból tekintett meg egy földszinti teremből, s nagyon megcsodálta, megkérdezvén tőlem, hogy ez mire jó. Mondtam neki, hogy mire s hogy mennyire sebes, s ez annyira tetszett neki, hogy el sem lehet mondani.[17]

Ugyanebben a levélben, egy kicsit később arról is beszámol Ercole Pio, hogy az egzotikus állat megjelenése milyen hatást váltott ki az ott lévő magyarokból:

> Kedves Uram, ha Kegyelmességed látta volna, mennyire megbámulták azok a magyarok a gepárdot, meglepődött volna: úgy tűnt, az egész ország ott tolong, hogy lássa ezt a csodát, amíg várnunk kellett bebocsáttatásunkra.[18]

A gepárddal történő vadászat divatját nagy valószínűséggel Bizáncból hozták be Itáliába, talán a ferrara-firenzei zsinatra érkező előkelőségek a XV. század közepén. Erre következtethetünk például abból a freskóból is, amelyen Benozzo Gozzoli a firenzei Medici-Ricciardi palota Háromkirályok-kápolnájának falán a keleti fejedelmek közül az egyiket gepárddal a nyergében ábrázolja. A ferrarai, a paviai vadaskertben állítólag valóban tarthattak ekkortájt gepárdot, és miután Mátyás király a Firenzei Köztársaságtól ajándékba egy oroszlánt kapott,[19] elég logikus feltételeznünk, hogy a kifinomult főúri ajándékozásnak ez a formája ismétlődik 1508-ban Nagyszombatban. Egy későbbi levélben Ercole beszámol róla, hogy a király a gepárdnak csak a gyorsaságát csodálta meg ekkor, majd két évvel később, egy másik levélben felbukkan újra a gepárd, amelyet ezek szerint valóban használtak vadászatra, sőt újabb fejedelmi ajándék lett:

[17] „Dissegli poi Vostra Signoria Illustrissima havergli mandato alcuno | presente honestando e inrichendo il presente come meglio me parse quando gli piacesse ch'io | gli presentassi, risposemi gratissimamente che era a posta mia. Ivi erano disposti il par|do a cavallo quale vide Sua Maestà per una finestra da una camera terrena ove stava | et molto lo miroe dimandandomi a che era bono. Dissegli a che et di quanta velocitate era | che gli fu tanto caro quanto dire sia possibile". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, 1509.I.12. (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,3), f 1v.

[18] „Signor mio Caro, se Vostra Signoria Illustrissima havesse potuto vedere | quanta admiratione porgea quello pardo a quelli ungari sariasse spantata de maraveglia, credo che tutta quella terra venne in uno subito lì a questo miracolo, per |ché fu forza expectare alquanto lie inante che havessimo introito". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, Eger, 1509.I.12 (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,3), f 1v.

[19] Ezt a tényt a Firenzei Köztársaságnak Mátyás királyhoz írt 1469. december 23-ai, ill. Mátyás 1470. február 17-én kelt válaszleveléből ismerjük, ld. Fraknói 1893–1895, I: 241–242, ill. I: 243.

> És hogy hírt adjak a gepárdról, tudja meg Kegyelmességed, hogy Őfelsége, a király sok ízben lelte benne örömét vadászaton, s úgy tűnik, az ég is segítette, mivel minden esetben tisztes zsákmányt ejtett, főként egy ízben Csehországban, ahol egy két vagy három éves szarvast a lova lába előtt ölt meg. Most pedig elküldi a gepárdot nagyszerű ajándékként Lengyelország királyának, együtt Rizzóval, aki szerencsétlen közel járt a halálhoz.[20]

1508-ban, Ercole érkezésekor azonban a király még jobban örül Hippolit többi küldeményének: a vadászkutyáknak és sólymoknak.

> A kutyákat odavezették hozzá a terembe és a sólymokat is, s ezekről is, azokról is tudni akart mindent. Elmondtam neki, mire szolgálnak, dicsérvén ezeket s azokat is. Úgy tűnt,a kutyáknak jobban örül, mint a sólymoknak. Miután mindezeket átadtam neki, elmondtam, hogy Kegyelmességed az állatokon kívül olyan mestereket is küldött, akik tudják, hogyan kell őket táplálni, és hogyan kell bánni velük, hogyha Őfelsége esetleg úgy gondolná, hogy tetszésére volna, s ha kívánja, őket itt hagyhatom, vagy magammal is vihetem aszerint, hogy ő mit parancsol. Nagyon köszönve mindezt Kegyelmességednek azt válaszolta, hogy ezeket s azokat is szívesen fogadja. […] Ezután magam is átadtam apró-cseprő ajándékaimat, elsőként egy balzsamot antik jellegű, szerintem igen szép porcelán edényben, amit látva Őfelsége azonnal kivette azt a kezemből, s látszott, hogy nagyon örül neki, s szó szerint ezeket mondta: „Balsamum est istud?" kezébe vévén egy darabkát.[21]

Az Ercole Piót beajánló kamarás aztán tudósít róla, hogy még este a vacsoránál is az ajándékokról beszélt a király és fekélyes lábát be is kente vele. Ezután sor kerül a kevésbé értékes ajándékok átadására is:

[20] „Et per darli novella del pardo: intenderà Vostra Signoria come la maestà del Re ne ha | preso molte volte piacere a caccia, et è parso che habia havuto uno influxo | celeste in tale effecto, però che sempre ha facto honorevole preda, ma specialmente | in Bohemia de uno cervo de dui on tri anni amazatoli quasi inanti a piedi | del cavallo: et hor lo manda per honorevolissimo presente al sacro Re di | Polonia, el Rizo cum lui, qual è stato el mischino per morire". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, Eger, 1509.IV.25 (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,16), f 2v.

[21] „poi gli feci anch'io quelli poveri presentuzi in nome mio, dandogli prima il balsamo in uno vassetto alla anticha | de porzolana, a juditio mio assai bello, il che inteso che era subito Sua Maestà lo tolse in| mano mostrandone tanto contento quanto sia possibile, dicendo proprio queste parole: balsamum est | istud e tenendo in mano un pezo". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, Eger, 1509.I.12. (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,3), f 1v.

> Azután átadtam neki vagy huszonöt darab szép üvegedényt, amelyeknek nagyon örült, egyenként, majd a többi dolgot: szalámikat, nagy és szép sajtokat, marzolinót, friss cédrust, citromot és narancsot, azután 8 fácskát, és különféle készítményeket: borecetet, finom rózsavizet, s ezeket igyekeztem megkóstoltatni vele, de ő ellenkezett és azt mondogatta: „Non oportet, non oportet!"[22]

Végül elérkezik a búcsúzás pillanata, amikor a kormányzó ismét felidézi a király szavait.

> Én Őfelségéhez fordultam és azt mondtam, hogy szívesen maradok, amennyit parancsol, nem csupán 3 vagy 4 napig, de akár 3 vagy 4 évig is, ám igaz, hogy az a vágyam, hogy engedélyt kapjak a távozásra, s bármikor visszatérek, amikor parancsolja, ám most attól tartok, hogy a Duna be fog fagyni – természetesen kész vagyok engedelmeskedni halálomig. Ő ekkor így válaszolt nekem: „Tam cito vultis a nobis discendere?" Én azt mondtam, hogy soha nem mennék el, ha ő azt parancsolja, hogy maradjak. Akkor ismét a kezét nyújtotta nekem és így szólt: „Eatis feliciter!" Én megcsókoltam a kezét, és alázatos tiszteletadással elbúcsúztam. Amikor már az ajtónál voltam, ismét visszafordultam, hogy meghajoljak felé, és – hitemre mondom – ő is bólintott a fejével, olyan kedvesen fogadott, hogy azt elgondolni sem lehet.[23]

E szívélyes kihallgatás után az olasz csapatnak (az állatgondozókat leszámítva) el kell indulniuk Eger felé. Pozsonyban ismét hajóra szállnak, és így jutnak el Esztergomba abban a reményben, hogy ott befogadja őket az olasz helynök, Tommaso Amadei. Az utazás leírása ismét regényes stílusú:

[22] „poi gli presentai circa 25 pezi di vetri bellissimi che | gli forno ultra modo grati, cossì ad uno ad uno gli doi gli altri, e salami e | forme de formazio molto grande e bello e marzolini e cedri e limoni et aranzi fre|schi e 8 alberegli grandi di confecti varii de vinaceto et uno pieno di iuleb rosato | domasino perfectissimo et di questi vuolsegli io fare la credenza, non vuolse mai | dicendo non oportet, non oportet". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, Eger, 1509.I.12.(ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,3), f 1v.

[23] „io mi volsi a Sua Maestà dicendogli che non solo ero per quanto mi | commandava quelli 3 o 4 giorni ma 3 o 4 mesi et anni, che era vero ch'io desiderava | havere per alhora bona licentia quando gli piacesse per venirmene qua perciò ch'io te| meva molto che'l Danubio non si congelasse. Risposi non de meno ch'io ero per hubidirla | sino al morire. Risposemi proprio Essa: tam cito vultis a nobis discendere? Io dissi che | non mai era per partire se pur se dignava commandarmi ch'io restassi. Alhor di novo mi porse la mano dicendomi Eatis feliciter, io di novo la baciai et cum humile ri|verentia presi comiato. Quando poi fui al uscio mi rivoltai di novo a fargli inchino | per mia fe che mi fece una inchinata de capo cum una accoglientia tanto grata | quanto sia possibile pensare". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, Eger, 1509.I.12. (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,3), f 1v.

> […] miután újból hajóra szálltunk, elindultunk utunkra a lehető leggyorsabban attól tartva, hogy ne találkozzunk azzal, ami végül ránk várt: a befagyott Dunával. Ugyanis, Uram, az egész folyó befagyott, amikor tíz mérfölddel jártunk Esztergom előtt […] közben az Isten tudja, mekkora veszély leselkedett ránk a pestis miatt; úgy hullottak az emberek a falvakban, mint a kutyák. Végül, minthogy tovább hajózni nem tudtunk, részint a jég, részint a fagyos szél, a hó meg a dér miatt […] kénytelen voltam kiszállni egy olyan városban, ahol több, mint 500 áldozata volt már a pestisnek.[24]

Éjszaka van már, amikor Esztergom előtt tíz mérfölddel, ebben – meg nem nevezett – pestises városban átszállnak szekerekre (a „carro da cozzo" kifejezés a nem messzi Kocson készült járművekre, a kocsikra utal már). Ercole soha nem mulasztja el, hogy ura, Hippolit tudomására hozza: mindvégig ő volt a társaság lelkesítője és példája.

> Elérkeztem Esztergomba, miután előre írtam igen kedvesen annak az áruló Tommaso úrnak, a helynöknek, jelezve érkezem, és hogy arra kérem szépen, találjon számomra egy szobát pénzért, a költség nem számít. Amikor odaértünk, azt gondoltam, hogy ez az alávaló alak megtette a kötelességét. Éjszaka, fél kettő–kettő[25] felé értünk oda annyi hó meg dér között, hogy majd meghaltunk […] miközben egyfolytában havazott, ott váratott minket egy órát, azután kijött a házából egy szál gyertyával a kezében […] és álnok módon szabadkozott, hogy nem tud minket elszállásolni […] Végül ez a kutya visszament a házába és az orrunkra csukta a kaput. Nagyon nehéz szívvel jöttem el onnan: ott voltam nyakig a pestisben Esztergomban, ahol csak a városban 1500 ember pusztult el, és nem tudtuk, mihez kezdjünk.[26]

[24] „resalita la barcha se inviassimo al camino nostro cum ogni solicitudine possibile | per tema di non incontrare quello che incontrassimo che fu il Danubio gelato, perciò Signor mio, che in una nocte tutto si congeloe apresso Strigonio X miglia, né mi valse pigliare gen|te nova per fare avogare tutta nocte et cum quanto pericolo de peste Dio lo scia, che in | ogni loco morivano come cani, al fino non potendo ire più ultra, parte per il giazzo | grossissimo et parte per il vento crudelissimo et neve et pruina parte Signor mio che'l ac|to a menavasse la morte, mi fu forza smontare in una villa lie ove erano mor|ti più di 500 persone di peste". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, Eger, 1509.I.12. (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,3), f 2r.

[25] Nem állapítható meg, hogy az időpont megjelölése a modern értelemben vett éjjeli időpontot, vagy esetleg a napnyugta után két órát jelöli.

[26] „vennemi a Strigonio, havendo prima scritto amorevolissimamente a quel traitore de | Messer Tho. vicario com'io ero lie, e la cagione perché, supplicandolo mi volesse fare trovare una stanza | per denari senza non guardasse a spesa. Ivi giunto credendo quel tristo havesse facto il debito suo vi | giungessimo a una hora e mezo o due di nocte cum tanto giazo e pruina che eramo come morti […] sempre nevicando ci fece dimorare una hora al | fine venne fuori dalla casa cum un pochetto di candela […] scusandosi vilana| mente di non ci volere allogiare […]. Al fino quel cane reintroe in

A kalandos út folytatása is méltó az eddigiekhez: a szegény utazókra mindenütt rablók leselkednek, és a szabad ég alatt kell éjszakázniuk a Dunának egy szigetén. Ercole fantáziájáról képet alkothatunk, ha megfontoljuk, hogy Esztergom városában ezidőtájt aligha lakhattak többen 2–3 ezernél.

Mindeközben jól tudjuk, hogy az ügynökök Magyarországra küldésének valójában egyetlen célja volt: a lehető legtöbb pénzt begyűjteni a ferrarai bíboros számára, aki nem tagadta meg magától az evilági örömöket, és sokat költött ruhákra és reprezentációra. Miközben Egerben, például Ercole Pio beszámolói szerint is, szinte mindenben hiányt szenved az érsek gondjaira bízott vár, az új kormányzónak az a feladata, hogy mindenen spóroljon: katonákat küld el, csökkenti az ételadagokat és főként a naponta elfogyasztható bor mennyiségét – büszkén mondja el, hogy érkezése előtt egy hordó két-két és fél napra volt elég, most akár négy napig is kitart. Ferrarába rendszeresen indulnak a pénz-, ló- és időnként a vadászkutya-szállítmányok.

Ugyanakkor Magyarországon kezd vége lenni a jó világnak. A védelmi kötelezettség is növekszik, és a király költségei is nagyok. Amikor megszorul a kincstár, küldöttei megjelennek a gazdagabb uraknál „kölcsönért". 1509 tavaszán a király Prágába készül, fia, II. Lajos cseh királlyá koronázására. Ezen alkalomból kopogtat Egerben a király küldötte, Székely János, hogy a kormányzó, Ercole Pio adjon át 3000 forintot kölcsönként a király költségeire. Ercole részletesen, hosszú oldalakon taglalja a jelenetet urának, Hippolitnak, aki amúgy is mindig elégedetlen a Magyarországról érkező pénz mennyiségével. A ravasz kormányzó végül 500 forintot bocsát a király rendelkezésére, hosszan sorolva az okokat, ami miatt nem adhat többet.[27] Jól tudja, hogy e befizetések csak névleg kölcsönök: és valóban, mert amikor 1521-ben Hippolit halála után Giuliano Caprile püspök megpróbálja visszaszerezni a királytól, a magyar főuraktól és püspököktől azokat a pénzeket, amiket az évek során Hippolit nekik kölcsönként nyújtott, vajmi kevés sikerrel fog járni.[28] Ercole Pio tehát olyan érveket hoz elő, amivel szemben nem hozhat fel semmit a király küldötte: a vár védelmi költségeit, az ellátandó katonaság magas számát (mindkettő hamisan cseng a tények ismeretében), és végül azt is állítja, hogy Hippolit a várban lévő székesegyház építésének költségeihez is éppen a ki-

casa e | serrovi l'uscio incontro. Io mi ritrovava de assai tristo core, essendo al termine ch'io ero nella peste sino agli occhi che in Strigonio solo sonovi morte più di 1500 persone, non sa | peamo che consiglio pigliare". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, Eger, 1509.I.12. (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,3), f 2r.

[27] Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, Eger, 1509.3.27; ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,5, *passim*.

[28] Giuliano Caprile levelei a ferrarai udvar számára: ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/28, illetve a neki szóló követutasítások: ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/27, 29 és 30.

rályhoz járult volna segítségért. Mindeközben a székesegyház építéstörténetéből jól tudjuk: a XV. századi nagy építkezések után a Hippolit-korszak nem hozott változásokat az épületen.[29]

> […] megesküdtem neki, hogy nem gondoltam volna soha, hogy ebben az országban a király kér pénzt, ám ismervén őt jól tudom, hogy Őfelsége igen vallásos, katolikus, nagylelkű és nagyvonalú, s kérni terveztem tőle némi támogatást e szentély számára, amit az egész királyság díszére kell megépítsünk […] emlékeztettem őt rá, hogy ha a szentély építése abbamaradna vagy ha a fegyveresekre szükség mutatkozna, nem lenne az én hibám, ha a királyi határozatot megtartani nem tudom.[30]

Mindezzel együtt Ercole Pio majdnem két éves magyarországi küldetése nem járt teljes sikerrel. Az egy évvel megtoldott egy éves küldetés gyakorlatilag azzal végződik, hogy 1510 tavaszán parancsot kap a hazatérésre Ferrarába, méghozzá a számadáskönyvekkel. A neki írt „dispaccio" (követutasítás) általános hangvétele meglehetősen fenyegető: Hippolit elégedetlen ügynökével a kevés befolyt pénz, a folytonos késlekedés és az örökös kifogások miatt. Magyarországon a helyzet megváltozott, a fenyegető török veszély miatt már nem volt nagyon könnyű a bevételeket realizálni és Itáliába küldeni. A levél hangvételét ilyen fordulatok tarkítják:

> nem kevéssé csodálkozunk azon, amit írsz, vagyis hogy nehéz beváltani a pénzeket […] végezetül kijelentjük, hogy habozásoddal nem vagyunk elégedettek […] nem kevéssé felháborított és megzavart az, amit leveledben írtál, miszerint kevés pénzzel a kezedben érkezel.[31]

Ercole talán legutolsó magyar földről írt levele Nyitráról datálódik. A helyzet hasonló a két év előttihez: királyi udvar kénytelen Budától távol időzni 1510-ben is,

[29] Buzás 2006.

[30] „[…] giuravo che non solo havea mai creduto che in questo stato dovessero essere | richiesti denari dal Signor Re prefato ma ch'io havea terminato cognoscendo | Sua Maestà Religiosissima né meno catholica che ampla e grandiosissima supplicar | gli per qualche subsidio a questo sanctuario havendo a cedere a dovere | di tutto questo suo regno […] gli racordavo che è il sanctuario se intermet|terebbe, e se ancho accadesse bisogno delle genti armate che non sarei da essere imputato | s'io non potessi exeguire el precepto regio". Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, Eger, 1509.III.27. (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,5), ff 2r–2v.

[31] „pigliamo anchora | non poca admiratione che habiati diferito insino a questi tempi | ad rifare quelle monete […] concludemo di questo restare non molto satisfacti […] Haveressimo anchora preso dispiacere et turbatione di quelli che ni scri|vete per dicta vostra cioè che in mane vi resta poca summa de denari". Estei Hippolit utasítása Ercole Piónak, s.d., valójában 1510(ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/7/1), *passim*.

a pestis veszélye miatt. A levél panasszal van tele: a Hippolit által kifogásolt pénzváltási nehézség arra vonatkozik, hogy a beszedett váltópénzt nem akarja senki aranyra váltani neki. Talán a közelgő háború előérzete az oka, hogy még Bakócz Tamás is ragaszkodik az aranyaihoz.[32] Mindez jelentősen késlelteti hazaindulását, nem kis bosszúságot okozva urának.

1510 után nincs több hírünk Ercole Pióról. Még abban sem lehetünk bizonyosak, hogy valóban engedelmeskedett-e és hazatért-e haragvó urához, a pompakedvelő Hippolit bíboroshoz Ferrarába – bár szökése nyilván nagy port vert volna fel és maradtak volna nyomai. Egy családi krónika szerint Ercole Magyarországról hazatérőfélben még 1510-ben Germániában halálát lelte.[33] Mindenesetre a Magyarországról datált 25 levél és a neki szóló követutasítás segítségével egy XVI. századi olasz költő életéről is valamivel többet tudhattunk meg.

Ercole Pio sajátos látásmódján keresztül érdekes pillanatfelvételeket kapunk az egri kormányzó hétköznapjairól csakúgy, mint Magyarország egykorú nagyjairól, akikkel kapcsolatba került. A modenai és milánói források tüzetes átolvasása még sok értékes adatot hozhat a felszínre a magyar történetírás számára.

[32] Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, 1510. IX.11 (ASMo, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria busta 4/6,22). ff 1r–2r.

[33] Biblioteca Ambrosiana, Archivio Falcò Pio di Savoia, busta 258 (régi jelzet szerint N. 4), fasc. 2, *Sommario della Cronica Pia*.

Kovács Zsuzsa

Aragóniai Eleonóra és Beatrix (szerelmi) élete az Ambrosiana egyik kódexében

A Biblioteca Ambrosiana magyar vonatkozású kéziratainak számbavétele során regisztrálásra került egy Aragóniai Beatrix életéről szóló mű. A „Z 144 sup." jelzetű kódex, mely az életrajzot tartalmazza, Nápolyban a 15–17. század folyamán élt személyiségekről, az Aragóniai-ház különböző tagjairól, hercegekről és hercegnőkről, grófokról és grófnőkről, nemes urakról és nemes hölgyekről szóló történeteket tartalmaz. A katalógus szemérmes címadása szerinti „Különböző olasz személyiségekről szóló híradások"[1] valójában egyfajta botránykrónika másolata, a „híradások" ugyanis nápolyi előkelőségek szerelmi kalandjait mesélik el. A kódexbe eredetileg 36 számozott eset, „successo" elbeszélését másolták, de mivel csonka, az elejéről hiányzik 20 lap, a negyedik eset szövegével kezdődik.[2]

Noha a mű címe és az eleje hiányzik, nem volt nehéz azonosítani azzal az elbeszélésgyűjteménnyel, melynek számos kéziratos példányát őrzik a nápolyi könyvtárakban és Itália-szerte *Successi diversi tragici ed amorosi occorsi in Napoli, ed altrove a' Napoletani* (Különböző tragikus és szerelmi esetek, melyek Nápolyban és nápolyiakkal máshol történtek) címmel,[3] melynek szerzőjeként általában Ascanio Corona vagy Silvio Corona, avagy – egyesítve a két nevet – Silvio Ascanio Corona van feltüntetve.

Mindmáig nem sikerült fényt deríteni a mű szerzőjére – bár többen próbálkoztak a név illetve a nevek beazonosításával –, már csak azért sem, mert nagy valószínűséggel álnévről van szó, amelynek használatát az írások rágalmazó jellege indokolhatta.[4] A történetek feltehetőleg több szerző tollából, különböző időben születtek, s a gyűjtemény fokozatosan bővült. Az elbeszélt történetek száma kéziratonként más és más. Ugyanaz a 36 darab azonban, mely az Ambrosiana

[1] *Notizie di diversi personaggi italiani.*

[2] *Di Don Alfonso e Donna Sancia d'Aragona, Quarto successo.*

[3] A cím változatai: *La verità svelata a' principi, ovvero Successi tragici ed amorosi occorsi in Napoli ed altrove a Napoletani; Casi tragici ed amorosi successi a famiglie Napoletane; Delle corna di Napoli o successi tragici ed amorosi.*

[4] A vonatkozó bibliográfia: Parenti 1983. A név az életrajzi lexikonban hasonlóképp szerepel, mint a valós személyiségek nevei.

kéziratában olvasható, ugyanolyan tartalommal és sorrendben található több másolatban is.[5] Ez az eredeti mag, mely I. Aragóniai Alfonz szerelmeivel kezdődik és Don Gaspare Sersale esetének az elbeszélésével zárul, a 17. században keletkezett, mindazonáltal a történetek egy része (éppen az Aragóniai-ház tagjaira vonatkozóak, melyek tárgyunk szempontjából érdekesek) régebbi, 16. századi eredetű.

A gyűjtemény keletkezésének módjáról és összeállításának indítékairól sokat elárul az egyik Bariban őrzött másolat hosszú címe: „Tragikus és szerelmi esetek, melyek Nápolyban I. Aragóniai Alfonz uralkodása alatt, 1447-től 1600-ig történtek, melyek régi kéziratokból és sok híres emberről szóló históriából lettek összeszedve, mely kéziratok úgy vannak lemásolva, ahogy a szerzőjük leírta. Az olvasó ne csodálkozzék, ha a szerelmi történetekben hibákat vagy pontatlanságokat talál, hanem csak azokra a hírekre figyeljen, melyek nem mind találhatók meg a történeti művekben, melyek elfedik azoknak a hibáit, akik a világ előtt másfajta hírben álltak, mely hírnév el szokta takarni a fejedelmek és más előkelő emberek hibáit, nem úgy, mint a magánemberekéit".[6]

A gyűjtemény rendkívüli népszerűségnek örvendett, a 17–18. század folyamán tucatjával másoltak hozzá *Aggiunta* vagy *Nuova aggiunta* (*Toldalék* vagy *Új toldalék*) cím alatt egyre több aktuális, újabb „esetet", melyek tartalma és száma kéziratonként változó; az ismert másolatokban összesen 220 különböző történet szerepel.

A Corona-kéziratokból 18–19. századi újságokban elszórva publikáltak egy-két történetet, azonban gyűjteményes formában nem jelent meg nyomtatásban, a legrégibb, együtt hagyományozódott 36 esetet magában foglaló része sem. Ugyanakkor kéziratos terjedésük jelentős volt, történeteikből regényírók merítettek ihletet, egyiküket maga Stendhal is felhasználta.[7] Alessandro Cutolo 1936-ban modern (nem túl jól sikerült) feldolgozásban közölt belőle néhány elbeszélést.[8]

1908-ban Angelo Borzelli *Successi tragici et amorosi di Silvio et Ascanio Corona* címen könyvet szentelt a műnek, melyben 37 kéziratos másolatát vette számba különböző itáliai és európai gyűjteményekben. A másolatok nagy részét, érthető módon, nápolyi könyvtárak őrzik. Azoknak a kéziratoknak az ismertetésénél, melyeket módjában állt tanulmányozni, Borzelli felsorolta, mely eseteket tartalmazzák, s a leggyakrabban másolt történetekről rövid összefoglalást nyújtott. Közölte néhány nevezetesebb, novellisztikusan megformált történet teljes szövegét is, és bemutatta, hogy egy-egy *Successo* hogyan kapott helyet a gyűjteményen kívül más, irodalmi kontextusban, versek közé bemásolva, illetve hogy néhány eseterő verses feldolgozás is született.

[5] Vö. Borzelli 1908: 149–165.
[6] Bari, Biblioteca Nazionale Sagarriga Visconti Volpi, N. VII., ld. Borzelli 1908: 26–27.
[7] Croce 1968: 188–189.
[8] Cutolo 1936; Cutolo 1963.

Borzelli könyve óta senki nem vállalkozott a Corona-kéziratok felmérésére, szisztematikus tanulmányozására, értékelésére.[9] Az érdeklődés hiánya talán azzal magyarázható, hogy a gyűjteményt nem tekintik sem irodalmi szempontból értékes műnek, sem történeti szempontból megbízható forrásnak. Tanulmányozásához az első lépés nyilvánvalóan a kéziratok felmérése, legalább a legarchaikusabb egység *corpus*ának a rekonstrukciója kellene legyen. (Publikálása – tekintettel a témájára – akár sikeres kiadói vállalkozás is lehetne.) Ez az egyes esetek alaposabb tanulmányozásának is előfeltétele.

Létrejöttének a körülményeiről, a forrásairól született néhány észrevétel, a legjelentősebbek Benedetto Croce megjegyzései, aki maga is birtokolt egy kéziratos példányt. (Feltehetőleg ma is számos magángyűjtemény őriz Corona-kéziratot.)

Croce szerint többféle genezissel kell számolnunk. Modellként szolgálhattak e történetek számára a 16. században Filonico Alicarnasseo néven publikáló Costantino Castriota életrajzai (*Vite di diverse illustrissime persone*), melyekben sok, a *Successi*-ben leírtakhoz hasonló, magánéletre vonatkozó epizód is olvasható.[10] Egyes darabok viszont minden bizonnyal kétes értékű, szóbeli forráson alapulnak. Croce erre példaként említi azt a történetet, mely egy szüzet megbecstelenítő férfi esetét meséli el, akit ura kötelezett rá, hogy vegye feleségül a nőt, majd büntetésül lefejeztette. A történet a nápolyi legendahagyományban anakronisztikus módon különböző szereplőkhöz is kapcsolódik, sőt a spanyolországi orális hagyományból is ismert.[11] Az esetek egy másik csoportja pedig nyilvánvalóan irodalmi forrásból táplálkozott, több elbeszélés Bandello egy-egy novelláján alapul.

Raffaele Colapietra a 16. századi nápolyi történetírásról szóló tanulmányában röviden szól a *Successi*ről is.[12] Filonico mellett más 16. századi szerzőket is megemlít mint lehetséges modelljeit vagy forrásait: Cilio Alifano és Giambattista del Tufo műveit. Colapietra a Corona-kéziratokat a novellairodalom és a mondán krónika határán született történetekként definiálja.

Mindazonáltal a gyűjteményt eddig senki nem elemezte sem irodalomtörténeti szempontból, kijelölendő helyét az olasz novella történetében, sem pedig történeti szempontból, megvizsgálva dokumentumértékét a szereplők életére vagy a szokások történetére stb. vonatkozóan. Hiányoznak azok a kutatások, melyek megvilágítanák, hogy az egyes történetek milyen irodalmi, illetve történeti hagyományokra vezethetők vissza.

[9] A Borzelli által felsorolt kéziratok közül egyetlen egyről – BNR Vitt. Em. 526. – készült modern kritériumok szerinti, szakszerű leírás a Manus adatbankban (Censimento dei manoscritti delle Biblioteche italaiane, http://manus.iccu.sbn.it; ID: 69013).

[10] Croce 1968: 188.

[11] Croce 1967: 282–284; valamint Croce egyéb említései a műről: Croce 1942: I, 265; 1968b: 136.

[12] Colapietra 1960: 435.

* * *

A gyűjteményben minket érdeklő *Successo di Donna Beatrice d'Aragona* szorosan kapcsolódik az azt megelőző történethez, mely *Successo di Donna Eleonora d'Aragona con Don Diego Cavanigla* cím alatt a nővére szerelmének az esetét beszéli el. Ugyanakkor a két történet nagyon sokban különbözik egymástól, valószínűleg két különböző szerző írta őket. A Beatrixről szóló rövidke írás a krónika, a történeti életrajz műfajára emlékeztet, csak éppen hősnője érdemei helyett annak „léhaságait" kívánja dokumentálni – ahogy maga a szerző megjegyzi a végén. Pontosan idézi Beatrix életének legfontosabb dátumait a születésétől a haláláig, részletességgel beszélve el a Nápolyba való visszatérte utáni eseményeket, míg a magyarországi tartózkodásáról csak nagyon szűkszavúan beszél. Szerzője feltehetőleg összeszedte azokat az adatokat, amelyek Nápolyban írott forrásokban a rendelkezésére álltak. Eleonóra története viszont nem teljes életrajz, nem követi hősnője életútját Nápolyból Ferrarába való távozása után. Csak a Don Diegóval folytatott szerelmi viszony elmesélésére szorítkozik, illetve Eleonóra életének további eseményei közül csak az ezzel összefüggő momentumokat említi. Szerzője feltehetően szóban elterjedt hírek alapján irodalmi szándékkal formálta meg a történetet: az eseményeket a novella műfajára jellemző epikus struktúrában adja elő, érzékenységgel írja le hőseinek lelkiállapotát, élvezettel mesél.

A két különböző írás reprezentatív mintát nyújt arról, milyen különböző típusú szövegek lettek egybeszerkesztve a Corona név alatt másolt gyűjteményben, melyek hitelességének az értékelésénél következésképp az eltérő műfaji jellegzetességeket is érdemes figyelembe venni. Ha beszélhetünk e két történet hitelességéről, akkor Beatrix esetének a leírása történeti életrajz jellege folytán megbízhatóbbnak tűnik, mint Eleonóra sztorija, mely előadásmódjával egy Bandello-novellának is beillene. Bár éppen Bandello példája bizonyítja, hogy az irodalmi formában megírt történeteknek is sokszor megvan a történeti hitele. Ne feledjük, hogy a novella eredeti jelentése szerint egy megtörtént eseményről szóló híradás.

Az kétségtelen, hogy a szerelmi kapcsolatok ellenőrizhetetlen hitelű leírásain kívül a két történet egyéb elemei reálisak, a két szerető figurája történetileg létezett személy. Don Diego Cavaniglia (1453–1481) minden itt említett életrajzi adatát történeti források igazolják, síremléke ma is látható a montellai ferences kolostorban.[13] Beatrixnek Ramiro Villaracuta nevű szeretőjéről ugyan történeti forrásokat nem ismerünk, annyi azonban bizonyos, hogy a valenciai eredetű Villaracuta/Villaracuto család több tagja Szicíliában és Dél-Itáliában tevékenykedett az Aragóniai királyi család szolgálatában…

[13] 2004-ben még a csontvázát is megtalálták és beazonosították, megállapítva, hogy rendkívül erős testalkatú volt, mint amilyennek a történet leírja. L. http://tinyurl.com/obb9lxz.

* * *

Magyarországon Berzeviczy Albert Beatrix-életrajza terjesztette el a királyné házasság előtti szerelmi kalandjának a hírét, aki egy lábjegyzetben utalt a Nápolyban elterjedt pletykára,[14] azzal a megjegyzéssel, hogy történeti hitelét tekintve megbízhatatlan forrásból származik. Azért tartotta valószínűtlennek az eset megtörténtét, mert tekintettel a királynét körülvevő gyűlöletre, elképzelhetetlenek tartotta, hogy ne terjedt volna el a híre Magyarországon is, márpedig történeti forrásainkban ennek nincs nyoma. Mindazonáltal megjegyezte, hogy „e hiresztelések… annak… jelei…, hogy Beatrixnak leányerényét nem sikerült kortársai minden gyanujától is megmenteni."

Berzeviczy híradása nyomán magyar kutatók és regényírók megemlítik a Beatrix szeretője haláláról szóló mende-mondát, azonban a forrás ismerete nélkül, ezért érdemesnek tartottuk a szöveg magyar nyelvű közlését, nővérének a történetével együtt, melyhez szorosan kapcsolódik.

* * *

2010-ben Rómában Enrica Guerra gondozásában megjelent Aragóniai Beatrix levelezése az Este-család különböző tagjaival, melynek jelentős részét a nővérével, Eleonorával, az Este herceg feleségével folytatott levelezése teszi ki.[15] Kívánatos lenne ezt a magyar történelemre nézve elsőrangú forrást minél hamarabb magyar fordításban is megjelentetni, megfelelő jegyzetek kíséretében – pótolva az olasz kiadás számos magyar névvel és témával kapcsolatos hibáját és hiányosságát is. Érdemes lenne a levelezés kiadását függelékben kiegészíteni a két nővérre vonatkozó történeti hagyomány kétféle ellenpólust képviselő dokumentumaival, egyrészt a *Successi* két róluk szóló, itt közölt szövegével, másrészt Michele Maria Vecchioni, 1790-ben megjelent párhuzamos életrajzával,[16] melyben a szerző a vonatkozó nápolyi történeti hagyományok felhasználásával – s aktuális politikai szándékának megfelelően – idealizált képet rajzol a két uralkodónőről.

* * *

Aragóniai Eleonóra esetét Borzelli teljes egészében publikálta,[17] míg Beatrix esetéről rövid összefoglalást nyújtott.[18] A két szöveget az Ambrosiana kézirata alapján közlöm. Néhány romlott helyet a Borzelli által kiadott szöveg segítségével

[14] Berzeviczy 1908: 103, 1. jegyzet.
[15] Guerra 2010.
[16] Vecchioni 1790.
[17] Borzelli 1908: 183–191.
[18] Borzelli 1908: 39.

javítottam (a jegyzetekben *A*-val jelölve az Ambrosiana, *B*-vel a Borzelli-kiadás változatát), a két szöveg módszeres összevetése nélkül, mivel több kézirat tanulmányozására jelenleg nem lévén módom, nem lehet érdemben állást foglalni a két szöveg viszonyáról a szöveghagyományban (egyes helyeken *A* szövege jobb, más helyeken *B*-é).

A szöveg átírásánál a szokásos rövidítéseket jelölés nélkül feloldottam; az ékezetek, az aposztróf, a központozás, a kis- és nagybetűk használatát modernizáltam; az egybe- és különírás tekintetében a mai gyakorlatot követtem; a latinos ortográfia szerint használt *-ti-* betűcsoportot *-zi-*re írtam át; az *u*-t és a *v*-t megkülönböztettem egymástól; az *y* és *j* helyett a mai helyesírást követve *i*-t használtam; a *h*-t a mai helyesírás szerint alkalmaztam.

Milano, Biblioteca Ambrosiana, Z 144 sup. ff. 31v–38v.

Di Donna Eleonora d'Aragona con Don Diego Cavaniglia. Successo VI

Ferdinando primo re di Napoli essendosi congionto in matrimonio avanti che pervenisse al reame con Isabella di Chiaramonte, ebbe da quella, oltre quattro figliuoli maschi due femine, Eleonora l'una quale nacque a 22 giugno dell'anno 1450, e Beatrice l'altra nata nell'anno 1457.[19]

Eleonora dunque della quale ci[20] semo posti a parlare essendo di[21] anni cinque, fu promessa in matrimonio, anzi sposata da Alfonzo primo suo avo d'Aragona a[22] Sforza Maria figlio secondogenito anch'egli fanciullo di Francesco duca di Milano, qual matrimonio poi non ebbe effetto come diremo, et crescendo la figliola[23] in gran[24] leggiadria e bellezza che era[25] il più bello ornamento della corte.

Appena era arrivata Eleonora al quarto lustro della sua età e già matura alli piaceri coniugali e, benché stava sin dall'infanzia promessa, come si disse, al Sforza, contuttociò Ferdinando suo padre et Alfonzo Duca di Calabria suo fratello per certa ragione di stato ne ritardavano l'eseguzioni dello sponsali, con tutto

[19] Jav., B: *1457*; A: *1451*.
[20] Kieg., B: *ci*; A: hiányzik.
[21] Kieg., B: *di*; A: hiányzik.
[22] Kieg., B: *a*; A: hiányzik.
[23] Jav., B: *la figliola*; A: *tutta cioè*.
[24] Jav., B: *gran*; A: *gratia*.
[25] Jav., B: *che*; A: *chen'*.

che ne fussero sollecitati dallo sposo, con gran rammarico d'Eleonora per vedersi avanzata nell'età senza per[ò][26] aver anco assaggiati[27] li suoi carnali contenti.

Sovente soleva pratticare per la corte un cavaliere di nobilissima famiglia chiamata Don Diego Cavaniglia, giovine d'anni 22, bello e leggiadro a meraviglia, di gran statura ben proporzionato e veramente di giocondo aspetto e della persona sua molto grande e prode, ma come sin dalla fanciullezza s'era esercitato nell'armi, era perciò caro a Ferdinando, ma più caro ad Alfonzo duca di Calabria essendo voce e fama che vi avesse avuto commercio carnale.

Il di lui padre fu Don Garzia[28] venuto in Napoli con Alfonzo primo, dal quale per servizi fattili onoratamente era stato fatto conte di Troia.

Essendo dunque questo giovine amato da suoi padroni, stimato e riverito da suoi eguali, essendo di continuo veduto da Eleonora, la quale sovente soleva pratticarvi, e mirando le sue naturali fattezze, di modo sene compiacque che volentieri, se[29] fusse stato a sua elezione, se l'avrebbe preso per marito, nulla curando la dissuaglianza ch'eravi fra di loro. Ma sapeva certo di non potere a ciò neanco pensarvi nonche d'ottenere, per lo che riceveva[30] la povera signora assai dolore, e volentieri averebbe cambiato[31] il suo alto stato di principessa con un'eguale al suo amante. E non sapendo come dar refrigerio alle sue fiamme, che in breve ne divenne così malanconica che avendo anco perduto il sonno, si pose inferma in letto, dove stiede per parecchi giorni sempre sospirando; del che accortosene una sua vecchia e fidata cameriera, con dolci e suavi parole la richiese, promettendoli ogni agiuto.

Eleonora alquanto sollevata dalle[32] parole della vecchia, sapendo che teneramente l'amava e che s'averebbe di quella possuto fidare, essendoli necessario dell'agiuto di qualche fidata persona per venire a capo del suo disegno, perciò propose di narrarli la sua passione. Onde un giorno che l'ebbe da sola a sola, così li disse:

– Giovanna, io in tutto quello che ho conosciuto starvi[33] di bisogno, come tu stessa sai, vi ho soccorsa senza esserne da te mai stata richiesta in ogni occasione. E sempre t'ho dato aperto e chiaro segno di quanto mi siano cari[34] li tuoi saggi costumi, e quanto l'amor mio verso di te sia stato grande e come tu stessa più cara

[26] Jav., A: *senzaper*; B: *senza pur*.
[27] Jav., B: *assaggiati*; A: *asssaggiarsi*.
[28] Jav., B: *Garzia*; A: *Suezia*.
[29] Jav., B: *se*; A: *sene*.
[30] Jav., B: *riceveva*; A: *ricreava*.
[31] Kieg., B: *cambiato*; A: hiányzik.
[32] Jav., B: *dalle*; A: *alle*.
[33] Jav., B: *starvi*; A: *farmi*.
[34] Kieg., B: *cari*; A: hiányzik.

cosa rimesso [?],[35] e di te d'ogni mio secreto fidata mi sono. Tu sei stata sempre che hai saputo il mio cuore, ora colpa d'amore intenderai da me, onde potrai molto bene con confidenza che io dico adoprare.

Sappi dunque, ch'io sono ardentemente innamorata di Don Diego Cavaniglia a te molto ben noto. E conoscendo che questo mio amore in conto alcuno non doveva ricettare nel mio petto, e avendo voluto forzarmi in cacciarlo, conforme era il dovere, non è stato mai possibile il cacciarlo. Onde ho deliberato (avenga ciò che si voglia) di smorzar tanto fuoco, con farli noto l'amore che li porto, e se non[36] posso per la dissuguaglianza averlo per marito, voglio almeno goderlo come amante. E perciò ho eletta te per ministra con farli noto il mio amore, come di ritrovare con[37] ogni secretezza modo e maniera, che io possa goderlo.

La buona vecchia, che nel tempo della sua gioventù era stata cortese dell'amorosi piaceri, et aveva fatto di se copia a più d'uno, non che avesse risposto alla sua padrona riprendendo de' suoi caprizzi, ma ne la lodò, e promise portare il negozio di modo che in breve averebbe nelle braccia il suo caro Don Diego, senza che se ne fusse accorta persona vivente; e che in quanto a questa materia, si dasse pace che fra poche ore sarebbe stata consolata. Eleonora tuta lieta in udir simili parole, abbracciata e baciata che ebbe la vecchia, li promise di farla contenta e beata e di maritare altamente una sua figliuola.

Il seguente giorno la detta Giovanna sua cameriera fe' capitare in mano di Don Diego un viglietto, dove lo pregava che di cose di importanza grandissima aveva seco a trattare, perciò fusse venuto nella chiesa dell'Incoronata solo, e senza compagnia alcuna. Ricevuto Don Diego il viglietto, non fu sì lento nel ritrovarsi nel luogo stabilito, dove trovò la buona vecchia che lo stava aspettando, dalla quale in brevi parole sentì la cagione della sua chiamata. Onde tutto lieto e brillante in sentire che una principessa et donzella e di sì alto affare lo facesse richiedere d'amore, e perciò promise di fare tutto quello che per tale causa li veniva ordinato. Et assegnata l'ora et il modo di venire, si presero l'una e l'altro licenza.

Portata dalla vecchia a Eleonora la nuova dell'operato, fu la più[38] contenta femina del mondo quando penzava che doveva avere nelle braccia il suo amato Don Diego, quale pronto all'ora stabilita con ogni segretezza se ne trovò nella camera di Eleonora, dalla quale ricevuto con allegrezza grande, remanendo tanto attonito per lo diletto incomparabile che egli ebbe, che non sapeva s'era vivo o morto, e ritornando alquanto in sè, vedendo in maniera tale che la principessa

[35] Romlott, értelmezhetetlen szöveg: A: … *costumi, e come tu stessa più cara cosa rimesso*; B: … *costumi come tu stessa più cara cosa rimesso*.

[36] Jav., B: *se non*; A: *sene*.

[37] Kieg., B: *con*; A: hiányzik.

[38] Kieg., B: *più*; A: hiányzik.

coragiosamente attendeva l'incontro amoroso, egli perdé ogni forza e vigore, e per molta diligenza che avesse fatto, non poté mai alzare la lancia per difendersi di sì grande affronto, ma in sua vece toccava, baciava e accarezzava tutto il suo bellissimo corpo che li fu conceduto; nel rimanente poi bassò le vele. Onde la povera signora che desiderava il cimento della guerra, ne rimase dolosa. Ma il signore Don Diego che si credeva[39] in poco spazio di tempo correre quattro o cinque lancie con la bella principessa, restò[40] il più confuso uomo che mai fusse al mondo. E tutto pieno di scorno, licenziatosi da quella[41] con appuntamento di ritornare di nuovo all'ora assignatali, ch'era poco dopo mezza notte, senza esser osservato, se ne ritornò a casa maledicendo la sua sorte d'essersi così malamente portato,[42] e pensando di supplire al passato mancamento, sene diede pace. E tornato la seguente notte di nuovo, li succedé l'istesso, poiché stette con quella sin all'alba, non potendoli dar altro che baci. Del che oltremodo confuso e dubitando di non esser da alcuna cosa maliziosa impedito, ritornossene a casa, dove si racchiuse dentro una camera e, vinto dalla disperazione, prese un pugnale per uccidersi, quale se lo cacciò animosamente nel petto. Ma o per debulezza del braccio, o che ne[43] fusse cagione la piaga, non penetrò dentro per dritto, ma forse per il destro fianco, e vinto dal dolore ne cadde a boccone sopra del letto, ove buona pezza fuor di sé dimorò. Alla fine venuto in sé et aperto l'uscio, chiamato un suo fidato servo, al quale narrò il fatto com'era passato, ordinandoli che si dicesse che la notte andando per la città era stato ferito. E fattosi venire i medici, attese diligentemente a curarsi le ferite, quali riconosciute dalli medici, non le stimorno mortali.

Eleonora che del tutto aveva udito secondo era seguito, riebbe grandissimo affanno che fu per caderne quasi ammalata, alla fine datosi animo, mandò per via della fidata cameriera ambasciata che, per quanto amore li portava, si confortasse et avesse pazienza con fare ogni diligenza per presto guarire. Ma a quella disse, che li comandamenti della sua cara li servirono per legge, non mancò a se stesso[44] per presto guarire. Poi che per tutte le diligenze usate egli dimorò due mesi in letto, sì perché la ferita era[45] in luogo pericoloso, sì anco per la stagione ch'era d'inverno, et essendo poi compitamente sanato e ricuperate le perdute forze, per la città cavalcando andò come soleva alla corte, et un giorno venendoli fatta di

[39] Jav., B: *credeva*; A: *erano*.
[40] Jav., B: *restò*; A: *che restò*.
[41] Jav. B: *quella*; A: *quello*.
[42] Jav., B: *la sua sorte di essersi così malamente portato*; A: *la sua mala sorte d'essersi, così nel mentre portato*.
[43] Jav., B: *ne*; A: *sene*.
[44] Jav., B: *stesso*; A: *stessa*.
[45] Jav., B: *era*; A: *già*.

parlare con Giovanna camariera della sua signora,[46] pregandola disse, volentieri sarebbe la notte seguente venuto[47] a riverire la sua signora. Sin come il tutto eseguì, et andatosene all'ora solita e da quella raccolto caramente, e dopo d'aversi l'un con l'altro narrato le fiamme amorose che ne' loro petti ardevano, e volendone quelle smorzare con suavissimi abbracci e[48] dolcissimi baci, entrorno in letto, e meglio che prima fatto non avevano, né sapendo l'allegrezza et amorosa gioia comportare, recatasi la principessa in bracci, amorosamente con quella si giacque, cogliendo il primo frutto da quel amoroso giardino. E più volte quel piacere prese ch'è l'ultimo diletto d'amore, et allora così ragionando, e delle cose passate ridendo e scherzando insieme, sempre alla donna, come debole e delicata, toccò a ritrovarsi di sotto con il suo caro amante abbracciata. Né questa notte fu l'ultima alli loro amorosi diletti, poiché durò quasi per lo spazio di tre anni continui, con tale segretezza che mentre durò la sudetta pratica, mai ebbero disgusto alcuno.

Fra il qual termine essendo Eleonora in gravidità due volte, con aiuto di fidato medico che li fé prendere sotto altro colore potenti rimedii, fece due aborti. Venuta dunque[49] Eleonora nell'anno 23 di sua età che fu nell'anno 1473 promessa dal[50] re Ferdinando suo padre per sposa ad Ercole d'Este primo di questo nome duca di Ferrara, il quale a 26 aprile de detto anno mandò Sigismondo suo fratello in Napoli con splendidissima corte a levarla per condurla al marito; ma prima con dispenza del sommo Pontefice Sisto IV° fu disciolto lo sponsalizio primieramente fatta con Sforza Maria.[51] Et prima che si fusse posta in viaggio, licenziatasi con pianti e sospiri dal suo amatissimo Don Diego. Acompagnata dal duca d'Andria e da altri signori cavalieri, giunse in Roma, ove dal sommo Pontefice Sisto li furono fatte le più alte e bizzare accoglienze che ad ogni gran regina si potessero fare, o che fussero uscite da altro Pontefice, di modo che gli onori fattili furono insoliti. Dimorò per parecchi giorni e poi partitasi giunse a 3 di luglio in Ferrara, dove fu ricevuta con onori superbissimi da Ercole suo marito. Per lo che celebraronsi li sponsali per mano del cardinale di Ravenna con l'intervento di tutti li potentati d'Italia, cioè de' suoi ambasciatori, dandosi la prima notte per donzella quella che quasi di continuo per lo spazio di tre anni aveva usato carnalmente col suo amato Don Diego. Infine quanto sono fallaci e bugiarde le cose del mondo.

[46] Jav., B: *sua signora*; A: *signora sua signora*.

[47] Kieg., B: *venuto*; A: hiányzik.

[48] Kieg., B: *e*; A: hiányzik.

[49] Kieg., B: *Eleonora in gravidità due volte con aiuto di fidato medico che li fé prendere sotto altro colore potenti rimedii, fece due aborti. Venuta dunque*; A: hiányzik, tipikus másolási hiba, az *Eleonora* szó két előfordulása közti rész kimaradt.

[50] Jav., B: *dal* A: *al*.

[51] Jav., B: *Sforza Maria*; A: *Sforza Maria Sforza*.

Da questo matrimonio ne nacque quel grandissimo Alfonzo primo di questo nome Duca di Ferrara, de' fatti del quale sono piene le carte di tutti li scrittori più celebri. Ma come se fusse fatale alla sua Casa di prendere per spose dame che ad altri avevano de loro corpi fatto copia, prese a suo tempo per moglie Lucrezia Borgia, donna celebre invero, ma impudicissima per l'ingestuosi abbracciamenti del Duca Valentino suo carnal fratello e col Pontefice Alesandro VI suo padre.

Don Diego datosi pace della perdita della sua principessa, ed essendo in questo tempo venuto a morte Don Giovanni Conte di Troia, suo fratello primogenito senz'aver lasciato figli, per lo che vi soccedé nello stato e nel titolo, e vedendo maritata la sua amata, volle anch'egli prender moglie. Per lo che si congiunse in matrimonio con Donna Maria Orsino[52] figlia del duca di Gravina, con la quale procreò due figluoli cioè uno maschio chiamato Troiano et una femina chiamata Nicola. Ma quattro anni dopo che succedette al contado di Troia, ebbe il contado di Montella dal[53] re Ferdinando, per lo che visse quietamente con ogni magnificenza sin all'anno 1481. Poi che essendo in questo andato con Alfonso duca di Calabria, del quale nella[54] sua adolescenza era stato cinedo come di sopra si disse, all'assedio d'Otranto ch'era stato preso da'turchi, e ivi portandosi sopra tutti gli altri con molto valore, per lo che fu leggermente ferito al ginocchio. E per opra d'Alfonso fu la detta ferita fatta avvelenare per causa che, benché dopo tanti anni, esso Alfonzo aveva penetrato gl'amori passati con Eleonora sua sorella, del che se n'era con molta diligenza chiarito, per lo che il misero Don Diego sene morì il più bello e leggiadro cavaliere del mondo in quel tempo, e nel fiore della sua gioventù, passando appena di pochi[55] anni il sesto lustro.

In fine pur è vero che, se ben tarda, non manca però l'ira divina contro i malfattori.

Milano, Biblioteca Ambrosiana, Z 144 sup. ff. 39r–40v.

Di Donna Beatrice d'Aragona. Successo VII

Beatrice l'altra figliuola di Ferdinando ed Isabella di Chiaramonte, nacque nell'anno 1457 e, benché fusse stata di ingegno mirabile[56] sopra il suo sesso et età, e fosse divenuta col tempo donna d'eccellentissime lettere, magnanima, liberale e d'ogn'altra qualità che a donna reale s'appartiene, con tutto ciò non fu donzella,

[52] Jav., B: *Orsino*; A: *Ossorio cioè Orsino*.
[53] Jav., B: *dal*; A: *del*.
[54] Jav., B: *nella*; A: *dalla*.
[55] Jav., B: *pochi*; A: *parecchi*.
[56] *mirabile*: a másoló javította *miserabile*-ból.

né maritata che non pratticasse disonesti amori, poich'essendo d'età di marito e dimorando nella casa del re, fu violentata da sregolata et illecita passione amorosa verso un bellissimo giovine valenziano che la serviva per suo paggio d'onore, chiamato Don Ramiro Villaracuta, bello e leggiadro a meraviglia, che senza perder tempo se li diede in preda, facendoli favori tali, che diede materia a corteggiani di sospettare che fra di loro passasse prattica inonesta. Per lo che di giorno in giorno cresciuto il sospetto, e non sapendosi governare nell'amori come sua sorella Eleonora, che per tre anni continui che si prese trastullo col suo caro Don Diego Cavaniglia, mai diede di sé scandalo alcuno, che fu cagione della morte del suo diletto, essendo una mattina ritrovato esso Ramiro dentro la sua stanza dove dormiva e nel suo proprio letto, strangolato con un cordone di leuto, senza che di tale materia sene fusse fatto risentimento alcuno, e questo avvenne nell'anno 1475.

Nel qual tempo fu essa Beatrice con solennissima ambasciaria richiesta per moglie da Mattia Corvino[57] re d'Ungaria, et andata a celebrarne le nozze col suo sposo accompagnata da nobilissima corte, e particolarmente da Francesco d'Aragona suo minor fratello giovinetto d'anni 14, col quale marito visse felicemente per molt'anni. Morto poi il re Mattia, si prese per suo secondo marito Ladislao re di Boemia, col quale avendo dimorato poco tempo, ne fu repudiata per la troppo inonesta vita che menava, sotto colore dell'essere infeconda. Per la qual causa discacciata dal marito, sene venne in Napoli nell'anno 1501, nella sua età d'anni 44; che fu incontrata dal re Federico suo fratello alcune miglia fuori della città di Napoli, assignandoli per sua abitazione il Castello di Capuana, ove anco dimorava Isabella duchessa di Milano, dove non stiede molto tempo, poi che per la[58] venuta de' francesi si ricovrò con altri reali in Ischia, dove anco dimorò per poco tempo, perché dopo che fu ritornata in Napoli, fu molto onorata e riverita dal gran capitano Don Consaluo de Cordua che aveva ritolto il regno da francesi et acquistatolo al re Ferdinando il Cattolico, per lo che ebbe di nuovo per sua abitazione il Castello di Capuana, dove visse sin nell'anno 51 dell'età sua. Poi che essendoli sopragiunta la febre e non essendovi remedio alcuno al suo male, se ne passò da questa a miglior vita a 13 del mese di 7bre dell'anno 1508.

Non si è possuto sapere, per molte diligenze fatte da me o da altro, particolare delle dissolutezze di questa regina, e perciò non si è possuto passare innanzi ad altro.

[57] *Corvino*: a másoló javította egy olvashatatlan szóból.
[58] *la* után *sua* áthúzva.

VI. Aragonónia Eleonóra esete Don Diego Cavaniglával

Első Ferdinánd, Nápoly királya, még mielőtt királyságra jutott, házasságot kötött Chiaramontei Izabellával, s négy fiúgyermekén kívül két leánya is lett tőle, az egyik Eleonóra, aki az 1450-dik év júniusának 22-dik napján született, a másik pedig, Beatrix, 1457-ben.

Nos, Eleonórát, akiről most beszélni szándékozunk, mikor öt éves volt, Alfonz, az Aragóniai-ház feje eljegyezte, sőt feleségül adta Sforza Mariához, Ferenc milánói herceg másodszülött fiához, ki szintén gyermek volt. A házasság aztán nem valósult meg, ahogy majd elmondjuk, miközben a leány bájban és szépségben növekedett, az udvar legszebb dísze lett.

Alighogy betöltötte élete negyedik lusztrumát, immár megérve a házastársi örömökre, noha gyermekkora óta, mint mondtuk, el volt jegyezve a Sforzával, Ferdinánd, az atyja és Alfonz, calabriai herceg, a testvére bizonyos államérdeknél fogva késleltették az esküvő végrehajtását; annak ellenére, hogy a vőlegény sürgette, s Eleonóra igencsak szomorkodott miatta, látván, hogy egyre idősebb lesz, s a testi örömöket még meg sem kóstolta.

Gyakran megfordult az udvarban egy igen nemes családból való, Diego Cavanigliának nevezett lovag, 22 éves ifjú, csodálatosan szép és bájos, nagy, arányos alkatú, s igazán kellemes kinézetű. Nagyon nagy és vitéz, s mivel gyermekkora óta gyakorolta magát a fegyverforgatásban, kedvelte őt Ferdinánd, de még inkább kedvelte őt Alfonz, calabriai herceg, akivel, az a szóbeszéd és hír járta, korábban testi kapcsolata volt. Az apja Don Garzia volt, ki I. Alfonzzal jött Nápolyba, aki a neki tett szolgálataiért Troia grófjává tette.

Mivel tehát ezt az ifjat szerették az urai, s becsülték és tisztelték a társai, s mivel Eleonóra folyton látta, gyakorta találkozott vele, s bámulta természetadta szépségét, olyannyira megtetszett neki, hogy ha az ő választásán múlott volna, szívesen férjhez ment volna hozzá, mit sem törődve a köztük lévő különbséggel. De tudta jól, hogy ezt nemhogy el nem érheti, de még csak nem is gondolhat rá. Szegény úrnőnek ez nagy fájdalmat okozott, s örömest elcserélte volna hercegnői állapotát a szerelméhez hasonlóéra. Nem tudván, hogyan hűtse lángjait, rövidesen olyan melankóliába esett, hogy többé aludni sem tudott. Mint aki beteg, ágynak dőlt, s napokig egyre csak sóhajtozott. Látta ezt egy öreg, bizalmas szolgálója, aki édes és kedves szavakkal faggatta, s minden segítséget megígért neki.

Eleonóra valamelyest megkönnyebbült az öregasszony szavaitól, aki gyengéden szerette őt, és akiben megbízhatott, s mivel szüksége volt egy hű személy segítségére, hogy a tervét megvalósítsa, úgy döntött, hogy elmondja neki a szenvedélyét. Ezért egy napon, mikor egyedül voltak, így szól hozzá:

– Giovanna, amiben csak tudtam, mindenben segítettem neked, ha szükséged volt rá, ahogy magad is tudod, minden alkalommal anélkül, hogy te valaha is kértél volna, és mindig nyilvánvaló és világos jelét adtam annak, mennyire kedves nekem a te bölcs magaviseleted, s mily nagy a szeretetem az irányodban, […] Minden titkomat rád bíztam, te mindig ismerted a szívemet. Most szerelmi bűnt fogsz hallani tőlem. Azt, amit mondok, nagyon jól titokban fogod tudni tartani. Tudd meg tehát, hogy hevesen beleszerettem Don Diego Cavanigliába, akit te jól ismersz. Tudván, hogy ezt a szerelmet semmi módon nem lett volna szabad a szívembe fogadnom, erőlködtem, hogy elűzzem magamtól, kötelességem szerint. De mivel ez lehetetlen volt, ezért elhatároztam, hogy – bármi történjék is – enyhítem ezt a nagy lángot. Tudatom vele az iránta érzett szerelmemet, és ha a rangkülönbség miatt nem lehet a férjem, legalább szeretőként akarom élvezni. Ezért téged választottalak közvetítőül, hogy tudassam vele a szerelmemet, s hogy megtaláljam annak a módját, hogy teljes titokban élvezhessem őt.

A jóasszony, aki ifjú korában bőkezűen bánt[59] a szerelmi örömökkel, és többeknek is odaadta magát, nemhogy megválaszolt volna az úrnőjének a szeszélyéért, hanem megdicsérte érte, s megígérte, hogy elintézi, hogy az ő kedves Don Diegója hamarosan a karjaiban legyen, anélkül, hogy bárki is észrevenné; s hogy nyugodjon meg ez ügyben, mert néhány óra múlva vigasza lesz. Eleonóra boldogan hallgatta ezeket a szavakat, átölelte és megcsókolta az öregasszonyt, s rögtön megígérte neki, hogy megjutalmazza és boldoggá teszi, rangosan férjhez adja az egyik lányát.

Másnap a szolgáló, a mondott Giovanna Don Diego kezéhez juttatott egy levélkét, amelyben kérte, hogy mivel nagy fontosságú dolgokról kell beszélnie vele, jöjjön az Incoronata templomba, egyedül, senki ne kísérje. Ahogy Don Diego megkapta a levélkét, késedelem nélkül a megadott helyre ment, és ott találta a jóasszonyt, aki már várta, s aki röviden elmondta, miért hívták. Hallván, hogy egy ily magas rangú hercegnő és kisasszony kéreti a szerelmét, nagy izgalomba jött, boldog volt, és megígérte, hogy mindent megtesz, amit ez ügyben parancsolnak neki. Miután megbeszélték, hány órakor és mi módon jöjjön, elbúcsúztak egymástól.

Ahogy az öregasszony megvitte a hírt Eleonórának, hogy mit intézett, ő volt legboldogabb nő a világon, mikor elgondolta, hogy a karjaiban kell legyen az ő szeretett Don Diegója. Ez a megbeszélt órában készen állt, s nagy titokban Eleonóra szobájába ment, aki nagy örömmel fogadta. Don Diego annyira elkábult a páratlan gyönyörűségtől, hogy azt se tudta, él-e, hal-e. Mikor valamelyest magához tért, és látta, hogy a hercegnő bátran várja a szerelmi viadalt, minden ere-

[59] Az itt használt *cortese* szó 'udvari(as)/bőkezű, adakozó', hasonló módon kettős értelmű, mint az azonos tőből képzett *cortigiana* 'udvari hölgy/kurtizán'.

jét és képességét elveszítette, s bármennyire is igyekezett, sehogy sem nem bírta felemelni a lándzsáját, hogy megvédje magát ily nagy ütközetben. Ehelyett csak tapogatta, csókolgatta és simogatta az egész gyönyörű szép testét, melyet átengedett neki, azután pedig bevonta a vitorlákat. A szegény úrnő, aki vágyott a harci próbára, elszomorodott. Don Diego úr pedig, aki azt hitte, hogy rövid időn belül négy-öt lándzsaviadalt fog megvívni a szép hercegnővel, a lehető legnagyobb zavarban maradt, amilyenben férfi valaha is volt a világon. S miután kevéssel éjfél után nagy szégyenkezve elbúcsúzott tőle azzal, hogy a megjelölt órában majd újból visszatér egy találkozóra, anélkül, hogy észrevették volna, hazatért, átkozva a sorsát, hogy ilyen rosszul viselkedett. Útközben arra gondolván, hogy helyre fogja hozni a mulasztását, megbékélt. Mikor a következő éjjel visszatért, megint ugyanaz történt vele, mert hajnalig együtt volt a hercegnővel, de csókokon kívül mást nem tudott neki adni. Emiatt rendkívül összezavarodott, s azt gyanította, hogy valamilyen rontás akadályozza. Hazatérvén, bezárkózott egy szobába, és az elkeseredéstől hajtva tőrt ragadott, hogy megölje magát, amelyet elszántan a mellébe döfött. Azonban vagy a karjának a gyengesége miatt, vagy mert a heves mozdulat volt az oka, nem egyenesen hatolt be, hanem a jobb oldala felé, és a fájdalomtól arccal az ágyra esett, ahol jó darabig eszméletlenül maradt. Végül, miután magához tért, kinyitotta az ajtót, odahívta egy hű szolgáját, elmesélte, hogy mi történt, és megparancsolta neki, mondja azt, hogy az éjjel, mikor a városon át ment, megsebesítették. Hívatta az orvosokat, akik megvizsgálván a sebeit, úgy ítélték, hogy nem halálosak, és gondosan gyógyíttatta magát.

Eleonóra, aki értesült mindenről, ami történt, annyira aggódott, hogy szinte belebetegedett. Végül összeszedve magát, a bizalmas szolgáló útján követséget küldött, hogy a nagy szerelemért, mellyel iránta viseltetik, erősödjék, s igyekezzék türelemmel mindent megtenni, hogy hamar meggyógyuljon. Don Diego a szolgálónak azt mondta, hogy a kedvese parancsa számára törvény, de magától sem mulasztott el mindent megtenni, hogy hamar meggyógyuljon. Azonban bármennyire igyekezett is, két hónapig nyomta az ágyat, mert a seb veszélyes helyen volt, meg az évszak miatt is, mert tél volt.

Mikor aztán teljesen meggyógyult és visszanyerte elvesztett erejét, s a városon át az udvarba lovagolt, ahogy szokott, egy napon odament hozzá Giovanna, akit az úrnője küldött, hogy beszéljen vele, akinek a kérésére azt mondta, hogy a következő éjjel örömmel eljön az úrnőjének hódolni. S így is tett, odament a szokott órában, és Eleonóra kedvesen fogadta, s miután elbeszélték egymásnak, mily szerelmes lángok égnek a keblükben, kellemes ölelésekkel és édes csókokkal akarván csillapítani őket, ágyba bújtak. Átölelve a hercegnőt – jobban, mint korábban, mikor nem ismerték meg azt az örömet és szerelmi mámort, amivel jár – szerelmesen lefeküdt vele, leszakítván az első gyümölcsöt ama szerelmes kertből; és több

alkalommal élvezte azt, ami a szerelem végső gyönyörűsége. S akkor így beszélgetve, s együtt nevetve és tréfálkozva az elmúlt dolgokon, mindig a nőnek mint gyengének és törékenynek jutott, hogy alul maradjon a kedves szeretőjével összeölelkezve. Szerelmi gyönyöreiknek nem ez volt az utolsó éjszakája, mert majd három éven át élvezték egyfolytában, oly titokban, hogy míg a fent említett viszony tartott, soha senkiben nem keltett visszatetszést.

Mivel ez idő közben Eleonóra kétszer terhes lett, egy bizalmas orvos segítségével, ki más ok színe alatt erős orvosságokat szedetett vele, kétszer elvetélt. Nos, eljutván Eleonóra a 23. életévébe, mely 1473-ban volt, Ferdinánd király, az apja eljegyezte Estei Herkulessel, ezen a néven az első ferrarai herceggel, aki a mondott év április 26-án Zsigmondot, a testvérét csodálatos kísérettel Nápolyba küldte, hogy elvigye őt a férjéhez; de előtte IV. Sixtus pápa diszpenzációjával megsemmisítették a Sforza Mariával korábban kötött házasságot. Mielőtt útra kelt volna, sírva és sóhajtozva búcsút vett hőn szeretett Don Diegójától. Andria hercegének és más lovagoknak a kíséretében Rómába ment, ahol Sixtus pápa csak nagy királynéknak kijáró fogadtatásban részesítette, mely a legelőkelőbb és legkülönlegesebb volt, amilyet más pápák valaha is adtak, úgyhogy a számára nyújtott tiszteletadás szokatlan volt. Jó néhány napig ott tartózkodott, s miután útnak indult, július 3-án érkezett meg Ferrarába, ahol Herkules, a férje a legnagyobb tiszteletadással fogadta. Az esküvőt a ravennai bíboros celebrálta, Itália minden hatalmasságának, illetve azok követeinek a részvételével. Eleonóra, aki folyamatosan majd három évig testi szerelemmel élt az ő szeretett Don Diegójával, az első éjjel lánynak adta ki magát. Végül is ilyen hamisak és hazugok a világ dolgai.

Ebből a házasságból született az a nagy Alfonz, ezen a néven az első ferrarai herceg, akinek a tetteivel tele vannak a leghíresebb írók lapjai. Mintha csak sorsszerű volna erre az uralkodóházra nézve, hogy olyan hölgyeket vegyenek feleségül, akik korábban másnak engedték oda a testüket, ő a maga idején Lucrezia Borgiát vette feleségül, aki nevezetes nő volt, de rendkívül szemérmetlen, vérfertőző módon ölelkezett Valentino herceggel, a testvérével és I. Sándor pápával, az apjával.

Don Diego megbékélt a hercegnője elvesztése miatt. Mivel ebben az időben elsőszülött testvére, Don Giovanni, Troia grófja meghalt, anélkül, hogy gyermekeket hagyott volna hátra, akik örökölték volna a birtokát és a rangját, s látván, hogy a szerelme férjhez ment, ő is meg akart nősülni. Ezért házasságot kötött Donna Maria Orsinóval, a gravinai herceg lányával, akivel két gyermeket nemzett, egy Troiano nevű fiút és egy Nicola nevű leányt. Négy évvel az után, hogy a troiai grófságot megörökölte, megkapta Ferdinánd királytól a montellai grófságot is, így békében és gazdagságban élt egészen 1481-ig. Ebben az évben azután Alfonz calabriai herceggel, akinek serdülő korában a fiúkedvese volt, mint ahogy

fent mondottuk, Otranto ostromára ment, amit elfoglaltak a törökök. Itt mindenkinél vitézebbül viselkedett, aminek a következtében könnyű sérülést szenvedett a térdén. Alfonz volt az, aki a mondott sebet megmérgeztette, mert a herceg, noha annyi év múltán, de felfedte a múltbeli szerelmeskedéseit Eleonórával, a húgával, amelyekről nagy igyekezettel mindent kitudott. Így a szerencsétlen Don Diego, aki abban az időben a legbájosabb lovag volt a világon, fiatalsága virágában, alig valamivel a hatodik lusztrumának betöltése után meghalt.

Végül csak igaz az, hogy bár késik, de nem marad el a gonosztevőkkel szemben az Isten haragja.

VII. Aragóniai Beatrix esete

Beatrix, Ferdinánd és Chiaramontei Izabella másik leánya 1457-ben született, s noha nemét és korát fölülmúlva, csodálni valóan eszes volt, és idővel latinul igen kiválóan tudó, nagylelkű, bőkezű királynő lett, akinek minden egyéb uralkodóhoz illő tulajdonsága megvolt, mindazonáltal tisztességtelen szerelemmel élt mind leányként, mind férjes asszonyként. Ugyanis mikor eladósorban volt, és a király házában lakott, féktelen és tiltott szerelmi szenvedély ragadta magával egy Don Ramiro Villaracuta nevű, csodálatosan szép és bájos valenciai ifjú iránt, aki apródként szolgálta, akinek anélkül, hogy idejét vesztegette volna, prédául adta magát, s oly kegyekben részesítette, amelyek az udvari emberekben felkeltették a gyanút, hogy tisztességtelen dolgok zajlanak közöttük. Így napról napra nőtt a gyanú; s nem tudván fékezni magát a szerelemben – nem úgy, mint a nővére, Eleonóra, aki a három év alatt, míg folyamatosan szórakozott a kedvesével, Don Diego Cavaniglával, soha semmilyen botrányt nem keltett –, a kedvese halálát okozta, mert egy reggel Ramirót a szobájában találták, ahol aludt, a saját ágyában egy lanthúrral megfojtva, anélkül, hogy emiatt bárki is felháborodott volna. Ez 1475-ben történt.

Abban az időben Corvin Mátyás, Magyarország királya fényes követséggel feleségül kérte Beatrixet, s igen nemes udvar és 14 éves ifjú öccse, Aragóniai Ferenc kíséretében ment el, hogy az esküvőt a férjével megtartsák. Boldogan élt a férjével sok évig, s miután Mátyás király meghalt, másodjára Lászlóhoz, Csehország királyához ment férjhez. Vele keveset élt együtt, mert túlságosan tisztességtelen élete miatt az eltaszította magától, színleg azért, mert terméketlen. Mikor a férje emiatt elkergette, 1501-ben, 44 éves korában Nápolyba jött. Frigyes király, a fivére Nápoly városán kívül, néhány mérföldnyire találkozott vele, s a Castello di Capuanát jelölte ki lakóhelyéül, ahol Izabella milánói hercegnő lakott. Nem lakott itt sokáig, mert a franciák bejövetelekor a királyi család más tagjaival Ischiában

keresett menedéket, ahol szintén rövid ideig lakott, mert aztán visszatért Nápolyba, ahol Don Consalvo de Cordova, aki visszaszerezte a királyságot a franciáktól Ferdinánd, a katolikus király számára, nagy tiszteletben részesítette. Újból a Castello di Capuana lett az otthona, ahol 51 éves koráig élt. Rátört a láz, s nem lévén orvosság a bajára, 1508. szeptember havának 13-dik napján jobb életre szenderült.

Noha nagyon igyekeztem magam is és más is, nem lehetett e királyné léhaságainak a részleteit megtudni, ezért nem lehetett többet előadni.

Cornelia Endesfelder

*„Az állam minden ügyét ő irányította”**

Egy reneszánsz hercegnő politikai szerepvállalása: Aragóniai Eleonóra (1450–1493), Ferrara hercegnője

> A király őfelsége Anversa várában időzve a mai napon elküldetett a firenzei követért és értem, majd a méltóságos calabriai herceg jelenlétében mindannyiunk számára felolvastatta azt az értesítést, melyet a nagyméltóságú ferrarai hercegnő súlyos állapotáról kapott. Valószínűsíteni lehetett, hogy a hercegnő lelke ekkorra már eltávozott a földi világból, s őfelsége szerint ez az esemény igen súlyos csapás Ferrara számára. Azért is hívott össze minket, követeket, hogy megbeszélje velünk a teendőket, s elmondja, hogy értesülései szerint Ferrara nagyméltóságú hercegét mindig is mentesítette a kormányzás terhe alól az ő nagyméltóságú hitvese, aki igen okosan és éleslátón intézte és igazgatta az állam ügyeit. Ám a király ezt nem kívánta tovább ecsetelni, illetlenségnek tartotta volna ugyanis saját lányát dicsőíteni. Ugyanakkor arról nem lehet hallgatni, mondta, sőt világosan látni kell – és mindazok, akik józanul ítélnek, látják is –, hogy hatalmas csapás érte Ferrara államát. Ez pedig egész Itália számára komoly kihívást jelent, ahogyan az mindenki számára egyértelmű.[1]

Amikor Aragóniai Eleonóra 1493-ban,[2] rövid betegség után, negyvenhárom évesen, mondhatni váratlanul elhunyt, olyan csapás érte a ferrarai hercegséget, „melyet hosszú évekig nem tudott kiheverni”.[3] Eleonóra mintegy húsz évig volt Ferrara hercegnője, s ez idő alatt komoly politikai szerepet vállalt; korántsem volt

* „Ad Inclytum Divum Hercule Estensem Ducem ferrariae observandisssimum pro obitu Illustrissiae ac Divae Ducissa Confortis eiusdem Eleanore de Aragonia. Guidonis Abbatiensis Capitulum”, BNR, Fondo Vitt. Em., 1074, 1–9, 2v.

[1] Antonio Stanga Bari hercegéhez, 1493. 10. 19, ASMi, SPE Napoli, 251. Bari hercege ekkor Ludovico Sforza (Ludovico il Moro). Bari hercegi címét Aragoniai Ferdinánd még 1463-ban adományozta Ludovico fivérének, Sforza Maria Sforzának – Aragóniai Eleonóra jegyesének –, mivel „tettekkel is ki szerette volna mutatni” lekötelezettségét Milánó hercege, Francesco Sforza iránt. Vö.: Ferorelli 1914: 391. Sforza Maria 1479. július 29-én bekövetkezett halála után testvére, Ludovico gyorsan, már augusztus 14-én, átvette a címet. Vö.: Ferorelli 1914: 436.

[2] Caleffini 2006: 891; Messina 1993: 404–410, főképp 407.

[3] Burkhardt 2004: 425.

egyszerű „politikusfeleség" I. Estei Herkules oldalán. Nem csupán „jól és mindenki iránti hihetetlen szeretettel kormányozta Herkules herceg államát",[4] hanem – miként az egyik Herkules herceget búcsúztató *oratio funebris* állítja – „az állam minden ügyét ő irányította, mégpedig oly éleslátással, hogy mindenki azt kívánja: bárcsak még ma is élne."[5] Herkules számára a váratlan veszteség szinte elviselhetetlennek bizonyult. Ő maga fogalmazott úgy, hogy Eleonóra halálával nem egyszerűen a feleségét veszítette el, „akit kivételes erényei és dicső tettei okán… bensőségesen"[6] szeretett és tisztelt, hanem „legfőbb, egyedüli támaszát".[7]

Hasonló hangnemmel találkozunk minden írott forrásban, vagyis nem csak az Eleonóra halálát követően megfogalmazott emlékező jellegű szövegekben, hanem azokban is, amelyek még életében születtek. Ezen iratok egyrészt azt dokumentálják, hogy a hercegnőt milyen nagy tisztelet és elismerés övezte a ferrarai udvarban, illetve az állam határain kívül is; másrészt bizonyítják, hogy hatalmas befolyása volt olyan politikai kérdésekben, melyek egész Itália sorsát érintették. S ez a befolyás olyan jelentős volt, hogy a hercegnő atyja, I. Aragóniai Ferdinánd (Ferrante d'Aragona),[8] Nápoly királya, akinek szembe kellett néznie a középolasz Nápoly-ellenes liga által támogatott VIII. Károly francia király dél-itáliai inváziós terveinek veszélyével, 1493-ban, értesülvén lánya halálról, így kiáltott fel: „Hát most valóban ledőlt a franciáktól védő legfontosabb bástyánk."[9]

A tanulmány elején idézett mondatok, melyeket Antonio Stanga, Milánó nápolyi követe vetett papírra, s amelyeknek jelentőségét és hitelességét az is növeli, hogy nem a hercegnő közvetlen környezetéből származnak, egyrészt jól láttatják, hogy Herkules – természetesen tisztában lévén felesége képességeivel – szinte átadta a fejedelemség kormányzásának terhét Eleonórának, másrészt arról is árulkodnak, hogy e tény a többi itáliai udvarban is köztudott volt.

Igaz persze, hogy Eleonóra származása, vagyis az a tény, hogy a nápolyi király leánya volt, már önmagában is magas rangot és a politikai befolyás lehetőségét

[4] Caleffini 2006: 892.

[5] „Inclytum Divum Hercule", 2v.

[6] Ercole d'Este Ludovico Sforzához, Ferrara, 1493. 10. 12, ASMi, SPE, Ferrara, 334; Caleffini 2006: 892.

[7] Ercole d'Este Joanni de Putheo de Papiához, Ferrara, 1489. 7. 25. ASMo, Ambasciatori, Venezia, 9, allegato 54–X/16, 2.

[8] Ferrante számos forrásban Ferdinando néven szerepel. A király atyai nagyapja viselte a spanyol „Fernando/ Ferrando" nevet, amely fokozatosan olaszosodott, előbb „Ferrante", majd később a „Ferdinando" alakra: Pontieri 1969: 9, 1.

[9] Muratori 1740: II, 259. Ferdinándot nem csupán a francia invázió veszélye fenyegeti, hanem az is, hogy Itália egyes fejedelmei egyre szorosabb kapcsolatokat kezdenek ápolni Franciaországgal, s így olasz földön is körvonalazódni látszik egy Nápoly-ellenes liga. A legaggasztóbb esemény Ferdinánd számára az lehetett, hogy 1493-ban szövetségese, Ludovico Sforza békeszerződést írt alá VIII. Károllyal, hogy elkerülje a Milánói hercegség megszállását, amelyre a francia király jogosan formált igényt.

biztosította neki.[10] Herkules herceg tisztában is volt neje képességeivel és önnön korlátaival, s így a hatalom gyakorlását még akkor is feleségére bízta, amikor ő maga is a hercegség területén tartózkodott, s a kormányzás helyett inkább kedves időtöltéseinek – műpártolás, városrendezés és vadászat – hódolt. Úgy tűnhetne, hogy Eleonóra befolyása „kivételes" saját korában. De a hercegnő politikai aktivitása egyáltalán nem volt botrányforrás a közvélemény szemében. Épp ellenkezőleg: kritikát ébresztett férje, Herkules közönyével szemben.[11] Eleonóra helyzete valójában egyáltalán nem nevezhető kivételesnek, inkább úgy fogalmazhatnánk, hogy az olasz reneszánsz nagy fejedelemasszonyainak egyike.

A XV. századi Itáliában – főképp ha összevetjük Európa más részeivel – egy sor politikailag aktív, befolyásos, a férfiak felkészültségével összemérhető rátermettségű fejedelemasszonnyal találkozunk, akiket a közvélemény is teljes jogú uralkodóknak tekintett.[12] Kétségtelen, hogy a korabeli Itáliában is a férfiak álltak a politikai és hatalmi élet középpontjában, de ez nem jelenti azt, hogy a nők ne lehettek volna politikailag aktívak, vagy hogy csupán nem hivatalos, informális hatalmat képviseltek volna, mintegy a háttérben, vagy olyan különleges esetekben, amikor a férfiak valami miatt nem tudták hatalmukat gyakorolni, esetleg a fiatalkorú férfi örökös még nem állt készen az uralkodói szerepköre. A valóság éppen ennek a fordítottja.

Több tényező együttes kölcsönhatása eredményezte azt, hogy a reneszánsz Itáliában komoly szerepet kaptak a női uralkodók; s talán éppen emiatt a jelenség kizárólag Itáliára és az adott történelmi időszakra korlátozódott.

A reneszánsz idején kevés dolog változott meg oly gyökeresen, mint az olasz hatalmi viszonyrendszer. A német-római császár hagyományos vezető szerepe immár csupán papíron létezett, és a pápa is elvesztette – részben az avignoni fogság következtében – politikai befolyását. Olyan városokban, mint Milánó, Ferrara

[10] A Nápolyi Királyság diplomáciai kapcsolatai jelentik Eleonóra politikai befolyásának alapját és feltételét. Bár jogilag Eleonóra nem volt királynő, s e cím jog szerint semmiképp sem illethette volna meg, szerzett befolyása és presztízse okán a korabeli források nem egyszer királynőként említik. Vö.: Inclytum Divum Hercule, 2r: „come Regina piena di constantia" („állhatatos királyné"); Ariosto 1964: I, XIII, 68: „De l'alta stirpa d'Aragone antica non tacerò la splendida regina" („Az ősi Aragon család leánya/felől hallgatni szintén nem lehetne" – Simon Gyula fordítása). Maga Eleonóra is fennen hirdette királynői származását: 1473-ban Nápolyban, Herkules herceg delegációja előtt fején koronával jelent meg, majd házasságkötésekor Ferrarába koronával vonult be, és a híres *Genealogia dei principi d'Este* című kódexben is koronás illusztráció örökítette meg. Modena, BEU, ms.α. L. 5. 16 = Ital. 720, c. 3v; BNR, fondo Vitt. Em., n. 239.

[11] Pl. Caleffini 2006: 666, „parea non si curasse del Stato suo" („úgy tűnt, mintha nem foglalkoztatná saját állama").

[12] Csak a XV. században: Bona di Savoia, Bianca Maria Visconti (Milánó) Elisabetta Gonzaga, Battista Sforza (Urbino), Barbara von Brandenburg (Mantova), Caterina Sforza (Imola/Forlì). És említsük meg Eleonóra nápolyi sógornőjét, Ippolita Sforzát, valamint két lányát is: Isabella d'Este (Mantova), Beatrice d'Este (Milánó). Vö.: Ferrari 2009: 1–21, 1, 1.; Guerra Medici 2005.

vagy Mantova az előkelő családok hatalmi harca miatt új kormányzati rendszer épült ki: a jól körülhatárolható földrajzi és gazdasági övezetek feletti hatalom egyetlen kormányzó *(signore),* vagy fejedelem *(principe)* kezében összpontosult, aki gyakran egy-egy dinasztia megalapítója is lett; mígnem a kisebb területi egységek eme jelentős dinasztia befolyási övezetébe tagozódtak, és adófizetőkké, illetve hűbéresekké lettek.[13] Az egyes fejedelemségeket és városállamokat összetett családi-, gazdasági- és érdekkapcsolatok fűzték egymáshoz, olyannyira, hogy a XV. század kapcsán immár olyan kapcsolati hálóról beszélhetünk az államok között, amely az élet és a kultúra minden területére és minden társadalmi rétegre kiterjed. Egy-egy uralkodó valós hatalma jórészt attól függött, hogy milyen mértékben és milyen mélyen tudott e hálózatba beilleszkedni. A legfontosabb persze az maradt, hogy a társadalom legelőkelőbb rétegeit milyen erős kötelékekkel tudta maga mellé állítani. Saját fennhatósága területén ezt javadalmak, privilégiumok adományozása segítségével érhette el, valamint a feltörekvő új arisztokrácia és a régi politikai elit közötti csatározások megfelelő kezelésével. De fontos volt befolyása és elfogadottsága a félsziget egészén is, ehhez pedig leginkább átgondolt házassági politikára volt szüksége.[14]

A nagyobb területi egységeket egyesítő államalakulatok kialakulása mellett a XV. század itáliai hatalmi struktúrájának másik fontos vonása a „hadvezéruralkodók" színre lépése.[15] Az Este, Gonzaga, vagy Montefeltro családok felemelkedése például annak köszönhető, hogy a dinasztia élén álló hadvezér zsoldoscsapatok irányítása révén tűnt ki, majd számos jól átgondolt békeszerződés segítségével biztos gazdasági függetlenséget vívott ki magának, valamint komoly politikai szerepet vállalt a nagyobb államok közötti hadi és diplomáciai kapcsolatok irányításában, s így saját dinasztikus érdekeinek megfelelően maga is kisebb, a jelentősebb államoktól csak részben függő területeket szerezhetett meg.[16]

[13] A városállamok és fejedelemségek közötti különbség kapcsán l. Martines 1979; A területi különbségekről l. Galasso 1981; Dean–Wickham 1990; Gatto 1996; Zorzi 2010; Vallerani 2010; Guadalupi 2000: I; Foli 1997.

[14] Az itt releváns „kapcsolatháló-elemzést" *(Verflechtungsanalyse)* Wolfgang Reinhard dolgozta ki a barokk pápai udvar személyi viszonyrendszerét kutatva. Ő a személyi összefonódások típusait vizsgálva a családi kapcsolatok, a közös származás, az azonos lakhely, a barátság és az egyéb lekötelezettség okán kialakuló összefonódásokat különböztette meg. Reinhard 1979; a reneszánsz kapcsán l. Mclean 2007: 1–31; Asch–Birke 1991.

[15] Lenzi 1988: 123–167; Rendina 2004; A jelenség különböző aspektusairól (államszervezet, adminisztráció, hadvezetés) vö.: Del Treppo 2001; 1973: II, 253–275.

[16] Guicciardini, mint szemtanú így értékeli a jelenséget: „A hadvezérek a legritkább esetben alattvalói az őket megbízó uralkodónak, így céljaik és érdekeik is eltérőek. Egymást gyűlölik és mindig a másik fölé akarnak kerekedni. A harcokat soha nem akarják lezárni, de valójában nem is teljesen uraik saját csapataiknak. A számukra fizetett zsoldosok pontos számát nem is tudják, és mindig elégedetlenkednek a számukra biztosított, nagyon is méltányos feltételekkel. Minden lehetőséget kihasználnak, hogy megrövidítsék megbízójukat. Mivel nagyon ingatagok, már kicsivel nagyobb

Az újonnan megszerzett hatalom legitimációját és az új uralkodói dinasztiák tekintélyének növelését a javadalmak osztogatásán és az arisztokrácia már említett kezelésén túl újszerű módszerekkel is növelni kellett. Vagyis a kortársak előtt dicsőíteni kellett a feltörekvő család származását és fényét. Eme önreprezentáció legegyszerűbb és leghatásosabb módszere az uralkodó „nemeslelkűségének" *(magnanimità)* és „fennségének" *(magnificenza),* vagyis a legfontosabb humanista erénynek a hangsúlyozása. A gyakorlatban ez pompával járó életvitelt, gazdag és bőkezű udvartartást és a közjót szolgáló alapítványok létrehozását jelentette. Az egyes itáliai udvarok fejlődése ezért is mutat igen bonyolult és összetett, de mindenképp „egyénített", az uralkodó egyéniségéhez idomuló képet.[17] A fenti jelenségek következménye, hogy az itáliai udvarok „a fejedelmi családok, az udvari hivatalnokok és az állam érdekeinek" metszőpontjai lettek.[18]

De milyen lenne az udvar hölgyek nélkül? Az udvari élet elképzelhetetlen nők nélkül. A reneszánsz idején még egy olyan udvarban is, mint a pápai, ahol elvileg nők nem is élhettek volna, „a női jelenlét sokkal meghatározóbb volt, különösképp a XV. században, mint azt általában gondoljuk".[19] És a kortársak ebben semmi kivetnivalót nem találtak, nem úgy mint egy évszázaddal később, a reformáció és az ellenreformáció idején, amikor a nők jelenléte a pápai udvarban „immár teljesen illetlennek és nem helyénvalónak tűnt".[20]

Kérdés tehát, hogy komoly szerep jutott-e a nőknek a humanizmus korában; úgy is fogalmazhatunk, hogy a nők számára is „újjászületést" hozott-e a reneszánsz? A kérdést Joan Kelly vetette fel először 1977-ben,[21] s ezzel Jacob Burkhardt meglátásaira reagált, aki szerint a reneszánszban megvalósult a nők egyenrangúsága.[22] Burkhardtnak igaza is lehetne, ha Aragóniai Eleonóra példájára gondolunk, akinek – különleges és kissé elszigetelt – esetében talán nem csak az egyenrangúság valósult meg, hiszen politikai befolyása a férjéé fölé is tudott nőni. Amennyiben Kelly kérdését általános értelemben vetjük fel, és az egyenrangú-

fizetség fejében is könnyű őket rábírni, hogy hagyják ott megbízójukat és álljanak új szolgálatba. S ha kicsit felpiszkálják becsvágyukat, pénzéhségüket, vagy bármi más vágyukat, nem csupán ingatagokká, hanem egyenesen hűtlenné válnak" (Guicciardini 1971: 80).

[17] Rosenberg 2010; Folin 2010; a ferrarai Este-udvar kapcsán l. Lockwood 1984; Gundersheimer 1973. Még a pénzverés is a propaganda eszközei közé számítható. E tekintetben a fejedelemasszonyok szerepe is kiemelt jelentőséget kap. A ferrarai udvar és Eleonóra kapcsán l. Corradini 1998; Corradini–Luciano 2000: 147–162; Eleonóra szerepe: 147–153.

[18] Guerra Medici 2005: 134.

[19] Märtl 2000: 411. A fentiek miatt volt lehetséges, hogy Lucrezia Borgia, apja, vagyis VI. Sándor pápa távollétében Róma kormányzójaként lépett fel. És nem csupán az egyházfők legszűkebb családi köréhez tartozó nők tűntek fel a pápai udvarban.

[20] Märtl 2000: 411.

[21] Kelly 1986: 19–50. L. továbbá: Franklin 2006; Kolsky 2003; 2005.

[22] Burkhardt 2004: 425.

ságot a társadalom minden rétegét érintő elvként határozzuk meg, akkor válaszunk – miként Kelly válasza is – szükségszerűen nemleges lesz. De ha belátjuk, hogy a reneszánsz korban az arisztokrata nők ugyanolyan fontos politikai szerephez jutottak, mint férfi családtagjaik, akkor a kérdésre egyértelmű és fenntartások nélküli igenlő választ kell adnunk. A reneszánsz udvarokban tevékenykedő nőket érintő kutatás, melyet Joan Kelly egykor provokatívnak tekintett, mára már klasszikussá lett esszéje indított meg, egyre komolyabb eredményeket hoz. A kutatások fő iránya, az udvar mint intézmény szerepének vizsgálata mellett a női szereplők lehetőségeit és befolyását teszi tárgyává, összefüggésben azzal is, hogy a gender-kutatások komoly ösztönzést adtak e területen is.

A XIX. és XX. századi kutatás számára úgy tűnt, hogy a reneszánsz nők csupán a magánszférában tudtak szerephez jutni, és esetleg informálisan segíthették a férfi uralkodót. Vagyis a közéletben szerephez jutó férfi képe mellett megjelent a magánéletben prioritást szerző nő alakja.[23] Aztán a XX. század második felétől egyre erősebb kritikák érték ezt az elgondolást, mert egyfelől túlhangsúlyozta a nők magánéleti szerepét, másrészt tagadta, hogy a nők közszereplőként is befolyásosak lehettek.[24] Miközben a hetvenes évekig a „nő" és a „hatalom" terminusok ellentétként értelmeződtek, s a feminista, a nőket áldozatokként bemutató történetírás hatására a nő a patriarkális társadalom elnyomott szereplőjének tűnt, az utóbbi negyven évben a reneszánsz nőkről kialakuló képünk egyre pontosabb körvonalakat kezdett ölteni.[25] Azonnal meg kell azonban jegyeznünk, hogy amennyiben a fejedelmi udvarok intézményes szerepét és a nők politikai szerepvállalását vizsgáljuk, le kell mondanunk egy általános és mindenütt érvényes történeti-kulturális helyzetkép felvázolásának lehetőségéről. Más szóval minden történeti rekonstrukciónk csakis egy-egy jól meghatározott földrajzi területre lehet igaz. Németországban például az állandó székhelyként szolgáló királyi rezidenciák megszületésével párhuzamosan a „az uralkodónők politikai szerepe halványulni látszik, lehetőségeik nagyon beszűkülnek. Csak a modernitás és újkor sorsfordító eseményei hoznak majd változást, és ekkor alakul ki újra valamiféle egyensúly a nők és férfiak hatalmi szerepvállalása között".[26]

A német példa szöges ellentéteként ugyanekkor Itáliában éppen az uralkodói rezidenciák, vagyis a fejedelmi udvarok teremtenek lehetőséget a nők számára, hogy addig elképzelhetetlen módon politikai hatalmat szerezzenek és gyakoroljanak. A gender-kutatások nyomán mára már elfogadottá vált az elképzelés, miszerint az olasz reneszánsz idején „a nők nem csupán hatalomhoz jutottak, hanem a

[23] Opitz 2002: 17.

[24] Hausen 1992: 85.

[25] Arcangeli–Peyronel 2008a; Chojnacki 2008: 25; valamint: Giallongo 2005; Dél-Olaszországgal kapcsolatban pedig vö.: Mainoni 2010.

[26] Streich 2000: 262.

legváltozatosabb módon gyakorolták is azt, sőt néhányan közülük a politikai szerepvállalást identitásuk fő pilléreként értelmezték."[27] E tekintetben sokatmondó, hogy a legfontosabb XIV. és XV. századi „fejedelmi tükrök", vagyis a fejedelmek lehetőségeit és kötelességeit leíró humanista traktátusok némelyikét, főként a nápolyi udvarhoz köthetőeket, hercegnőknek ajánlották szerzőik, valamint olyan fejedelemasszonyoknak, akik erős személyiségükkel és rátermettségükkel uralkodó férjük oldalán, sőt néha a férj ellenében, az udvar politikai és kulturális életének irányítóivá lettek; s tették ezt úgy, hogy a kortársak nem találtak benne sem morális, sem pedig jogi kivetnivalót.[28] E traktárusok ugyanolyan jogokat és kötelességeket tulajdonítanak a fejedelemasszonyoknak, mint a fejedelmeknek, s ugyanazt az erkölcsi tartást várják el tőlük. A fejedelem és a fejedelemasszony olyanok tehát mint az érme két oldala:[29] miként Marco Folin megállapítja, az egyenrangúság és egymásrautaltság pontos ikonográfiai megjelenítője az a két érme, melyeket Herkules herceg veretett Eleonórával kötött házasságkötése alkalmából. Eleonóra ábrázolása itt már szinte előrevetíti fejedelemasszonyi szerepét; fontos továbbá kiemelni, hogy Herkules és Eleonóra ábrázolása az érméken a tökéletes egyenjogúságot és egyenrangúságot sugallja.[30]

Az olasz reneszánsz társadalomról kialakult általános vélekedéssel ellentétben az arisztokrata hölgyek, és főként a fejedelemasszonyok, korántsem csupán azzal szolgálták uralkodó hitvesüket, hogy szépséget, bájt, eleganciát, műveltséget és erkölcsi tartást vittek a fejedelmi udvar életébe, hogy ezáltal járuljanak hozzá az udvari pompa emeléséhez. Meg kell természetesen jegyezni, hogy egy olyan társadalomban, amely a külsőségeknek nagy figyelmet szentelt, a női szépség, ha nem is volt mindenek felett álló érték, igen komoly jelentőséggel bírt. Sőt egyes hölgyek jövőjét is meghatározhatta. Az „alacsony, szinte pöttöm; tömzsi, szinte kövér; kerekképű, rövidnyakú, seszínhajú; kicsi szájú és apró fekete szemű"[31] Eleonórát például Hunyadi Mátyás azért nem vette feleségül, vagyis azért nem emelte királynői rangra, mert szerinte nem volt elég szép.[32] Eleonóra talán valóban nem felelt meg kora szépségideáljának, ám miként Ludovico Carbone kiemeli egyik

[27] Chojnacki 2008: 25.

[28] Aragóniai Eleonórának két traktátust ajánlottak: Diomede Carafa, *De regentis et boni principis officiis*; Antonio Cornazzano, *Canto de modo regendi et regnandi*. Carafát illetően l. Guerra 2005a,b; Cornazzano kapcsán l. Zancani 2000: 57-74; Musso 1999: 67–79; 73–88.

[29] Folin 2007: 248; Mafrici 2012: 2.

[30] Folin 2008: 491.

[31] Hondedio da Vitale, *Cronica di Ferrara dall'anno 1471 al 1496,* Biblioteca Comunale Ariostea di Ferrara, mss. collezione Antonelli, n. 257, 18v.

[32] Gerardo Colli levele Velencéből Milanóba, 1465. XI. 21. vö.: Domonkos 1989: 44; 55.

nászbeszédében, „arca csodálatosnak hat, mintha a női báj alatt férfiúi lélek lakozna".[33] Nyilvánvaló továbbá, hogy nagyon erős kisugárzása volt, s közvetlenségével és könnyedségével mindenki szimpátiáját kiváltotta:[34] „erénye és bölcsessége oly nagy, hogy ha valaki ellenségesen is viszonyul hozzá, ő hamarosan barátot farag belőle".[35]

Ezek voltak azon tulajdonságok, melyek a Ferdinánd nápolyi királlyal, vagyis Eleonóra apjával folytatott házassági tárgyalások során meggyőzték Herkules herceget, hogy akár kisebb hozományt is hajlandó legyen elfogadni. A ferrarai fejedelem ugyanis mindenképp házastársául kívánta Eleonórát, „és ezt a nászt a világ minden kincséért sem cserélte volna el, látta ugyanis milyen hatalmas erények és mily jeles tulajdonságok jellemzik jövendőbelijét".[36]

A fent leírt tulajdonságok nyilvánvalóan nagy jelentőséggel bírtak a fejedelmek szemében, akik hadvezéri szerepük, s az ebből következő sokszor hetekre, sőt néha hónapokra nyúló távolléteik miatt elvárták feleségeiktől, hogy támogassák férjeik vállalkozását, sőt különleges esetekben képesek legyenek magukra vállalni a kormányzás felelősségét és a városállam védelmének irányítását is. A fejedelemasszonyok továbbá nagyon komoly közvetítői szerepet töltöttek be a férj családja és saját családjuk között: nagyon jelentős politikai befolyással bírtak az egész félsziget politikai egyensúlyának fenntartásában; s tették ezt úgy, hogy soha nem feledkeztek meg sem egykori, sem új családjuk érdekeiről. E tekintetben Eleonóráé mellett a sógornője, Ippolita Sforza esete is beszédes. A bonyolult dinasztikus érdekszövevények miatt mindkét hercegnő a két legbefolyásosabb olasz állam – Milánó és Nápoly – közötti feszültség kellős közepén találta magát. És persze más-más oldalon.[37] Mindkét fejedelemasszonyról elmondható, hogy ha nem haltak volna meg ilyen fiatalon, akkor kiemelkedő befolyásukkal – ami nem csupán a nagyhatalmú családjaik közötti közvetítői szerepüknek, hanem sokkal inkább erős személyiségüknek volt köszönhető –, valamint példaértékű erkölcsi tartásukkal és politikai éleslátásukkal mérsékelni tudták volna a két állam szem-

[33] „Sed visum in ea opus admirabile sed in femineo sexu virilem animum collocaret." Ludovico Carbone, *In nuptiis Galeacii Trotti Beatricisque Patratae.* MS: Bologna, Biblioteca Universitaria 2948 (Miscellanea Tioli), vol. 36, 222v-226, 223v, vö.: D'Elia 2002: 418.

[34] „Amikor a mi nagyméltóságú és kegyelmes hercegasszonyunkat megláttam, hát komolyan mondom, Uram, hogy elámultam és majdnem elállt a szavam a gyönyörtől és örömtől, merthogy megértettem, hogy ez az Istennő mennyire bájos, csinos, kedves, megértő, mosolygós; mindene arányos; sugárzó szemének fénye mintha egyenesen a Mennyből szállna alá; beszéde pedig olyan lágy és édes, hogy én még ilyet élő embertől nem hallottam, ráadásul oly nyugodtan, bölcsen és megfontoltan szól mindig, hogy szavait azonnal akár írásba is lehetne foglalni." Manfredo Maldente Estei Herkuleshez, Nápoly, 1473 május, ASMo, Ambasciatori, Napoli, 1, 150, 7/1.

[35] Barbaro 1994: 202.

[36] Ugolotto Facino Ercole d'Estéhez, Nápoly, 1473. V. 17. ASMo, Ambasciatori Napoli, 1, 4/10.

[37] Ippolita Sforzáról l. Mangione 2010: 361–455; Mele 2012; 2013.

benállását, valamint Ludovico Sforza, milánói fejedelem és Ferdinánd nápolyi király ellenségeskedését. S ez esetben – legalábbis a kortársak szerint – elkerülhető lett volna VIII. Károly francia király itáliai hadjárata, miként az Aragón-ellenes itáliai liga kialakulása is, valamint az Aragóniai dinasztia is megtarthatta volna nápolyi uralmát és Itália sorsa egészen más irányt vehetett volna.

Zárásként álljanak itt Sabadino degli Arienti szavai, melyeket Ippolita Sforza halála után vetett papírra, s melyekben a fejedelemasszony halálával elillanó, Nápolyt és egész Itáliát érintő politikai lehetőségekről értekezik. „A királyságnak soha nem kellett volna tartania a pápák, vagy más hatalmasságok fenyegetéseitől, mert iránta erényeinek megkérdőjelezhetetlensége és dicsfénye miatt mindenki tisztelettel viseltetett. Bölcsen kormányozta volna egész Itáliát."[38] E szavak Eleonórára is érvényesek.

Fordította: Mátyus Norbert

[38] Arienti 1888: 348.

W. Somogyi Judit

Nyelvi és nyelvhasználati jellemzők a Milánói Állami Levéltár (ASMi) magyar vonatkozású, népnyelven írt dokumentumaiban

1. Bevezetés

A Milánói Állami Levéltár *Carteggio Visconteo-Sforzesco 650* jelzetű doboza több száz, 1452–1489 között keletkezett latin és olasz nyelvű írásos dokumentumot – többnyire követi jelentést, híradást, diplomáciai jellegű leveleket stb. – tartalmaz.

Az alábbiakban bemutatásra kerülő elemzés korpuszát az 1467–1489 közötti periódusban írt népnyelvi szövegek (összesen kb. 75 dokumentum) jelentős része alkotja. Mivel a szövegeket nem eredeti formájukban, hanem a róluk készült digitális fényképek alapján vizsgáltam, kimaradtak a korpuszból azok a kéziratok, amelyek a nyelvi és nyelvhasználati jellemzők feltérképezése szempontjából nem bizonyultak megbízhatónak az íráshordozó állapota vagy az írás jellege miatt (hiányzó, sérült laprészek; megégett, elázott, penészes, foltos stb. oldalak; halvány, elmosódott tinta; eredeti és utólagos bejegyzések elkülönülése stb.).

A vizsgálat célja a dokumentumok tartalmi információit közvetítő eszközével (a nyelvvel) és annak használatával kapcsolatos sajátosságok bemutatása. Tanulmányommal arra szeretnék rámutatni, hogy az írások tartalmi elemzésén túlmenően a dokumentumok nyelvi és nyelvhasználati szempontú vizsgálata számos adattal kiegészítheti vagy pontosíthatja a már meglévő ismereteinket: szűkebb értelemben véve a dokumentummal vagy annak szerzőjével kapcsolatban (pl. azonosítás); tágabb megközelítésben a nyelvre és annak használatára vonatkozóan, különösen nyelvtörténeti, nyelvföldrajzi és szociolingvisztikai szempontból. Az alábbiakban először a népnyelvi dokumentumok és a korszak vizsgálatom céljából relevánsnak tekintett jellemzőit összegzem, ezt követően a korpusz dokumentumainak nyelvi és nyelvhasználati tulajdonságai közül mutatok be néhányat, a teljesség igénye nélkül.

2. *A dokumentumok jellemzői*

A dokumentumok tartalmi és formai szempontú összevetése alapján – többek között – közös vonásként említhető, hogy a kommunikációs szituációhoz kapcsolódó kötöttségek és elvárások (követjelentés, híradás stb. általában latin nyelvű vagy latin mintára alkotott népnyelvű nyitó- és záróformulával stb.), és ezeknek megfelelően a nyelvi megformálás eredményeként az írások az ún. „művelt szöveg" (*testo colto*) kategóriába sorolhatók. Vizsgálatom célját tekintve lényeges tényezőként említhető az írások változó terjedelme: a skála néhány sortól 5–7 oldalig terjed, az átlag 1–1,5 oldal között van. A dokumentumok keletkezési helyeként különböző itáliai vagy más országbeli városok, települések kerülnek megjelölésre; arra is van példa, hogy az írások ugyanabban a városban (pl. Róma) más-más udvari kancelláriában, következésképpen bizonyos tekintetben eltérő nyelvhasználati szokások alkalmazásával keletkeznek (vö. a 4.2.4 részben írtakat). A szövegek alkotói nem minden esetben itáliai születésűek, akik így soraikat – vélhetően – nem az anyanyelvükön írják.

A nyelvezet szempontjából a dokumentumok heterogén szövegek: a népnyelvi (olasz) írásokban különböző mértékben és különböző szintű (ortográfiai, morfológiai stb.) latin és regionális vagy dialektális[1] elemek fordulnak elő. Az alapnyelv a korabeli diplomáciában használatos nyelvváltozat, az ún. kancelláriai nyelv (*linguaggio cancelleresco*), amely Itáliában a régiókon átívelő „közös nyelv" első futárának tekinthető: a lokális jelleg kizárná a különböző területek, városok, országok vezetői közötti kapcsolat kiépítésének lehetőségét.[2] Az egyes területeken működő kancelláriákban a hivatalos levelezésben egyébként eltérő időben jelenik meg a népnyelvi gyakorlat (Firenzében például már 1311-ben, Nápolyban 1356-tól, Urbinóban 1378-tól, Ferrarában 1427-től, Milánóban 1438-tól); az egyes kancelláriák nyelvezetében változó mértékű toszkán hatás mutatható ki.[3]

3. *A népnyelv a XV. században*

Az olasz nyelv történetében a XV. század második fele számos tekintetben különlegesen érdekes periódus: többek között azért is, mert – jóllehet a Leon Battista Albertinek tulajdonított *Grammatichetta Vaticana* már megszületett (kb. 1445)

[1] A XV. századi nyelvállapotról szólva csak az egyszerűség kedvéért használom a *dialektális* jelzőt: ebben a korban még nem létezik „hivatalos" vagy „sztenderd" olasz nyelv, az Itáliai félszigeten használt népnyelvi változatok megnevezése csak jóval később (a XVI. század második felétől kezdődően) történik a *dialektus, dialektális* (*dialetto, dialettale*) kifejezésekkel.

[2] Tavoni 1992: 47.

[3] Tavoni 1992: 49–55.

– még nem létezik általánosan ismert (és elfogadott) nyelvi norma; ez az állapot csak a XVI. század első harmadában változik meg, Pietro Bembo *Prose della volgar lingua* c. műve megjelenését (1525) követően. Az említett időszakban tehát csak a használat adja (alakítja) a normát, szinte „korlátlan" szabadságot biztosítva a nyelv használói számára: egyedüli korlátozást a kommunikációs cél jelenthet, mivel feltételezi, hogy a kódolt üzenet alkalmasnak bizonyuljon a dekódolásra. A szabályozás hiánya, másként megfogalmazva, azt is jelenti, hogy sem a nyelvre vonatkozóan, sem a nyelv használatához nincs minta, nincs iránymutatás vagy viszonyítási pont; ezek a körülmények sokszor olyan kevésbé átlátható, az egyéni kezdeményezésekre nyitott „csináld magad" helyzetet eredményeznek, amely egyesek számára lehetőséget, kibontakozást biztosít(hat), ugyanakkor másoknak bizonytalanságot, határozatlanságot jelent(het).

A vizsgált dokumentumok mindegyike írott nyelvi aktusnak tekinthető, és mint ilyen, terjedelmétől függetlenül mind külön szöveg. A nyelvi megnyilatkozások eredményeként keletkezett szövegek általában tartalmaznak olyan elemeket, amelyek a szöveg alkotójának egyéni nyelvhasználatát jelölik, vagyis az adott nyelvi aktust mint „produktumot" minősítik.[4] E jellemzők alapján a szöveg valamilyen stílusbeli, nyelvhelyességi stb. minősítést kaphat (pl. dialektális, informális stb.) szöveg. Az egyes nyelvek esetében a minősítés alapja a sztenderdként elfogadott nyelvváltozat és az azt kodifikáló nyelvtan; a mai olasz esetében is századok óta létezik a sztenderd változat. A vizsgált periódusban azonban még nem volt sem sztenderd változat, sem nyelvtan: a korszakban keletkezett dokumentumok így a nyelvhasználatra utaló jegyeken kívül a nyelvre, annak fejlődési állapotára utaló markereket is tartalmaznak. A már teljes mértékben önálló népnyelv sok szállal kötődik még múltjához (a latinhoz), de fejlődésének ebben a fázisában számos új elem, szerkezet és/vagy új fejlődési irány is kimutatható benne.

A korszak különlegessége miatt a korpusz szövegei tehát két szempontból is vizsgálhatók, hiszen tartalmaznak nyelvállapotra és nyelvhasználatra vonatkozó markereket is: előbbiek a nyelvfejlődés korabeli fázisára utalhatnak, utóbbiak az adott szöveg alkotójának nyelvhasználatát jellemzik. Mindkét területen megfigyelhetők olyan jellemzők, amelyek egy régebbi vagy latin alakot folytatnak, vagy azt tekintik mintának, vagyis a múlt felé irányulnak, és olyanok is, amelyek újító jellegüknek köszönhetően éppen a latintól való elszakadást, az önállósodást jelölik, vagyis a jövőre utal(hat)nak.[5] A *konzervatív* vagy *innovatív* jelleg általában könnyen elkülönül egymástól, de előfordulnak nehezebben besorolható esetek is (vö. a *che* vonatkozó névmással kapcsolatban írtakat a 4.1.3 alatt).

[4]Természetesen léteznek nyelvhasználati szempontból „semleges" minősítésű szövegek is, vö. pl. a nyelvtankönyvekben (nyelvkönyvekben) előforduló példamondatokat.

[5]E helyen nem számolok azzal a ténnyel, hogy az adott újítás a későbbiekben valóban része lesz-e a nyelvnek vagy jellemző lesz-e a nyelvhasználatra.

4. *Nyelvi és nyelvhasználati jellemzők*

A korpusz dokumentumaiban fellelhető nyelvi és nyelvhasználati jellemzők bemutatására az adott keretek között csak igen szelektív módon nyílik lehetőség. Választásom fő irányelve a minél teljesebb kép felvázolása volt, amihez szükségszerűen hozzátartozna a korszak általános nyelvi állapotának ismertetése; erre a feladatra itt – természetesen – nem vállalkozhattam. Ugyanígy el kellett tekintenem a felsorolt jellemzők részletes magyarázatától is.

Az idézett példák többségében félkövér kiemelés jelöli az adott jellemzőt; a példák forrásdokumentumainak azonosításakor a dokumentum keletkezésének időpontját jelölöm (zárójelben, a magyar gyakorlatot követve *éééé.hh.nn.* sorrendben), valamint utalok az esetleges kiadásra (szintén zárójelben).[6]

4.1. Nyelvállapotra utaló markerek

4.1.1. Hangtani és írásmódbeli jellemzők

Az írások többségében rendszeresen tetten érhető a diftongus (az alábbi példában előforduló ***suoa*** alak nem él tovább):

(1) p**uo**ter risc**uo**tere una figliola s**uoa** […]; et apresso dio haveva l**uo**co de gratissima elemosina […]. (1470.07.20.) (DEM 2: 178)

Sok dokumentumban (feltehetően toszkán hatásra) nem fordul elő kettőshangzó:

(2) a. facto pens**e**ro circa […] (1470.07.22.) (DEM 2: 179)

b. Sabbatio L**o**co importantissimo dil Turcho […] (1476.01.23.) (DEM 2: 180)

c. uno ducato per f**o**cho […]. (1476.10.27.) (DEM 2: 334–335)

Részben hangtani kérdésnek is tekinthető az alábbi, a korpusz néhány dokumentumában megfigyelhető jelenség, amely arra a tényre vezethető vissza, hogy a XV. században még általában nem bevett gyakorlat a szóhangsúly helyének jelölése.[7] A homográf alakok azonosítását a szövegkörnyezet a legtöbb esetben – a mondatbeli szerep és/vagy pozíció alapján – támogatja, pl. (a hangsúlyos szótag ma-

[6] A megjelölt kiadásban közölt szövegek nem betűhű átírások, ezért nyelvezetük nem tükrözi az eredeti dokumentumok nyelvezetének minden jellegzetességét, pl. a tanulmányban is tárgyalt diftongusok formáját, a névelős prepozíciók szintetikus vagy analitikus alakját, az írásjelek típusát, előfordulását stb.

[7] Az ékezethasználat történeti alakulásáról vö.: Serafini–Taricco 2001: 138–141; Castellani 1995: 3–47.

gánhangzója félkövérrel kiemelve): ***a**ncora* 'horgony' (főnév) ∼ *anc**o**ra* 'még' (határozószó). A mai norma szerint a véghangsúlyos szavak végén kötelező az ékezet kitétele, ezáltal az azonos szófajhoz tartozó homográf alakok is megkülönböztethetők, pl. ***par**lo* 'beszélek' (kijelentő mód, jelen idő, egyes sz. 1. személy) ∼ *parl**o*** (olasz írásmóddal: *parlò*) 'beszélt' (kijelentő mód, régmúlt idő, egyes sz. 3. személy), figyelembe véve, hogy az olasz megengedi az alany kifejezésének elmaradását. A (3) alatt idézett szövegrészben ilyen hangsúlykijelölő szerepben, hangérték nélkül fordul elő a személyragot követő *-e* betű az igealak grammatikai azonosíthatósága céljából:

(3) et venero fin a Monfalcone et alcuni fin al lison3o per provare il grado ma niuno passo**e** et per questa casone la Ill.ma S. mando**e** questi genti in questa patria […]quella medesima sera soa S. aviso**e** tutti genti darme […]. (1472.10.21.)

A fenti szövegrészben egy másik, szintén hangtani kérdéshez kapcsolódó jelenségre találunk példát: a mondat első részében olvasható *al lison3o* alak érdekessége, hogy a folyó neve (Isonzo) a csonkult névelővel egybeolvadva szerepel a névelős prepozíciós alak (vö. 4.1.2) után, azaz a szerkezetben kétszer fordul elő névelő. A névelő csonkulása (itt *elisione* formájában), mint beszélt nyelvi jellemző, a korabeli írásmódnak megfelelően nem kap jelölést.[8]

4.1.2. Morfológiai jellemzők

A számtalan alaktani jelenség közül két példát emelek ki: a névelős prepozíciót (*preposizione articolata*) és a *potere* ige allomorfjait. Előbbi esetében már gyakori az agglutinált forma:

(4) intanto ha mandato **alle** Italice potentie […]; per parte **del** Re […]; uno oratore a ringratiar costui **del** amor […]. (1480.10.23.) (DEM 2: 441)

Sok szövegben előfordul még az analitikus (vagy nem agglutinált) alak, akár a szintetikus forma mellett is:

(5) oratore **di la** maesta **dil** Seren.mo Sig. Re mio […];**ad li** negozi **di la** Regina novella […]; **alla** Ill.ma Sig. V. **ne li** quali […]. (1476.02.19.) (DEM 2: 347–348)

[8] A magánhangzó leesését csak a XVI. századtól kezdődően jelölik aposztróffal; vö.: Maraschio 1993: 139-227; Serafini–Taricco 2001: 137–138.

A *potere* ige igen különböző, akár ugyanabban a szövegben előforduló tőmorfémái még erőteljes morfológiai ingadozásra utalnak; az alábbi példákban a *possesse* (b), *possere* (c), *possuto* (e) alakok még a latin mintát követik (vö. a mai olasz alakokkal: *potesse* (b), *potere* (c), *potuto* (e)):

(6) a. elemosina in aiuto de **puoter** riscuotere una figliola […]; cum laiuto suo la **possa** rehaver […] (1470.07.20.) (DEM 2: 178)

b. se **possesse** voria cercar di liberargli […]; **possa** conseguir el suo […] (1470.07.22.) (DEM 2: 179)

c. in eta che **possere** essere violata […] (1470.07.23.) (DEM 2: 180)

d. non credo si **potesse** atrovare uno : Re […]; li Turchi non lo **poteno** soccorere […]; acio […] quella **possa** intendere che […] (1476.01.23.) (DEM 2: 338–339)

e. may non ho **possuto** intendere il vero […]; la invernata il turcho non li **potera** dar succurso […]; quanto si **possa** dire […] (1476.10.27.) (DEM 2: 334–335)

f. **poterono** v. Ex.tia[…]**;** che non vi **posseno** mancare […]; **poteria** esser che v. Ex.tia […]. (1479.10.24.) (DEM 2: 396–397)

4.1.3. Szintaktikai jellemzők

A mondattan körébe sorolható jelenségek közül három kérdéskört érintő jellegzetességet említek: a *che* vonatkozó névmás használatát, a propozicionális vonzatot bevezető *di* elmaradását, a számbeli egyeztetést. Az első különlegessége, hogy míg a korabeli kancelláriai nyelvre jellemző a *che* vonatkozó névmás elhagyása,[9] ahogyan ezt a (7) alatti példák is bizonyíthatják, a névmási elem több írásban mégis megjelenik, vö. (8):

(7) a. facea le cose [che] fa et maxime contra la potentia del Turco […] (23.01.1476)

b. ho scripto latissime ad sua Maesta de la risposta [che] mi ha fatta v. Ex. lhavera molto grata […] (1476.05.27.) (DEM 2: 312)

(8) a. como quelli **che** meritamente et cum vero amore […] (1479.10.24.) (DEM 2: 396–397)

b. quella parte de subventione **che** merita […]. (1470.07.20.) (DEM 2: 178)

[9] Migliorini 1996: 266–267.

A tárgyi vagy határozós alárendelt tagmondatot bevezető *di* elmaradása, a latin szerkezetek mintájára, konzervatív jellemzőnek tekinthető:

(9) a. Prego adunque la Vostra Ill.ma Signoria se digne [di] haverla recomendata et dargli qualche elemosina […] (1470.07.22.) (DEM 2: 179)

b. Et dissemi [di] havere deliberato [di] andare al turcho per rescotere un suo figliolo […]. (1470.07.23.) (DEM 2: 180)

Utolsó példáim a *Vostra Eccellenza* megszólításkor alkalmazott egyeztetési ingadozást (egyes vagy többes szám használatát) mutatják be:

(10) a. me rendo certissimo che V. Ex.tia ne **sia** in omnibus participe […]; me parso per mio debito davvizarne V. Ex.tia acio quella **possa** intendere che persona el se sia et anche : che […] (1476.01.23.) (DEM 2: 338-339)

b. gli narai quanto humanissimamente mi **havea** veduto V. Ex.tia e […] cum quanto honore e reputatione V. Ex.tia **habiano** reacettat**i** li Illustrissimi Signori Ludovico et Ruberto […]; et etiam dico che V. Ex.tia **habiano** incarcerat**i** quelli che […]; E se ben si aricord**ano** V. Ex.tia de le ambassate amorevole et/caritative che io vi feci […]. (1479.10.24.) (DEM 2: 396–397)

4.2. Nyelvhasználati jellemzők

A nyelvhasználati jellemzők elsősorban latinizmusok és dialektális alakok előfordulása, rövidítések alkalmazása, szövegtagolás, írásjelek használata, az egyes alakok, szerkezetek ingadozó használata, beszélt nyelvi elemek megjelenése stb. terén figyelhetők meg; az alábbiakban e jelenségek közül néhányról szólok röviden.

4.2.1. Latinizmusok

A dokumentumokban a grafikai latinizmusok mellett (vö. (11)) elsősorban lexikai téren szembeötlő a konzervatív jelleg: szavak vagy szókapcsolatok, akár propozicionális frazémák is előfordulnak, vö. (12a, b). A (12c) alatt idézett szöveg szinte minden tagmondata tartalmaz valamilyen latin elemet:

(11) mio debito de a**dvix**arne V. Ex.**t**ia […](1476.01.23.) (DEM 2: 338–339)

(12) a. ne sia **in omnibus** participe […]; et **est res miranda** che in regione […]; et in **totaliter** li turchi non […]; **Ceterum** li facti mei spero […] (1476.01.23.) (DEM 2: 338–339)

b. Una cosa solo mi conforta che **corda regum in manu dei sunt** or basta […] (1476.10.27.) (DEM 2: 334–335)

c. **Quantumqu**e io sia lontano […]; et **similiter** alla Serenissima Regina […]; et hora havendo inteso **cum** quanto honore […]; et **etiam** dico che […]; **maxime** piliar quella debita parte […]; non **solum** credo che […]; **Ceterum** mio genero ilquale […]. (1479.10.24.) (DEM 2: 396–397)

4.2.2. Dialektális alakok

A dialektális jelenségek többsége grafikai jellegű:

(13) la iustitia volea **z**ioe che […] (1479.10.24.) (DEM 2: 396–397)

de előfordul lexikai természetű megoldás is:

(14) a. quali **fin mo** perseverano in la fede […] (1470.07.23.) (DEM 2: 180)

b. **Mo** sono circa di xxii chel se parti da buda […]; che vene **mo** pur in loco suo […]. (1476.02.19.) (DEM 2: 347–348)

4.2.3. Rövidítések

Miközben a korpusz latin részeiben, ahogy általában a latin nyelven írt dokumentumokban, igen változatos az elem(ek) kihagyására utaló szimbólumok vagy betűk típusa és elhelyezkedése (pl. a kihagyott rész előtti betű fölött, mellett, alatt, alsó vagy felső szárán, kitevőjében stb.),[10] a népnyelvi szövegekben jóval kevesebb számú és kevesebb típusú rövidítés figyelhető meg, például elmarad a betű alatt vagy kitevőjében elhelyezett szimbólum; arra is van példa, hogy a kihagyás jelölés nélkül marad. A szövegekben előforduló megoldások közül csak néhány (tipográfiai szempontból könnyen megjeleníthető) esetet idézek:

(15) a. […] et credo ne habiano arri**ch**[ito] piu cha n**ō**[n] dimostrano (1474.09.17.)

b. […] a la pede e gratia de la **q**[ua]le sempre ci rac**ō**[m]m**ã**[n]diamo (1470.08.26.)

[10] A rendszer részletes leírásához vö. Cappelli 1998: XI–LVI.

4.2.4. Szövegtagolás, írásjelhasználat

Az eddig tárgyaltak közül talán ez az a terület, amely a legváltozatosabb képet tárja elénk. A 3. részben említett „korlátlan szabadság" eredményeként kialakuló állapotot tovább színezi az a tény, hogy az olasz népnyelvi szövegekben a tagoláshoz alkalmazott módszerekre és eszközökre (szimbólumokra) ebben a korban még szintén nem létezik általános érvényű szabály; az első önálló népnyelvre vonatkozó írásjel-használati értekezés 1550-ben lát napvilágot (Lodocivo Dolce: *Osservazioni* c. művének III. könyve). Ismeretes, hogy a szövegek strukturálása megkönnyíti azok dekódolását és értelmezését; egy strukturált szöveg alkotója az üzenet mellett egyidejűleg annak interpretációját is felkínálja.[11] A mai szövegtagolási és írásjelhasználati gyakorlatban az eszközök – funkciók viszonya általában kiegyensúlyozott: az írásjelek területén adott jelhez adott szerep(ek) társul(nak), és ez fordítva is igaz. A vizsgált periódusban a népnyelvű szövegekben sokszor a latin írásokban alkalmazott tagolást mintázzák.[12] A korszakra jellemző használatbeli ingadozás (pl. írásmód stb.) az írásjelhasználat esetében is több területen megfigyelhető (pl. jel – funkció viszonyban, a jelek előfordulásának szabályosságában stb.). Az írásjelek használatát tekintve, általában kevés jeltípus fordul elő, így egy-egy jel funkcionális terhelése elég magas, de nincs kötelező korreláció a funkciók – jelek viszonyában (azaz egy adott funkcióban különböző írásjel is előfordulhat). Ennek megfelelően a különböző jelek és a rájuk bízott funkciók különleges kombinációkat eredményez(het)nek, ezért szinte minden dokumentumra egyéni központozás jellemző (természetesen különböző szövegalkotókkal számolva). Az alábbiakban három, azonos időben és azonos városban (Rómában) keletkezett írás központozásának összevetésével néhány kombinációs lehetőséget mutatok be, különös tekintettel a jelek és funkciók viszonyára; utolsó példám egy, az előbbi kombinációkat kiegészítő, sajátos korabeli gyakorlatot idéz (az írásjeleket a leírásban gömbölyű zárójellel keretezve, az idézett példákban szóközzel választom el a szöveg többi elemétől):

(i) Gonzaga bíboros levelében a milánói herceghez (1470.07.20.) (DEM 2: 178) háromféle írásjel fordul elő: (**.**), (**:**), (**·**).

A középső helyzetű pont csak a megszólítás után szerepel; a (.) funkciói: rövidítés, mondatzárás, egy alkalommal tagmondatok tagolása; a (:) előfordul tagoló szerepben tagmondatok között és azokon belül, valamint intonációs (többnyire mondatrészt kiemelő) szerepben:

[11] Hans-Bianchi 2005: 105.
[12] A népnyelvű írásjelezés rövid történeti áttekintéséhez vö. W. Somogyi 2009: 197–198.

(16) La Serenissima Regina de Bosna : la qual : come existimamo essere noto a V. Excellentia : gia piu anni se ridusse ad habitar qui […].

(ii) A jeruzsálemi Szent Keresztről címzett bíboros a milánói herceghez írt levelében (1470. 07.22.) (DEM 2: 179) három jel szerepel: (.), (:), (/).

A (:) csak egyszer fordul elő (tagmondatok között); a (.) funkciói: rövidítés, mondatzárás; a (/) [virgula] szerepe mondaton belüli tagolás (tagmondatok, mondatrészek elválasztása):

(17) Como ala V. Ill.ma S. debe esser noto / egli e qui in Roma la Serenissima Regina de Bosna la quale ultra le altre soe infelicita et infortunii […].

(iii) Nicodemo Tranchedini a milánói herceghez írt levelében (1470.07.23.) (DEM 2: 180) négyféle jel figyelhető meg: (.), (:), (/), (¡) [pontos vessző].

A (.) funkciói: rövidítés, egy alkalommal mondatzárás; a (:) szerepei: mondatzárás, mondaton belüli tagolás (tagmondatok, mondatrészek), a (/) funkciója: tagmondatok tagolása, felsorolás, intonáció (kiemelés); a pontos vessző egyszer fordul elő intonációs szerepben:

(18) La Serenissima Regina de Bosina / quale se ritrova qui provisionata / dal Papa / per quanto li basta / per le spese sue : come per altre mie scripsi a Vostra Celsitudine : mando per me e […] per esser reputata molto savia / modesta / et catolica ¡ etiam perche lopera in se e pientissima : Propterea perche […].

Az idézett rendszerek változatosságát egészíti ki következő példám (Lupus Lukács a milánói herceghez írt levele, Buda, 1476.10.27. (DEM 2: 334–335)), amelyben szintén csak három jel szerepel: (.), (:), (/) – ez utóbbi azonban az eddigiekhez képest más jellegű feladatkört is ellát: tagoló, valamint intonációt jelölő szerepe egy ún. *lexikai* funkcióval bővül.

A dokumentumban a (:) csak egyszer fordul elő (tagmondatok között); a (.) funkciója mondatzárás; a legjobban „terhelt" jel a virgula (/): feladata mondatzárás, tagmondattagolás, intonációs szerep (kiemelés), valamint az ún. lexikai funkció: ékezet hiányában a létige egyes szám 3. személyű alakját (*è*) különbözteti meg a kapcsolatos kötőszótól (*e*); ebben a szerepében a virgula páros elemként fordul elő. Megjegyzendő, hogy a dokumentumban a kapcsolatos kötőszó legtöbbször a latinos *et* formában szerepel, így a (/) lexikai funkciója itt tulajdonképpen redundanciának tekinthető:

(19) questo Signor Re /e/ tanto animoso et cosi incantamente se sometta a pericoli […] Il legato del Papa /e/ ancora in Buda […].

5. *Összegzés*

Tanulmányomban a XV. század második felében keletkezett, a Milánói Állami Levéltárban fellelhető, magyar vonatkozású, népnyelven írt dokumentumok közül mutattam be néhányat. Elemzésem céljaként a szövegek főbb nyelvi és nyelvhasználati sajátosságainak feltérképezését tűztem ki, figyelembe véve a népnyelv és az adott korszak különleges relációit. A nyelvi és nyelvhasználati jelenségek többségét a múlt felé irányuló (*konzervatív*) vagy a jövőbe mutató (*innovatív*) jellegük alapján általában osztályozhatónak találtam. A nyelvállapotra utaló markerek közül hangtani és írásmódbeli, morfológiai és szintaktikai jellemzőket tárgyaltam. A korpusz dokumentumaiban tetten érhető nyelvhasználati sajátosságok közül a szövegekben előforduló latinizmusokról, dialektális elemekről, rövidítésekről szóltam, valamint a szövegtagolás és központozás témaköréhez kötődő jellemzők közül mutattam be néhányat. Elemzésem további lehetséges kutatási irányokat vetett fel, mind a nyelvállapot, mind a nyelvhasználati sajátosságok témájában. Ezzel egyidőben megerősítette azt a korábbi meggyőződésemet is, amely szerint régi korokban keletkezett dokumentumok megbízható tartalmi feldolgozását csak a korabeli nyelvi és nyelvhasználati jellemzők minél alaposabb ismerete teszi lehetővé.

Bibliográfia

A kötet tanulmányaiban megnevezett könyvtárak rövidítései:

ASF = Archivio di Statodi Firenze
ASMi =Archivio di Stato di Milano
ASPa = Archivio di Stato di Parma
BAMi = Biblioteca Ambrosiana di Milano
BBMi = Biblioteca Nazionale Braidense di Milano
BEU = Biblioteca Estense Universitaria
BNR = Biblioteca Nazionale Centrale di Roma
BMBg = Biblioteca Civica Angelo Mai di Bergamo
MTA = Magyar Tudományos Akadémia

* * *

Ábel 1880
Ábel Jenő, *I. György kalocsai érsek*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 4 (1880), 94–102.

Affò 1797
Ireneo Affò, *Memorie degli scrittori e letterati parmigiani 1–5,* Parma, Stamperia reale 1789–1797. [Reprint: Bologna, Forni, 1969.]

Amorth 1998
Luigi Amorth, *Modena capitale. Storia di Modena e dei suoi duchi dal 1598 al 1860*, Modena, Banca Popolare dell'Emilia Romagna, 1998.

Arcangeli–Peyronel 2008a
Letizia Arcangeli–Susanna Peyronel, *Donne di potere nel Rinascimento*, Roma, Viella, 2008.

Arcangeli–Peyronel 2008
Letizia Arcangeli–Susanna Peyronel, *Premessa* = Arcangeli–Peyronel 2008a: 2–18.

Andenna 2011
Giancarlo Andenna, *Le comunicazioni tra Milano, l'impero Ottomano e il Levante nella seconda metà del XV secolo = Towns and communication. II. Communication between Towns. Proceedings of the Meetings of the International Commission for the History of Towns (Icht)*, ed. Hubert Houben, Kristjan Toomaspoeg, Galatina, Congedo, 2011.

Arienti 1888
Giovanni Sabadino degli Arienti, *Gynevera de le clare donne,* ed. Corrado Ricci–Alberto Bacchi Della Lega, Bologna, Romagnoli-Dall'Acqua, 1888.

Ariosto 1964
Ludovico Ariosto, *Orlando Furioso*, ed. Edoardo Sangiuneti–Marcello Turchi, Milano, Garzanti, 1964.

Ariosto 1990
Ludovico Ariosto, *Satire,* ed. Guido Davico Bonino, Milano, Rizzoli, 1990.

Asch–Birke 1991
The Principles of Networking as a Social Process; Princes, Patronage and the Nobility: The Court at the Beginning of the Modern Age, ca. 1450–1659, ed. Ronald G. Asch–Adolf M. Birke, Oxford 1991.

Barbaro 1994
Zacharias Barbarus, miles, orator et coetera, Napoli, 1472. III. 16. = *Dispacci di Zaccaria Barbaro,* ed. Gigi Corazzol, Roma, Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato, 1994.

Bascapé 1931
Giacomo Carlo Bascapé, *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI*, Roma, Anonima romana editoriale, 1931.

Banfi 1934
Florio Banfi, *Hunyadi János itáliai tartózkodásai*, Erdélyi Múzeum, ú. f. (5) 1934, 262–272.

Banfi 1941
Florio Banfi, *Salve, Varadino felice!…: la città di S. Ladislao nei rapporti italo–ungheresi*, Budapest, Franklin, 1941.

Bartuschat 2007
Johannes Bartuschat, *Les "Vies" de Dante, Pétrarque et Boccace en Italie (XIVe–XVe siècles): Contribution à l'histoire du genre biographique*, Ravenna, Longo, 2007.

Báthori 2010
Báthori Margit, *Catalogo preciso dei ricercatori ungheresi presso l'Accademie delle Scienze presso Milano e Modena tra 1865 e 1930*. [Szakdolgozat] Piliscsaba, PPKE BTK, 2010.

Beke 2003
Esztergomi érsekek 1001–2003. szerk. Beke Margit, Adriányi Gábor, Mudrák Attila. Budapest, Szent István Társulat, 2003.

Beltramini 2000
Maria Beltramini, *La latinizzazione del Trattato d'architettura del Filarete (1488–1489)*, Pisa, Scuola Normale Superiore 2000.

Berzeviczy 1908
Berzeviczy Albert, *Beatrix királyné 1457–1508. Történelmi élet- és korrajz*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1908.

Berzeviczy 1914
Berzeviczy Albert, *Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*, Budapest, MTA, 1914.

Bisticci 1970
Vespasiano Da Bisticci, *Le Vite I–II*, ed. crit. Aulo Greco, Firenze, Istituto Nazionale di studi sul Rinascimento, 1970.

Bisticci 1893
Vespasiano Da Bisticci *Vite di uomini illustri del sec. XV* I–III, ed. Ludovico Frati, Bologna, Romagnoli–Dall'Acqua, 1893.

Bisticci 2013
Vespasiano Da Bisticci, *Lettere*, ed. Francesca Tomasi, Bologna, Centro di Risorse per la Ricerca Multimedia, 2013 = http://vespasianodabisticciletters.unibo.it

Boda 2012
Boda Miklós, *Handó György könyvtáráról egy emléktábla ürügyén = Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára,* ed. Békés Enikő, Tegyey Imre, Budapest–Debrecen, MTA ITI, 2012.

Bonfini 1941
Antonius De Bonfinis, *Rerum Ungaricarum decades*, IV/1, ed. Iosephus Fogel, Béla Iványi, Ladislaus Juhász, Lipcse–Budapest, 1941 [1945]. [Reprint: 1976].

Bonfini 1995
Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Budapest, Akadémiai, 1995.

Borsetti 1735
Ferrante Borsetti, *Historia almi Ferrariae gymnasii*, Ferrara, Bernardino Pomatelli, 1735. [Reprint: Bologna, Forni, 1970.]

Borzelli 1908
Angelo Borzelli, *Successi tragici et amorosi di Silvio et Ascanio Corona,* Napoli, Casella, 1908.

Brunelli 1996
Giampiero Brunelli, *Ferdinando Ii d'Aragona* = DBI, 46, 1996.

Burkhardt 2004
Jacob Burkhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Hamburg, Nikol, 2004.

Buzás 2006
Buzás Gergely, *Az egri székesegyház XIII–XIV. századi gótikus épülete,* Az Egri Vár Híradója 38, Eger, 2006.

Byatt 1993
Lucy Byatt, *Ippolito I d'Este* = DBI, 43, 1993.

Cagni 1969
Giuseppe Maria Cagni, *Vespasiano da Bisticci e il suo epistolario*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1969.

Caleffini 2006
Ugo Caleffini, *Croniche 1471–1494,* Serie monumenti, vol. XVIII, Deputazione provinciale ferrarese di storia patria, Ferrara, 2006.

Cappelli 1929
Adriano Cappelli, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane,* Milano, Hoepli, 1929.

Carpentieri–Nuzzo 2011
Chiara Maria Carpentieri–Armando Nuzzo, *Egy olasz szemtanú beszámolója Balassi Bálint haláláról*, Lymbus, 2011, 53–83.

Carpentieri 2012
Chiara Maria Carpentieri, *Su alcune edizioni a stampa di argomento ungherese conservate presso la Biblioteca Trivulziana di Milano.* Rivista di Studi Ungheresi, 2012 (11), 26–43.

Carpentieri 2012b
Chiara Maria Carpentieri, *Ungheria 1551–1552: nuovi possibili spunti sulle campagne imperiali contro il Turco tratti dal codice ambrosiano G 275 inf.,* Verbum, 13 (2012), 464–476.

Carpentieri 2014
Chiara Maria Carpentieri, *Minima Hungarica. Appunti su manoscritti ed edizioni a stampa dei scoli XV–XVII in biblioteche lombarde = Lombaria ed Europa. Incroci di storia e cultura,* ed. Danilo Zardin, Milano, Vita e Pensiero, 2014, 45–68.

Castellani 1995
Arrigo Castellani, *Sulla formazione del sistema paragrafematico moderno* = Studi linguistici italiani XXI, Roma, Salerno Editrice, 1995.

Cerioni 1970
Lydia Cerioni, *La diplomazia sforzesca nella seconda metà del Quattrocento e i suoi cifrari segreti*, Roma, Centro di Ricerca, 1970.

Ceruti 1979
Antonio Ceruti, *Inventario Ceruti dei manoscritti della Biblioteca Ambrosiana I–V,* Trezzano sul Naviglio (Milano), Etimar, 1973–1979.

Chacon 1630
Alfonso Chacon, Francisco Cabrera, Andrea Victorello, *Vitae et res gestae pontificum romanorum et S.R.E. Cardinalium ab initio nascentis Ecclesiae, usque ad Urbanum VIII*. Rome, Imprimerie Vaticane, 1630.

Chojnacki 2008
Stanley Chojnacki, *At home and beyond: Women's Power in Renaissance Venice* = Arcangeli 2008.

Chiodi 1973
Luigi Chiodi, *Le cinquecentine della Biblioteca Angelo Mai di Bergamo*, Tipografia vescovile Secomandi, Bergamo 1973.

Cogo 1899
Gaetano Cogo, *La guerra di Venezia contro i Turchi (1499–1501)*, *Nuovo Archivio Veneto*, XVIII, Venezia, Visentini cav. Federico, 1899.

Colapietra 1960
Raffaele Colapietra, *La storiografia napoletana del secondo Cinquecento,* Belfagor, 15 (1960) 415–435.

Colletanee 1504
Collettanee grece & latine e vulgari per diuersi auctori moderni nella morte de lardente Seraphino Aquilano. Per Gioanne Philoteo Achillino in uno corpo redutte. Bologna: per Caligula Bazaliero, 1504 [Új kiadás: *"Collettanee" in morte di Serafino Aquilano,* ed. Alessio Bologna, Documenti di storia musicale abruzzese, 5, Libreria Musicale Italiana, Lucca, 2009.]

Corradini 1998
Elena Corradini, *Medallic Portraits of the Este: Effigies ad vivum expressae = The Image of the Individual Potraits in the Renaissance,* ed. Nicholas Mann–Luke Syson, London, British Museum Press, 1998.

Corradini–Luciano 2000
Elena Corrradini–Eleonora Luciano, *Ritratti femminili sulle medaglie. Da Eleonora d'Aragona, prima duchessa di Ferrara a Caterina Sforza, contessa di Imola e Forlì = Caterina Sforza, una donna del Cinquecento. Storia e Arte tra Medioevo e Rinascimento,* Bologna, Imola, 2000.

Costamagna 1950a
Giorgio Costamagna, *Le scritture segrete usate dalla diplomazia della Repubblica di Genova*, Cogoleto, 1950.

Costamagna 1950b
Giorgio Costamagna, *Scritture segrete e cifrari della Cancelleria della Serenissima Repubblica di Genova,* Cogoleto, 1950.

Covini 2008
Nadia Covini, *Scrivere al principe. Il carteggio interno sforzesco e la storia documentaria delle istituzioni,* Reti Medievali Rivista, 9 (2008).

Criniti 1970
Nicola Criniti, *Alvise Becchetti* = DBI, *7,* 1970.

Croce 1942
Benedetto Croce, *Aneddoti di varia letteratura 1–3*, Napoli, Ricciardi, 1942.

Croce 1967
Benedetto Croce, *Storie e leggende napoletane,* Bari, Laterza, 1967.

Croce 1968
Benedetto Croce, *Nuovi saggi sulla letteratura italiana del Seicento,* Bari, Laterza, 1968.

Croce 1968b
Benedetto Croce, *La Spagna nella vita italiana durante la rinascenza,* Bari, Laterza, 1968.

Csontosi 1883
Csontosi János, *Barátosi Mircse János emléke*, Magyar Könyvszemle, 8 (1883), 144–147.

Cutolo 1936
Alessandro Cutolo, *Tra vecchie carte e amorose storie,* Milano, la Prora, 1936.

Cutolo 1963
Alessandro Cutolo, *Storie minime,* Napoli, Fiorentino, 1963.

DBI
Dizionario Biografico degli Italiani, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1925–. Hivatkozások forrása az elektronikus kiadás: www.treccani.it/biografie.

Dean–Wickham 1990
City and Countryside in Late Medieval and Renaissance Italy: Essays presented to Philip Jones, ed. Trevor Dean, Chris Wickham, London, Bloomsbury Academic, 1990.

D'Elia 2002
Anthony Francis D'Elia, *Marriage, Sexual Pleasure and Learned Brides in the Wedding Orations of the Fifteenth-Century Italy*, Renaissance Quarterly, 55 (2002) 379–433.

Del Treppo 1973
Mario Del Treppo, *Gli aspetti organizzativi economici e sociali di una compagnia di ventura italiana,* Rivista Storica Italiana 85 (1973), 262–264.

Del Treppo 2001
Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento, Europa Mediterranea, Quaderni 18, ed. Mario Del Treppo, Napoli, Liguori, 2001.

DEM
Magyar diplomácziai emlékek Mátyás király korából, 1458–1490, I–IV, ed. Nagy Iván, Nyári Albert, Budapest, MTA, 1875–1878.

Domokos 2012
György Domokos, *Documenti con riferimenti ungheresi del periodo 1300–1550, nelle biblioteche e negli archivi pubblici di Modena e Milano*, Quaderni Estensi, IV (2012), 393–394.

Domonkos 1989
Leslie Domonkos, *A Renaissance Wedding: The Nuptials of the Italian Princess Beatrice of Aragon and Matthias Corvinus, King of Hungary = Women in history, literature, and the arts,* ed. Lorrayne Y. Baird, Ohio, Youngstown, 1989.

E. Kovács 1990
E. Kovács Péter, *Matthias Corvinus*, Budapest, Officina Nova, 1990.

E. Kovács 1990b
E. Kovács Péter, *Egy középkori utazás emlékei,* Történelmi Szemle, (32) 1990, 101–127.

E. Kovács 1992
Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. ed. E. Kovács Péter, Eger, Heves Megyei Levéltár, 1992.

E. Kovács 2014
E. Kovács Péter, *Zsigmond király Sienában*, Budapest, Corvina, 2014.

EncIt
Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1929–1939. Hivatkozások forrása az elektronikus kiadás: www.treccani.it/enciclopedia.

Enenkel 1998
Modelling the Individual: Biography and Portrait in the Renaissance. With a Critical Edition of Petrarch's Letter to Posterity, ed. Karl Enenkel, Betsy De Jong-Crane, Peter Liebregts, Amsterdam–Atlanta, Rodopi, 1998.

Eubel 1914
Conrad Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi sive Summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1431 usque ad annum 1503 perducta*, Regensberg, Monasterii, 1914.

Fazekas 2013
Fazekas István, *Mi a hungarika? A magyar vonatkozású levéltári iratok, különös tekintettel a hajdani Monarchiára,* Levéltári Szemle 63 (2013) 5–14.

Fedeles 2012
Tamás Fedeles, *Die personelle Zusammensetzung des Domkapitels zu Fünfkirchen im Mittelalter (1354–1526)*, Regensburg, Verlag Ungarisches Institut, 2012. (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts 51.)

Ferrari 2009
Monica Ferrari, *Un'educazione sentimentale per lettera: il caso di Isabella d'Este (1490–1493)* = Reti Medievali Rivista, 10 (2009) http://www.retimedievali.it.

Ferroni 2005
Giulio Ferroni, *Ludovico Ariosto = Storia della Letteratura Italiana. 7. Il primo Cinquecento.* ed. Enrico Malato, Milano, Il Sole 24 Ore, 2005.

Folin 1997
Marco Folin, *Signorie, città, officiali* = Archivio Storico Italiano, 155 (1997).

Folin 2001
Marco Folin, *Gli oratori estensi nel sistema politico italiano (1440–1505) = Girolamo Savonarola da Ferrara all'Europa*, ed. Gigliola Fragnito, Mario Miegge, Firenze, Galluzzo, 2001.

Folin 2007
Marco Folin, *Bastardi e principesse nelle corti del Rinascimento: spunti di ricerca,* Schifanoia, 28–29 (2007), 246–259.

Folin 2008
Marco Folin, *La corte della duchessa: Eleonora d'Aragona a Ferrara,* Arcangeli 2008a.

Folin 2010
Le corti italiane del Rinascimento: arti, cultura, politica 1395–1530, ed. Marco Folin, Milano, Officina Libraria, 2010.

Fraknói 1878
Fraknói Vilmos, *Két hét Olaszországi könyv és levéltárakban, 1878 májusában,* Századok 3 (1878), 121–153.

Fraknói 1885
Fraknói Vilmos, *II. Ulászló királlyá választása*, Századok, (19) 1885, 1–20, 97–115, 192–211.

Fraknói 1889
Fraknói Vilmos, *Carvajal János bíbornok magyarországi követségei, 1448–1461*, Budapest, MTA, 1889.

Fraknói 1889b
Fraknói Vilmos, *Erdődi Bakócz Tamás élete*, Budapest, Franklin, 1889.

Fraknói 1890
Fraknói Vilmos, *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat és Franklin Társulat, 1890.

Fraknói 1895
Fraknói Vilmos, *Mátyás mint levélíró = Mátyás király levelei. Külügyi osztály. I–II.* ed. Fraknói Vilmos, Budapest, MTA, 1893–1895, II. XX. [Reprint: ed. Mayer Gyula, Budapest, Nap Kiadó, 2008.]

Fraknói 1896

Fraknói Vilmos, *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526), =A magyar nemzet története*, Iv, Budapest, Athenaeum, 1896. [Reprint: Budapest, 1997.]

Fraknói 1898
Fraknói Vilmos, *Mátyás király magyar diplomatái. Első Közlemény [Kosztolányi György*], Századok 32 (1898), 1–46; *Második közlemény [Handó György],* Századok 32 (1898), 97–112.

Fraknói 1902
Fraknói Vilmos, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkel I–II*, Budapest, Szent István Társulat, 1902.

Fraknói 1911
Fraknói Vilmos, *Szilágyi Mihály élete* = Budapesti Szemle 145 (1911) és 146 (1912).

Fraknói 1913
Fraknói Vilmos, *Szilágyi Mihály. Mátyás király nagybátyja*, Budapest, Franklin, 1913.

Franklin 2006
Margaret Franklin, *Boccaccio's Heroines. Power and Virtue in Renaissance Society, Women and Gender in the early modern world*, Burlington, Aldershot, 2006.

Fügedi 1981
Fügedi Erik, *Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén* = Fügedi Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek: tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest, Magvető, 1981, 139–157.

Galasso 1981
Storia d'Italia, Comuni e signorie, ed. Giuseppe Galasso, Torino, Utet, 1981.

Gatto 1996
L'Italia dei Comuni e delle Signorie, ed. Ludovico Gatto, Roma, Tascabili economici Newton, 1996.

Gerézdi 1945
Gerézdi Rabán, *Aldus Manutius magyar barátai,* Magyar Könyvszemle, 69 (1945), 38–98.

Giallongo 2005
Donne di Palazzo nelle corti europee. Tracce e forme di potere dall'età moderna, ed. Angela Giallongo, Milano, Unicopli, 2005.

Guadalupi 2000
Signorie e principati. Le Italie dal '400 al '700, ed. Gianni Guadalupi, Milano, Franco Maria Ricci, 2000.

Guerra 2005a
Enrica Guerra, *Eleonora d'Aragona e i Doveri del principe di Diomede Carafa: l'esercizio del potere tra realtà e precettistica* = Giallongo 2005.

Guerra 2005b
Enrica Guerra, *Lo spazio del potere: Eleonora e Beatrice d'Aragona nei "Memoriali" di Diomede Carafa* = Annali dell'Università di Ferrara. Sezione Storia, 2, Firenze, Casa Editrice Le Lettere, 2005.

Guerra 2010
Il carteggio tra Beatrice d'Aragona e gli Estensi (1476–1508), ed. Enrica Guerra, Roma, Aracne, 2010.

Guerra 2011
Enrica Guerra, *I carteggi nella ricostruzione dell'infanzia di Ippolito I d'Este,* Schifanoia, (40–41) 2011, 157–164.

Guerra 2011b
L'educazione militare del cardinale Ippolito I d'Este = Formare alle professioni. La cultura militare tra passato e presente, ed. Monica Ferrari, Filippo Ledda, Milano, Franco Angeli, 2011, 101–115.

Guerra 2012
Enrica Guerra, *Ippolito I d'Este, arcivescovo di Esztergom*, Rivista di Studi Ungheresi 11 (2012), 15–25.

Guerra Medici 2005
Maria Teresa Guerra Medici, *Donne di governo nell'Europa moderna* (Ius nostrum 32), Roma, Viella, 2005.

Guicciardini 1971
Francesco Guicciardini, *Storia d'Italia*, ed. Silvana Seidel Menchi, Torino, Einaudi, 1971.

Gundersheimer 1973
Werner L. Gundersheimer, *Ferrara: The style of a Renaissance Despotism*, New Jersey, Princeton University Press, 1973.

Günther–Ludwig 1996
Schrift und Schriftlichkeit ed. Hartmut Günther, Otto Ludwig, Berlin 1996.

Greco 1970
Aulo Greco, *Introduzione* = Bisticci 1970, IX–LIX.

Hans-Bianchi 2005
Barbara Hans-Bianchi, *La competenza scrittoria mediale. Studi sulla scrittura popolare,* Tübingen, Max Niemeyer, 2005.

Hausen 1992
Karin Hausen, *Öffentlichkeit und Privatheit. Gesellschaftspolitische Konstruktionen und die Geschichte der Geschlechterbeziehungen* = Karin Hausen–Heide Wunder, *Frauengeschichte–Geschlechtergeschichte*, Frankfurt am Main–New York, 1992.

Ellebodius 2014
Nicasius Ellebodius, *In Aristotelis librum de Poetica Paraphrasis et Notae,* ed. Maurer Zsuzsa, Budapest, Typotex Kiadó, 2014.

Jankovits 1996
Jankovits László, *Egy 1458-as magyar követjárás dokumentuma = In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*, ed. Lengvári István, Pécs, JPTE, 1996.

Jászay 1982
Jászay Magda, *Párhuzamok és kereszteződések a magyar–olasz kapcsolatok történetéből,* Budapest, Gondolat, 1982.

Jászay 1994
Magda Jászay, *Venezia e Mattia Corvino = Italia e Ungheria all'epoca dell'umanesimo corviniano,* ed. Sante Graciotti, Cesare Vasoli, Firenze, Olschki, 1994.

Kaprinai 1771
Kaprinai István, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad Regis Hungariae*, opera Stephani Kaprina, Vindobonae, Typis Joannis Thomae Trattnern, I–II, 1767–1771.

Kelly 1986
Joan Kelly, *Did Women Have a Renaissance?* = Joan Kelly, *Women, History & Theory*, Chicago, University of Chicago Press, 1986.

Kollányi 1900
Kollányi Ferenc, *Esztergomi kanonokok 1100–1900*, Esztergom, Buzárovits Gusztav, 1900.

Kolsky 2003
Stephan Kolsky, *Court and Courtiers in Renaissance Northern Italy,* Varium Collected Studies, Aldershot, Ashgate, 2003.

Kolsky 2005
Stephan Kolsky, *The Ghost of Boccaccio. Writings on Famous Women in Renaissance Italy*, Late Medieval and Early Modern Studies, 7, Turnhout, Brepols, 2005.

Kubinyi 1996
Kubinyi András, *Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526) = Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*, ed. Zombori István, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1996.

Kubinyi 1999
Kubinyi András, *Mátyás király és a magyar püspökök* = Kubinyi András, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1999, 69–86.

Kubinyi 2000
Kubinyi András, *Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején = Humanista műveltség Pannóniában*, ed. Bartók István, Jankovits László, Kecskeméti Gábor, Művészetek Háza, Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2000.

Kubinyi 2001
Kubinyi András, *Mátyás király*, Budapest, Vince Kiadó, 2001.

Kuffart 2012
Kuffart Hajnalka, *Piero Pincharo de Parma, un ragioniere italiano in suolo ungherese*, Verbum Analecta Neolatina, 13 (2012), 504–512.

Kuffart 2013
Hajnalka Kuffart, *I libri contabili di Ippolito I d'Este, cardinale di Esztergom. Materiali per l'edizione critica = Esercizi di filologia,* ed. Armando Nuzzo, Elte Eötvös József Collegium, Budapest 2013, 87–154.

Labancz 2012
Labancz Dóra, *Lettere su e dall'Ungheria: 1491*, Szakdolgozat, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano, 2012.

Łempicki 1952
Stanislaw Łempicki, *Renesans i humanizm w Polsce*, Krakow, Czytelnik, 1952.

Lenzi 1988
Maria Luigia Lenzi, *Le compagnie di ventura e le signorie militari = Storia della società italiana*, 8, Milano, 1988.

Leverotti 1992
Franca Leverotti, *Diplomazia e governo dello stato, I "famigli cavalcanti" di Francesco Sforza (1450–1466)*, Gisem–Ets Editrice, 1992.

Leverotti 1997
Franca Leverotti, *Gli officiali del ducato sforzesco* = Annali della Classe di Lettere e Filosofia della Scuola Normale Superiore, serie IV, Quaderni I, Pisa, Scuola Normale Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia, 1997.

Leverotti 2011
Franca Leverotti, *La cancelleria dei Visconti e degli Sforza signori di Milano* = Chancelleries et chanceliers del princes à la fin du Moyen Age, Université de Savoie, 2011.

Litta 1819
Pompeo Litta, *Famiglie Celebri Di Italia* 85, Pio di Carpi, Ferrario, 1819.

Lockwood 1984
Lewis Lockwood, *Music in Renaissance Ferrara. The Creation of a Musical Centre in the Fifteenth Century*, Oxford, Clarendon Press, 1984.

Lowry 1984
Martin Lowry, *Il mondo di Aldo Manuzio: affari e cultura nella Venezia del Rinascimento,* Roma, Il veltro, 1984.

Lukinich 1935
Lukinich Imre, *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése*, Budapest, MTA, 1935.

Lupescu 2008
Lupescu Radu, *Mátyás király választása és koronázása = Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, ed. Farbaky Péter, Spekner Enikő, Végh András, Kiállítási katalógus, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008.

Mafrici 2012
Mirella Mafrici, *Introduzione: Storie di donne, storia di Napoli = Alla corte napoletana. Donne e potere dall'età aragonese al viceregno austriaco (1442–1734)*, ed. Mirella Mafrici, Napoli, Fridericiana Editrice Universitaria, 2012.

Magytört 1998
Engel Pál, Kristó Gyula, Kubinyi András, *Magyarország története 1301–1526*, Osiris, Budapest, 1998.

Mainoni 2010
«Con animo virile» Donne e potere nel Mezzogiorno medievale (secoli XI–XV), ed. Patrizia Mainoni, Roma, Viella, 2010.

Malaguzzi Valeri 1929
Francesco Malaguzzi Valeri, *La corte di Lodovico il Moro. La vita privata e l'arte a Milano nella seconda metà del Quattrocento*, Milano, Hoepli, 1929.

Mangione 2010
Teresa Mangione, *Una milanese alla corte di Napoli. Ippolita Sforza principessa d'Aragona* = Mainoni 2010

Maraschio 1993
Nicoletta Maraschio, *Grafia e ortografia* = Luca Serianni–Pietro Trifone, *Storia della lingua italiana I. I luoghi della codificazione*, Torino, Einaudi, 1993.

Martines 1979
Power and Imagination, ed. Lauro Martines, New York, Alfred A. Knopf, 1979.

Marzi 1987
Demetrio Marzi, *La cancelleria della repubblica fiorentina*, Firenze, Le Lettere, 1987. [Első kiadás, Firenze, Cappelli, 1910.]

Mályusz 1988
Thurocz Johannes de, *Chronica Hungarorum*, II.2, *Commentarii*, composuit Elemér Mályusz, adiuvante Kristó Gyula, Budapest, Akadémiai, 1988.

Märtl 2000
Claudia Märtl, *Le papesse. Frauen im Umkreis der römischen Kurie nach der Mitte des 15. Jahrhunderts* = Paravicini–Hirschbiegel 2000.

Mclean 2007
Paul Douglas Mclean, *The Art of the Network: Strategic Interaction and Patronage in Renaissance Florence*, London, Durham, 2007.

Mele 2012
Veronica Mele, *La creazione di una figura politica: L'entrata in Napoli di Ippolita Maria Sforza Visconti d'Aragona, duchessa di Calabria,* Quaderni d'italianistica: revue officielle de la Société Canadienne pour les Etudes Italiennes, 2, 2012.

Mele 2013
Veronica Mele, *Dietro la politica delle Potenze: la ventennale collaborazione tra Ippolita Sforza,* Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medioevo, Roma, Istituo Storico Italiano per il Medioevo, 2013.

Messina 1993
Pietro Messina, *Eleonora d'Aragona, duchessa di Ferrara* = DBI 42, 1993.

Michel–Michel 1970
Suzanne Michel–Paul–Henry Michel, *Répertoire des ouvrages imprimés en langue italienne au XVIIe siècle I–II,* Firenze, Olschki, 1970.

Michel–Michel 1984
Suzanne Michel–Henry Michel, *Répertoire des ouvrages imprimés en langue italienne au XVIIe siècle conservés dans les bibliothèques de France I–VIII,* Paris, Édition du Centre national de la recherche scientifique, 1967–1984.

Migliorini 1996
Bruno Migliorini, *Storia della lingua italiana,* Milano, Bompiani, 1996.

Mikó 2009
Árpád Mikó, *Ippolito I d'Este e Beatrice d'Aragona a Esztergom: una residenza all'italiana in Ungheria = Delizie estensi. Architetture di villa nel Rinascimento italiano ed europeo*, ed. Francesco Ceccarelli, Marco Folin, Firenze 2009, 295–304.

Morgana 1983
Silvia Morgana, *Materiali per la storia della lingua non letteraria. Gride e documenti dell'ultima età sforzesca = Studi di lingua e letteratura lombarda offerti a Maurizio Vitale*, Pisa, Giardini Editori, 1983.

Muratori 1740
Ludovico Antonio Muratori*, Delle antichità estensi*, Modena, Stamperia Ducale, 1740.

Musso 1997
Annalisa Musso, *Del modo di regere e di regnare di Antonio Cornazzano. Per il testo e la datazione = Bollettino storico piacentino: rassegna bimestrale di storia*, XCII, Piacenza, Bollettino Storico Piacentino, 1997.

Musso 1999
Annalisa Musso, *Del modo di regere e di regnare di Antonio Cornazzano: una Institutio Principis al femminile,* Schifanoia, 19 (1999), 22–56.

MTK
Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig, ed. Benda Kálmán, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.

Natale 1976
L'Archivio di Stato di Milano, Manuale storico-archivistico, I: Guide e cronache dell'Ottocento, ed. Alfio Rosario Natale, Milano, Cisalpino–La Goliardica, 1976.

Negri 2007
Lucia Negri, *Lettere dall'Ungheria di Maffeo di Treviglio: La fine del regno di Mattia Corvino*, Szakdolgozat, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano, 2007.

Nemes–Tusor 2011
Consistorialia Documenta Pontifica de Regnis Sacrae coronae Hungariae (1426–1605), ed. Nemes Gábor, Tusor Péter, Budapest–Róma, 2011.

Nyáry 1867
Nyáry Albert, *Az esztergomi érsekség és egri püspökség számadási könyvei a XV–XVI. századból,* Századok, 1 (1867), 378–384.

Nyáry 1870
Nyáry Albert, *A modenai Hyppolit kódexek*, Századok, 4 (1870) 275–290; 355–370; 661–687.

Nyáry 1872
Nyáry Albert, *A modenai Hyppolit kódexek*, Századok, 6 (1872), 287–305; 355–376.

Opitz 2002
Claudia Opitz, *Aufklärung der Geschlechter, Revolution der Geschlechterordnung: Studien zur Politik und Kulturgeschichte des 18. Jahrhunderts*, Münster, Waxmann, 2002.

Óváry 1890
Óváry Lipót, *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. Első füzet*, MTA Történelmi Bizottság, Budapest, 1890.

Pálosfalvi 2009
Pálosfalvi Tamás, *A Hunyadiak kora 1437–1490 (Magyarország története),* Kossuth, Budapest, 2009.

Pálosfalvi 2013
Pálosfalvi Tamás, *Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459 esztendők krónikájához*, Budapest, Századok, 147, 2013.

Paravicini–Hirschbiegel 2000
Das Frauenzimmer. Die Frau bei Hofe in Spätmittelalter und früher Neuzeit, Residenzforschung 11, ed. Werner Paravicini–Jan Hirschbiegel, Stuttgart, Thorbecke, 2000.

Paredi 1981
Angelo Paredi, *Storia dell'Ambrosiana*, Vicenza, Pozza 1981. (Fontes Ambrosiani, 68.)

Parenti 1983
Giovanni Parenti, *Corona, Ascanio e Silvio* = DBI, 28, 1983.

Pescarzoli 1957
I libri di viaggio e le guide della raccolta Luigi Vittorio Fossati Bellani, ed. Antonio Pescarzoli Roma, Istituto grafico tiberino di Luigi De Luca 1957.

Pontieri 1969
Ernesto Pontieri, *Per la storia del regno di Ferrante d'Aragona re di Napoli. Studi e ricerche*, Napoli, Edizioni scientifiche italiane, 1969²(1946).

Pratesi 1999
Alessandro Pratesi, *Genesi e forme del documento medievale*, Roma, Jouvence, 19993.

Pulszky 1873
Pulszky Ferenc, *Bisticci Vespasiano Janus Pannoniusról és György kalocsai érsekről,* Budapest, Budapesti Szemle, 1873.

Ratti 1796
Nicola Ratti, *Della famiglia Sforza,* Milano, Salomini, 1794.

Reinhard 1979
Wolfgang Reinhard, *Freunde und Kreaturen: „Verflechtung" als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen. Römische Oligarchie um 1600*, München, Voegel, 1979.

Rendina 2004
Claudio Rendina, *I capitani di ventura: le affascinanti biografie dei condottieri italiani nell'età delle signorie e dei principati. I protagonisti della grande europea mercenaria del Rinascimento tra battaglie, congiure e tradimenti*, Roma, Newton & Compton, 2004.

Reumont 1874
Alfred Reumont, *Dei tre prelati ungheresi menzionati da Vespasiano da Bisticci*, Archivio Storico Italiano, 20, serie 3, Firenze, M. Cellini, 1874.

Rivolta 1933
Adolfo Rivolta, *Catalogo dei codici pinelliani dell'Ambrosiana*, Milano, Tipografia pontificia arcivescovile S. Giuseppe, 1933.

Rodella 2003
Massimo Rodella, *Fortuna e sfortuna della biblioteca di Gian Vincenzo Pinelli: la vendita a Federico Borromeo*, Bibliotheca, 2 (2003), 87–125.

Rohlfs 1966
Gerhard Rohlfs, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, Torino, Einaudi, 1966.

Rosenberg 2010
Artistic Centers of the Italian Renaissance. The Court Cities of Northern Italy, ed. Charles Rosenberg, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

Santoro 1948
Caterina Santoro, *Gli uffici del dominio sforzesco (1450–1500)*, Milano, Fondazione Treccani degli Alfieri per la storia di Milano, 1948.

Santoro 1961
I registri delle lettere ducali del periodo sforzesco, ed. Caterina Santoro, Milano, Castello Sforzesco, 1961.

Santoro 1968
Caterina Santoro: *Gli offici del comune di Milano e del domino visconteo-sforzesco,* Milano, Giuffrè, 1968.

Senatore 1998
Francesco Senatore, *„Uno mundo de charta". Forme e strutture della diplomazia sforzesca*, Napoli, Liguori, 1998.

Serafini–Taricco 2001
Francesca Serafini–Filippo Taricco, *Punteggiatura. Volume secondo. Storia, regole, eccezioni,* Milano, Bur, 2001.

Sitta 1985
Pietro Sitta, *Le finanze Estensi*, Estratto dal Vo. Iii. degli Atti della Deputazione Ferrarese di Storia Patria. Ferrara, 1985. 198–199.

Soldi Rondinini 1983
Gigliola Soldi Rondinini, *Ludovico il Moro nella storiografia coeva = Milano nell'età di Ludovico il Moro I–II*, Atti del convegno internazionale, 28 febbraio–4 marzo 1983, Milano, Archivio Storico Civico e Biblioteca Trivulziana, 1983, I, 29–56.

Soldi Rondinini 1994
Gigliola Soldi Rondinini, *I cancellieri sforzeschi: esecutori o ispiratori della politica ducale? = Politica, cultura e lingua nell'età sforzesca*, Milano, Istituto Lomabrdo di Scienze e Lettere, 1995.

StorIt 1974
Storia d'Italia Ii. Dalla caduta dell'Impero romano al secolo XVIII, ed. Ruggiero Romano, Corrado Vivanti, Torino, Einaudi, 1974.

Streich 2000
Brigitte Streich, *Frauenhof und Frauenzimmer* = Paravicini–Hirschbiegel 2000.

Székely 1988
Székely György, *Hunyadi László kivégzése. Struktúraváltozások a magyar állam és főváros kormányzásában = Tanulmányok Budapest múltjából*, 22, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1988.

Szovák 2008
Kornél Szovák, *A Hungarian Humanist in Rome = Gli archivi della Santa Sede e il regno d'Ungheria (secc. 15–20). In memoriam di Lajos Pásztor*, ed. Gaetano Platania, Matteo Sanfilippo, Péter Tusor, Collectanea Vaticana Hungariae 4. Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae, series I, Budapest–Roma, 2008.

Szovák 2014
Szovák Márton, *Adalékok az 1495 és 1496 közötti olasz–magyar diplomáciai levelezéshez,* Szakdolgozat, Piliscsaba, PPKE BTK, 2014.

Tavoni 1992
Mirko Tavoni, *Il Quattrocento,* Bologna, il Mulino, 1992.

Teke 1994
Zsuzsanna Teke, *Rapporti diplomatici tra Mattia Corvino e gli stati italiani = Italia e Ungheria all'epoca dell'umanesimo corviniano*, ed. Sante Graciotti–Cesare Vasoli, Firenze, Olschki, 1994

Teke 2008
Teke Zsuzsa, *Mátyás és Firenze*, Budapest, Magyar Tudomány, 169 (2008), 1500–1509.

Teke 2013
Zsuzsa Teke, *Economia e politica nei rapporti tra Firenze e Ungheria durante il Quattrocento = Mattia Corvino e Firenze. Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria*, ed. Péter Farbaky, Dániel Pócs, Magnolia Scudieri, Lia Brunori, Enikő Spekner, András Végh, Firenze, Giunti, 2013.

Teleki 1863
Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, I–XII., Pest, Emich Gusztáv, 1852–1863.

Thallóczy–Áldásy 1907
Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára, ed. Thallóczy Lajos–Áldásy Antal, Budapest, MTA, 1907.

Theiner 1859
Theiner Augustin, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II, Romae, Typis Vaticanis, 1859.

Thuróczy 1985
Thurocz Johannes de, *Chronica Hungarorum*, I., *textus,* ed. Galántai Erzsébet, Kristó Gyula, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.

Tiraboschi 1786
Girolamo Tiraboschi, *Biblioteca modenese*, 4, Modena, Società Tipografica, 1781–86.

Tognetti 1982
Giampaolo Tognetti, *Criteri per la trascrizione di testi medievali e latini*, Quaderni della Rassegna degli Archivi di Stato 51, Roma, Ministero per i beni culturali e ambientali, 1982.

Tusor 2004
Tusor Péter, *Magyar történeti kutatások a Vatikánban,* Budapest–Róma, 2004.

Vallerani 2010
Tecniche di potere nel tardo Medioevo: regimi comunali e signorie in Italia, ed. Massimo Vallerani, Roma, Viella, 2010.

Vajnági 2009

Vajnági Márta, *A német nemzet szent római birodalma = A kora újkor története*, ed. Poór János, Osiris, Budapest, 2009.

Valenti 1953
Archivio segreto estense. Sezione Casa e Stato. Inventario, ed. Filippo Valenti, Roma 1953.

Valenti 1983
Archivio di Stato di Modena ed. Filippo Valenti = *Guida generale degli archivi di Stato* italiani I–IV, Roma 1981–1994, II, 1983.

Valsecchi 1994
Daniela Valsecchi, *La biblioteca storica circolante "Andrea Ponti" di Bergamo*, Bergomum, 89 (1994), 5–40.

Vecchioni 1790
Michele Maria Vecchioni, *Notizie di Eleonora e di Beatrice figlie di Ferdinando Re di Napoli maritate dal R. Genitore con Ercole I Duca di Ferrara e Modena e con Mattia Corvino Re d'Ungheria*, Napoli, Vincenzo Orsino, 1790.

Venturi 2002
Anna Rosa Venturi, *Testimonianze dei rapporti tra l'Ungheria e lo Stato estense. Dalle fonti manoscritte conservate presso la Biblioteca Estense Universitaria e l'Archivio di Stato di Modena = Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria (1443–1490),* ed. Nicola Bono, Gábor Görgey, Francesco Sicilia, István Monok, Modena, 2002, 43–63.

Veress 1941
Veress Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai 1221–1864*, Budapest, MTA, 1941.

Vitale 1953
Maurizio Vitale, *La lingua della cancelleria Visconteo–Sforzesca nel '400*, Milano, Istituto editoriale Cisalpino, 1953.

W. Somogyi 2009
W. Somogyi Judit, *Olasz = Európai helyesírások. Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője*, ed. Balázs Géza, Dede Éva, Budapest, Inter KhT./PRAE.HU, 2009.

Zancani 2000
Diego Zancani, *Writing for Women Rulers in Quattrocento Italy: Antonio Cornazzano = Women in Italian Renaissance Culture and Society*, ed. Letizia A. Panizza, Oxford, Legenda, 2000.

Zorzi 2010
Le signorie cittadine in Italia, secoli XIII–XV, ed. Andrea Zorzi, Milano, Mondadori, 2010.